

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

**KLASİK ARAP EDEBİYATINDA BİR MİZAH FİĞÜRÜ
OLARAK HEKİM VE HEKİM NÜKTELERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yahya EREN

BURSA – 2024

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

**KLASİK ARAP EDEBİYATINDA BİR MİZAH FIGÜRÜ
OLARAK HEKİM VE HEKİM NÜKTELERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yahya EREN

Danışman:

Prof. Dr. Şener ŞAHİN

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı'nda 702023037 numaralı Yahya EREN'in hazırladığı "**Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Figürü Olarak Hekim Ve Hekim Nükteleri**" konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili savunma sınavı, 21 / 03 / 2024 Perşembe günü ..... - .....saatleri arasında yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ..... (başarılı/başarısız) olduğuna ..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Şener ŞAHİN

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Muhammed Efil

Bandırma 17 Eylül Üniversitesi

Tarih: 21.03.2024

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 07/02/2024

Tez Başlığı: Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Figürü Olarak Hekim Ve Hekim Nükteleri
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 144 sayfalık kısmına ilişkin, 07.02.2024 tarihinde şahsım tarafından "Turnitin" adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %3 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dâhil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

07/02/2024

Adı Soyadı: Yahya EREN

Öğrenci No: 702023037

Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Programı: Arap Dili ve Belagati

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman

Prof. Dr. Şener ŞAHİN

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “*Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Figürü Olarak Hekim ve Hekim Nükteleri*” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
07/02/2024

Adı Soyadı : Yahya EREN

Öğrenci No : 702023037

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Arap Dili ve Belagatı

Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Yahya EREN
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Arap Dili ve Belagatı
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Mezuniyet Tarihi	: ... / ... / 2024
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Şener ŞAHİN

KLASİK ARAP EDEBİYATINDA

BİR MİZAH FİGÜRÜ OLARAK HEKİM VE HEKİM NÜKTELERİ

Klasik Arap Edebiyatının en eğlenceli sahası mizah disiplininde yüzlerce müstakil eser telif olunmuş, nice eserin bölümleri de bu keyifli malzemeye tahsis edilmiştir. Arap mizahının karakteristik bir vasfı cimri, pisboğaz, sakil gibi temel bazı figürlere ağırlık vermesi, yanı sıra toplumsal, siyasal, kültürel ve dinsel belli başlı temaları da sıkça işlemesidir. Arap mizahı, geniş literatürü içerisinde hekimlik temasıyla ilgili hatırı sayılır miktarda anekdot malzemesine de yer vermiştir. Malzeme tespitinde edebiyat antolojilerini, tarih kaynaklarını ve biyografi eserlerini kullanan tez çalışması, hekim figürü etrafında kurgulanan anekdotik anlatıları incelemekte, bu vesileyle dolaylı olarak devrin toplumsal yaşamı, kültürel birikimi ve folklorüne ilişkin bilgiler de sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Arap Edebiyatı, Mizah, Tıp, Hekim, Anekdot

ABSTRACT

Name and Surname : Yahya EREN
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Arabic Language and Rhetoric
Degree Awarded : Master's degree
Degree Date : .... / .... / 2024
Supervisor : Prof. Dr. Şener ŞAHİN

THE PHYSICIAN FIGURE AND JOKES IN CLASSICAL ARABIC HUMOR

Hundreds of independent works have been written in the discipline of humor, the most entertaining field of Classical Arabic Literature, and sections of many works have been devoted to this enjoyable material. A characteristic feature of Arab humor is that it focuses on some basic figures such as the miser, the glutton, and the unbearable, as well as frequently dealing with certain social, political, cultural and religious themes. Arabic humor has included a considerable amount of anecdotal material related to the theme of medicine in its extensive literature. Using literary anthologies, historical sources and biographical works in determining the material, the thesis examines the anecdotal narratives built around the figure of the physician, and thus indirectly provides information about the social life, cultural accumulation and folklore of the period.

Keywords: Classic Arabic Literature, Humor, Medicine, Physician, Anecdote

ÖNSÖZ

İslam toplumunda VIII. yüzyılın başlarında hareketlenen Arap tıbbının yazımı meselesi kısa sürede muazzam mesafe almış, Abbasi Halifelerinin hanedanlık başkenti Bağdat'ta ateşlenen bir çeviri hareketi, başta Hipokrat Külliyyatı ve Galen'in tıbbi çalışmaları olmak üzere hatırı sayılır bir malzemeyi Arap entelektüellerin ilgisine sunmuştur.¹ Kuşkusuz bu malzeme içerisinde ciddi, bilimsel ve deneysel malumatın yanı sıra tıp sahasına özgü pratiklerde ortaya çıkan hatalı uygulamaları tiye alan, yanlış algıları hicveden paralel bir çaba da gözlemlenmektedir. Arap edebiyatının hekim figürü etrafında şekillenen edebi ve mizahi üretiminin temel malzemesi hemen hemen bu minvalde ortaya konmuş ürünlerle sınırlıdır.

“*Klasik Arap Edebiyatında Bir Mizah Figürü Olarak Hekim ve Hekim Nükteleri*” isimli tez çalışmamız, klasik Arap edebiyatının geniş literatürü içerisinde hekimlik ana temasıyla ilgili kayda geçmiş hikâye ve anekdotları ele alıp inceleyen bir çalışmadır. Malzeme tespitinde başta sahanın temel nevâdir koleksiyonları olmak üzere, çeşitli edebiyat antolojilerini, tarih kaynaklarını ve biyografi eserlerini kullanan tezimiz, kadim devirlerin tababet anlayışı ve uygulamaları hakkında doğrudan ya da dolaylı bilgiler vermekte, yanı sıra, dönemin toplumsal yaşamına özgü hassasiyetlere, tabulara, farklı bakış açılarına, hâsılı dini ve kültürel meselelerle çeşitlenen yaklaşımlara da yer vermektedir. Bu bağlamda tezimiz Giriş, üç Bölüm ve Sonuç şeklinde planlanmıştır.

Giriş faslında araştırmanın metodik yapısı, taşıdığı önem, ulaşılmak istenen hedefler, araştırmanın önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ardından takip edilen yöntem, keza araştırmanın kapsam ve sınırları üzerinde durulmuştur. Yine bu kısımda, araştırmada ağırlıklı olarak kullandığımız temel kaynakların kısa bir tanıtımı yapılmış, ilgilenilen malzemenin hangi bölüm başlıkları altında bulunduğu ya da yoğunluk dereceleri hakkında bilgi verilmiştir.

Tezimizin ana gövdesini oluşturan üç bölümden ilkinde, münhasıran “Hekim Figürü” etrafında şekillenen edebiyat üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda “Tıbbın Babası” kabul edilen Hipokrat'a ilişkin Arap kaynaklarında yer alan anlatıların bir bölümü tanıtılmış, müteakiben anekdotik karakteri ağır basan hekim tasvirlerine yer verilmiştir. Sonrasında ise hekimin rolü, güvenilirliği, dikkati, tavsiyeleri, acziyeti, çaylak hekimler, absürt reçeteler gibi

---

¹ David Waines, “Dietetics in medieval Islamic culture”, *Medical History* 43/2 (1999), 230.

yine hekimlikle bağlantılı materyal -metin ve çevirisiyle birlikte- analiz edilerek sunulmuştur.

Çalışmamızın II. Bölüm'ünde tıp, sağlık ve hastalık kavramlarıyla alakalı; iştah, diyet, muayene, teşhis, idrar tahlili, hastalık ve tevekkül, medikal terminolojiyle nükte yapma gibi temel bazı konu başlıkları ele alınmış ve ilgili malzeme edebi, kültürel ve anekdotik açıdan yorumlanmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise spesifik olarak bir takım hastalık ya da rahatsızlıklara ilişkin nevâdir malzemesinin tanıtımı yapılmış, fıkra antolojilerinden derlenen seçkin materyal örnekleri çevirileriyle birlikte tahlile tabi tutulmuştur.

Sonuç bölümünde ise ulaşılan sonuçlar maddeler halinde sıralanmıştır.

Ve nihayet, yüksek lisans çalışmam boyunca konunun belirlenmesinden kaynakların temin edilmesine kadar tezin her aşamasında desteklerini esirgemeyen; gerekli yönlendirme ve değerlendirmeleriyle ufkumun açılmasına katkı sunan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Şener ŞAHİN'e teşekkürlerimi sunarım. Keza bu uzun ve yorucu süreçte maddi-manevi desteklerini hep yanımda hissettiğim kıymetli eşim Fatma EREN'e de teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN METODİK YAPISI.....	1
1. Araştırmanın Amacı	1
2. Araştırmanın Önemi	2
3. Araştırmanın Yöntemi, Kapsamı ve Sınırları	2
B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	3
1. Nesrû' d-dürr	4
2. Muhâdarâtü'l-üdebâ	4
3. et-Tezkiretü'l-hamdûniyye	4
4. Muhtârü'l-hikem	5
5. Sıvânü'l-hikme	5
6. el-Besâir ve'z-zehâir.....	5
7. Hadâiku'l-ezâhir	6
8. Cem'ü'l-cevâhir.....	6
9. el-Ecvibetü'l-müskite	6
10. Kitâbü'l-ezkiyâ	6
11. et-Temsîl ve'l-muhâdara.....	7
12. Hâssu'l-hâs	7
13. el-Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis.....	7
14. el-Müstetraf fi külli fennin müstazraf.....	7
15. el-İmtâ' ve'l-mü'ânese.....	8
16. Ahbârü'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn.....	8
17. Rebî'ü'l-ebrâr ve nusûsü'l-ahyâr	8

BİRİNCİ BÖLÜM

HEKİM FİĞÜRÜ ETRAFINDA ŞEKİLLENEN EDEBİYAT

1. Hipokrat.....	10
2. Hekim Tasvirleri.....	13
3. Hekim Rolü	14

4.	Hekim Güvenirliği.....	15
5.	Hekime Görünme	17
6.	Hekim Tavsiyeleri	18
7.	Hekim Dikkati	20
8.	Hekim Acziyeti.....	21
9.	Hekim ve İlaç	21
10.	Absürt Reçeteler	24
11.	Hekimlerin Ahmak Hastalarla İmtihanı.....	26
12.	Hekime İhtiyaç Duymama	29
13.	Yarım Doktor	30
14.	Çaylak Hekimler	35
15.	Haccâmlar	37
16.	Efsuncular	41
17.	Baytarlar	42

İKİNCİ BÖLÜM

TIP, SAĞLIK VE HASTALIK KAVRAMLARI ETRAFINDA ŞEKİLLENEN EDEBİYAT

1.	Tıp Kavramına Getirilen Tanımlar.....	45
2.	Tıbbı Dair Gramatikal Nükteler.....	46
3.	Medikal Terimlerle Nükteleme Sanatı	48
4.	Sağlığın Değeri.....	49
5.	İştah	51
6.	Diyet	55
7.	Muayene	57
8.	Teşhis.....	58
9.	İdrar Tahlili.....	59
10.	Hastalık	60
11.	Mecazi Hasta	62
12.	Hastalıktan Yakınma	63
13.	Bir Nimet Olarak Hastalık	65
14.	Hastalıktan Korunma	68
15.	Hastalık ve Tevekkül	70
16.	Hastalıktan Şıfa Bulma	72
17.	Hasta Ziyareti Nüktelemi.....	73
18.	Fabl Kültüründe Hastalıklar	86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇEŞİTLİ RAHATSIZLIKLARA İLİŞKİN ANEKDOTİK MERVİYAT

1.	Başağrısı	89
2.	Öksürük	90
3.	Nezle.....	92
4.	Hapşırma/Aksırma.....	94
5.	Gaz Sancıları	95

6. Aşırı Yeme ve Mide Fesadı.....	97
7. Diş Rahatsızlıkları	103
8. Haşere Sokması	105
9. Kalp Rahatsızlığı	106
10. Tâun	107
11. Sıtma (Humma)	110
12. Basur ve Çıban.....	111
13. İktidarsızlık	113
14. Akıl Hastaları, Tımarhanelikler	116
SONUÇ.....	118
KAYNAKÇA	120

KISALTMALAR

a.mlf.	Aynı müellif
b.y.	Basım Yeri Yok
bkz.	Bakınız
çoğ.	Çoğulu
çev.	Çeviren
ed.	Editör
H.	Hicri
Hız.	Hazreti
nşr.	Neşreden
M.	Milâdî
M.Ö.	Milattan önce
öl.	Ölümü
s.	Sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
ts.	Tarihsiz
vd.	Ve diğerleri
vb.	Ve benzeri
y.y.	Yayıncı yok

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN METODİK YAPISI

1. Araştırmanın Amacı

Klasik Arap nüktecililiğinin olağanüstü çeşitlilik arz eden mizahi figürleri içerisinde tıp sanatıyla iştigal eden hekim figürü ve onun etrafında şekillenen temalar, sadece mizah tarihi açısından değil, din, edebiyat, toplum, folklor ve tarih branşları açısından da incelenmeyi hak etmekte ve bu vadede önümüze kadim ve zengin bir malzeme sunmaktadır. İlk yazılı örnekleri Hicri III. yüzyıldan itibaren verilmeye başlanan bu anlatı örnekleri gerek nitelik gerek nicelik bakımından hayli dikkat çekicidir. Hayatın içinden bir tema olması dolayısıyla, geniş bir literatüre dağılmış olan hekimlik sahasına özgü malzemenin mizah ve folklor bağlamında değerlendirilerek Türk akademi çevrelerine tanıtılması önem arz etmektedir.

Çalışmada güdülen amaçlardan önemli bir tanesi, sağlık konularına ilişkin meselelere yaklaşım noktasında insanoğlunun tarihsel süreçte kat ettiği bilimsel düzeyi folklorik metinlerden hareketle ortaya koymak, keza tıbbı ait malzemenin mizah üretiminde ne denli başarılı kullanıldığını saptamaktır.

Daha önce akademik çevrelerde saptadığımız başlık ve içerikte herhangi bir çalışmaya konu olmayan tez çalışmamızın bir hedefi de hekimlik sanatı ve hekim figürü çerçevesinde kurgulanmış anlatılara yer verirken, konuya dair seçkin şiir, kelim-ı kibar, mesel, teşbih türünden klasik edebiyat malzemesini de Arapça metinleriyle birlikte tanıtmaktır.

Geniş bir literatür çalışması yapılarak hazırlanan tezimizin tali amaçlarından biri ise, Türk akademisini, hekimlik disiplininin mizahi yönüne dikkat çeken hacimli kültür eserleriyle tanıştırmak, bu sayede, yürütülecek yeni araştırmalara da yön vermektir.

2. Araştırmanın Önemi

Temel sağlık meseleleri, hekimlik, diyetetik vb. konular insanoğlunun yeryüzündeki tarihi kadar eskidir ve temelde insanın dünyevi saadetini temine yarar şeyler önerdiklerinden her devirde ve toplumun her kesimince önemsenmiştir. Elbette ciddi tıp meseleleri kadar onun gündelik kullanımda tüketilen sıradan anlatılarına ilişkin bir edebiyat malzemesi de doğmuş ve çoğu kez mizahi ve hikemi bir üsluba da bürünerek edebiyat eserlerinde yerini almıştır.

Tezimiz, herkesi ilgilendiren tıp ve sağlık alanındaki temel pratiklere bilgelerin ve nüktedan zevatın yaklaşım biçimlerini ortaya koyması bakımından önem arz etmekte, yanı sıra, belirli noktalarda klasik çağın tıp anlayışı ile günümüz tıp anlayışı arasında mukayeselere imkân vermektedir. Büyük bir kısmının otantik olduğunu düşündüğümüz anlatılar, İslam tarihinin ilk yıllarından başlamak üzere müteakip süreçte Müslümanların içinden geçtiği bilimsel süreçlere, toplumların deneyimlediği sosyo-ekonomik yaşantılara, hekimlik sahasına ilişkin gelenek, uygulama ve anlayışlara da ışık tutmaktadır.

Son tahlilde ise çalışmamız dini, siyasi, tarihi, edebi ve ilmi bazı şahsiyetlerin mizah anlayışları hakkında da önemli ipuçları vermekte, klasik mizahi bakış açısının anlaşılmasına katkı sunmaktadır.

3. Araştırmanın Yöntemi, Kapsamı ve Sınırları

Çalışmamızda klasik Arap edebiyatında hicri III-XV. yüzyılları arasında telif edilmiş kaynaklar farklı yöntemlerle incelenmiştir. Kimi zaman bir eserin baştan sona okunması kimi zaman da “*tıp, sağlık, tedavi, hekim, hastalık, hasta, hasta ziyareti*” vb. anahtar kelimeler aratılmak suretiyle baştan sona taranmıştır. Kaynak araştırmasında belirli türde yazılmış kitaplara bağlı kalınmaksızın döneme ait çok çeşitli eserlerden araştırılmıştır.

Çalışma sahamıza giren ayet ve hadisler, özgün yorumlar, hikâyeler, manzumeler, şiir parçaları, darb-ı meseller, linguistik tahliller, hikemi sözler ve tarihsel olaylar not edilmiş, ortaya çıkan bilgi yığını arasından konuya dair malzemeler seçilmiştir. Mevcut ahlaki, edebi, mizahi, tarihi ve hikemi materyal başta tasarlanmış plan kapsamında yapılan yorum ve tahlillerle temalar arasındaki düzen gözetilerek işlenmiştir.

Çalışmamızın ana konularından “*Hekim Figürü ve Hekim Nükteleri*” üst başlığı altında, edebi-mizahi materyal içerisinde genel olarak mizahi yönü ağır basan anekdotlar işlenmiş olup tıp ilminin sahasına dâhil olan teknik terim ve bilgilere pek yer verilmeyerek çalışmanın medikal bir görüntü almasına mâni olunmuştur.

Tezde kaydedilen şiir, hikâye, mesel, hikemi söz vb. anekdotik materyalin çevirisinde içeriği daha anlaşılır ve estetik bir dille aktarabilme kaygısıyla büyük ölçüde serbest çeviri tercih edilmiştir.

Çalışmada yer alan nükte ve hikayelerin daha doğru anlaşılması ve daha zevkli bir okunma sağlanması amacıyla olabildiğince serbest, akıcı ve anlaşılır bir dille Türkçeye aktarılmıştır. Bununla birlikte, Arapça ibarede estetik boyutlarına dikkat çekmek amacıyla anekdot ve hikayeler orijinal metinleriyle birlikte sunulmuş ve çeviriler Arapça metne bağlı kalınarak oluşturulmuştur.

B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Klasik Arap edebiyatının mizah branşında çeşitli meslek sahiplerine nispetle yapılan anlatılar hiç de az değildir: Kadılar, imam ve müezzinler, kıssacı vâizler, valiler, vezirler, kâtipler, şarkıcılar, cariyeler, sahte peygamberler, kumandanlar, muallimler, müeddipler, şairler, nedimler, nüktedanlar, ağıtçılar, kasaplar, terziler, köle tüccarları, binek kirala-yanlar, parfümcüler, avcılar, hırsızlar ve dilenciler gibi zümreler dikkat çeker.

Edeb kaynaklarında kemiyet ve keyfiyetçe öne çıkan prestijli meslek gruplarının başında ise kuşkusuz hekimlik gelmektedir. Bu sahaya ait anekdotik anlatımlar birkaç yakın meslek ile (baytarlar, hacamatçılar, aktarlar vs.) ilişkilendirilebilir ki ilgili malzeme çeşitli kaynaklarda [نَوَادِرُ الْأَطِبَّاءِ] başlığı altında mümkün mertebe topluca sunulmuştur. Söz konusu malzemenin bir bölümünün kadim tıp tarihi açısından önemli detaylar ihtiva ettiği, bir bölümünün ise İran ve Grek kültürüne ait anlatılar olduğu dikkat çekmektedir. Yine işaret etmek gerekir ki, bu seçkin meslek erbabına ait nevâdir malzemesinin hatırı sayılır bir bölümünde belirgin bir mizahi muhteva göze çarpar.

HEKİM NÜKTELERİ KONUSUNDA LİTERATÜR

1. *Nesrü'd-dürr*

Abbasiler dönemi meşhur ediplerinden Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyin el-Âbî'nin (öl.422/1030) *Nesrü'd-dürr* adlı eseri klasik mizah örnekleri bakımından en zengin kaynaklar arasında yer alır. el-Âbî, kitabının [نَوَادِرُ الْأَطِبَّاءِ] olarak adlandırdığı 25. babında 28 kadar anekdot zikretmektedir.

2. *Muhâdarâtü'l-üdebâ*

Muhâdarâtü'l-üdebâ'nın [مِمَّا جَاءَ فِي الطَّبِّ وَالْمَرَضِ وَالْعِيَادَةِ] başlığı altında toplamda 50 civarında anekdot bulunmaktadır. Bu malzeme içerisinde; sağlıklıyken ilaç kullanmanın yerilmesi, az yemenin methedilip aşırı yemenin eleştirilmesi, tokluğun verdiği zararın açlığın verdiği zarardan daha ziyade oluşu, uykunun geceyi uyanık geçirmekten daha faydalı oluşu, hastalık çeşitleri, iğne yaptırma, Kuran-ı Kerim'le tedavi, tıp sahasında sergilenen budalalıklar ve budalalar, hastalıktan şikâyet ve hastalığa şükretme, hastalığın avantajları, hasta ziyaretinin lüzumu, hasta ziyareti adabı, hasta ziyaretini ihmal edenlerin yerilmesi, hastanın sağlıklı kişiyi ziyareti gibi son derece farklı meseleler ele alınmaktadır. Bölüm sonundaki [نَوَادِرُ الْأَطِبَّاءِ] başlığı altında ise 9 adet anekdot bulunmaktadır.

3. *et-Tezkiretü'l-hamdûniyye*

Büveyhi veziri ve tarihçi İbn Hamdûn'un (öl. 562/1167) bilinen bu tek eseri, yazıldığı dönemden itibaren ilgiyle karşılanmış ansiklopedik bir eser olup, muhtevasında tarih, edebiyat, dinî, politik ve ahlaki öğütler, mersiyeler, taziyeler, gazeller, hutbeler, emsal malzemesi, hiciv ve tasvir örnekleri vs. bulunmaktadır. 10 ciltlik bu nevâdir kaynağının hatırı sayılır bir bölümü aynı zamanda mizah kültürü üzerinedir.² İbn Hamdûn bu eserinde tıp ve hastalık konularına müstakil bir bölüm de tahsis etmiş ve [مِمَّا جَاءَ فِي الطَّبِّ وَالْمَرَضِ وَالْعِيَادَةِ] adını verdiği başlık altında toplamda 18; diğer farklı yerlerde de onlarca anekdot zikretmiştir.

² İnci Koçak, "İbn Hamdûn" (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999), 20/21.

4. *Muhtârü'l-hikem*

Mübeşşir İbn Fâtik'in (ö. V./XI. yüzyıl) eseri, hikemiyat türünün başarılı örneklerinden biridir. Lokman Hekim, Hipokrat ve Galen (Calinûs) gibi İslam tıbbını etkileyen tabiplerin yanı sıra peygamberler, filozoflar ve devlet adamları gibi tarihte yer edinmiş şahsiyetlerin hayat hikayeleri ve sözlerine ver veren müellif eserini belirli bir temaya göre sistematize etmemiştir. Burada tıp, sağlık, tedavi, hekimlik, hacamat vb. hekimlik temalarına dair dağınık halde 10 kadar anekdot aktarılmıştır.

5. *Sivânü'l-hikme*

Ebû Süleymân es-Sicistânî el-Mantıkî (ö. 391/1001) iki kısımdan teşkil ettiği eserinin ilk kısmında ağırlıklı olarak tıbbın tarihsel gelişim sürecini kaleme almıştır. Burada meşhur hekimleri tanıtan müellif onların hekimlik tecrübelerine ilişkin söz ve nüktelerine yer vermiştir. Hastalıklar ve tedavi yöntemleri, hekim-hasta diyaloglarından nevadir kategorisine girebilecekleri de dahil olmak üzere toplamda 23 adet özlü söz ve hikâye aktarılmıştır.

6. *el-Besâir ve'z-zehâir*

Arap Edebiyatının önemli ediplerinden Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (öl. 414/1023) bu eseri, belirli bir tertibe göre düzenlenmiş sistematik bir çalışma olmayıp, müellif, halk tabakasından çok sayıdaki mizahi figüre dair anlatılar aktardığı gibi, üdeba, şuara, muhaddis, mütekellim, filozof ve doktor gibi toplumun aydın ve entelektüel kesimine dair de çeşitli temalarda rivayetler zikretmiştir. Tabii olarak hekimlik mesleğine ya da tıbbi meselelere dair nükte malzemesi de eserde, sözgelimi [نَوَادِرُ الْأَطِبَّاءِ] şeklindeki bir müstakil başlık altında toplanamamıştır. Ancak tespitlerimize göre bu hacimli nevâdir koleksiyonunda hem genel olarak hekimliğe hem de özelde haccâm figürüne dair 45 kadar mizahi anlatı bulunmaktadır.

7. *Hadâiku'l-ezâhir*

İbn Âsım el-Endelüsî (öl.829/1426) özlü sözler, şiirler, meseller, kıssalar ve anekdotlardan oluşan eserini “hadîka” adını verdiği 6 bölüme ayırmıştır.³ Bununla birlikte ilgili bölümlerde birbirinden farklı çok sayıda tema ve karakterin yer aldığı da bilinmektedir.⁴ Bunlar içerisinde eserin geneline dağılmış vaziyette tabib, haccam, baytar, tedavi, hastalık vb. hekimlik temalarına ilişkin toplamda 27 anekdot bulunmaktadır.

8. *Cem'ü'l-cevâhir*

Müstensih Ebû İshâk el-Husrî (öl. 413/1022) tam adı *Cem'ü'l-cevâhir fi'l-mûlah ve'n-nevâdir* adlı eserinin [مِنْ نَوَادِرِ الْأَطِبَّاءِ] başlığı altında hekimlerle ilgili 4 anekdota yer vermiş, ancak eserinin diğer kısımlarında da tabip, haccam, sıhhat, baytar, ilaç, hasta gibi temalara ilişkin ayrıca 25 kadar anekdot daha zikretmiştir.

9. *el-Ecvibetü'l-müskite*

el-Kâtibü'l-Bağdâdî unvanıyla bilinen ünlü nükte derlemecisi İbn Ebû Avn (öl. 322/ 934) oldukça zengin bir konu çeşitliliğine yer verdiği çalışmasında birçoğu tarihsel gerçekliği olan anekdot ve fıkralar aktarmaktadır. Prensip olarak benzer temalar içeren rivayetleri belirli bir başlık altında toplayan müellif, buna karşın hekim, dişçi, hastalık, hasta ziyareti, sağlık, reçete, muayene vb. kavramlara ilişkin tıp ve hekimlik sahasına dâhil edilebilecek epeyce bir anekdotu da eserinin muhtelif bölümlerine serpiştirmiştir. Hazırcevaplık sanatının en güzel örneklerini barındıran *Ecvibe*'de, söz konusu temalara dair yaklaşık 28 anekdotik rivayet bulunmaktadır.

10. *Kitâbü'l-ezkiyâ*

Nevâdir derleyiciliğine özel ilgisi bulunan ünlü Hanbeli fakihi ve vaizi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) toplumun her kesiminden zeki insanların hikayelerini aktardığı bu eserinde, toplumun prestijli meslek erbabından hekimlere ait kıssalara da yer vermiştir. Eserin çalışmamız açısından önemi, müellifin, doktorların verdikleri zekice

³ M.Kâmil Yaşaroğlu, “İbn Âsım, Ebû Bekir” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999), 19/327.

⁴ Şükrü Dinçer, *Bir Mizah Kaynağı Olarak İbn 'Âsım el-Endelüsî'nin Hadâiku'l-Ezâhir Adlı Eseri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 8.

cevapları konu alan [فِي ذِكْرِ طَرَفٍ مِنْ فَطَنِ الْمُتَطَبِّينَ] özel başlığı altında 17, hekimlik, hastaya tavsiye, tedavi, ilginç reçeteler, sağlık kürleri gibi sağlık temalarına ilişkinse ise 19 adet mizahi anlatıya yer vermiş olmasıdır.

11. et-Temsîl ve'l-muhâdara

V. yüzyılın velut dil ve edebiyat âlimlerinden Ebû Mansûr es-Seâlibî (ö. 429/1038) bu eserinde [الْأَطْبَاءُ] başlığı altında Câlînûs, Hipokrat ve İbn Mâseveyh gibi pek çok ünlü hekimin tavsiye ve nüktelerini sıralamıştır. Sağlıklı beslenme ve ölçülü yeme, hastalıklardan korunma yolları, ilaçların vücuda tesiri vb. tıp ve sağlıkla ilgili konularda 20 kadar anekdot aktarmıştır.

12. Hâssu'l-hâs

Ebû Mansûr es-Seâlibî bu eserinin özellikle [فَصْلُ الْأَطْبَاءِ] başlığı altında peş peşe 8 adet anekdot sıralamaktadır. Bu anekdotlarda Bahtîşû', Câlînûs, İbn Mâseveyh ve Glouken gibi kadim tıp otoritelerinin adları geçmekte olup ayrıca anlatılar mizahi açıdan da kaliteli sayılabilecek niteliktedir.

13. el-Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis

Meşhur tarihçi ve edip İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071) eserinde ağırlıklı olarak ahlâkî ve hikemî konuları ele almıştır. Müellif hadislerde geçen ya da sahabenin, hukemanın ve kudemanın sağlıklı kalmanın püf noktaları, hacamatın faydalarına dair hekimlik çerçevesinde değerlendirilebilecek sözlerini, anekdotlarını [بَابُ الْمَرَضِ وَالطَّبِّ] başlığı altında toplamış ve toplamda 22 kadar rivayet zikretmiştir.

14. el-Müstetraf fî külli fennin müstazraf

Ebü'l-Feth Muhammed b. Ahmed el-İbşîhî (ö. 854/1450) eserinde âdâb, hikemiyât, tarih, ahbâr, hikâye, mizahi nükte ve şiir gibi pek çok türden rivayeti bir araya getirmiştir. *el-Müstetraf*'ta

[فِيمَا جَاءَ فِي ذِكْرِ الْأَمْرَاضِ وَالْعِلَلِ وَالطَّبِّ وَالِدَوَاءِ وَمَا جَاءَ فِي السُّنَّةِ مِنَ الْعِبَادَةِ وَمَا أَشْبَهَ ذَلِكَ] hastalıkta tedavinin aranması, ilginç tedavi yöntemleri, ilaçların faydaları, hasta ziyaretinin fazileti, ziyaret esnasında yaşanan bir takım komik hadiseler, bazı hastalıkların

tanıtımı, sağlığın değeri gibi tıp ve sağlık konularına 100'ü aşkın veciz söz ve mizahi hikâye bulunmaktadır.

15. el-İmtâ' ve'l-mü'ânese

Ebû Hayyân et-Tevhîdî (öl. 414/1023) müsâmere⁵ tarzında yazdığı bu eserinde dînî, felsefî, ictimâî ve edebî sohbetleri kaleme almıştır.⁶ Belirli bir tertiple yazılmayan bu eserde filozof ve çeşitli alanlarda yetkin şahsiyetlerin tıp ve hekimlik sanatıyla ilgili dağınık halde toplamda 12 kadar anekdotu aktarılmıştır.

16. Ahbârü'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn

Daha ziyade İbnü'l-Cevzî künyesiyle tanınan Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn el-Bağdâdî (öl. 597/1201) İslami ilimlerin pek çok dalında eser vermiş ulemadan yetkin bir isimdir. Müellif *Ahbârü'l-hamkâ*'sında pek çok sosyal tabakadan insanın ahmaklık ve dalgınlık hikayelerini anlatır. Hekim nükteleri açısından oldukça zengin bir mizahi malzemeyi barındıran eserde; hekimlerin ahmak hastalarla imtihanı, ahmak doktorların yanlış reçete ve tedavi yöntemlerinin doğurduğu kötü sonuçlar, kulağa ilginç gelen birtakım ilaç karışımları, yazılan reçeteyi yanlış anlayan ya da uygulayan ahmak hastalar gibi hekimlik temalarına ait (tespit edebildiğimiz kadarıyla) dağınık halde 58 kadar anekdot anlatılmıştır.

17. Rebî'ü'l-ibrâr ve nusûsü'l-ahyâr

Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşerî'nin (ö. 538/1144) çok sayıda vecize ve anekdotu ihtiva eden bu eseri muhâdarât sahasında telif edilen güzel örneklerdendir. Müellif halifelerin, büyük sahâbîlerin, fakih ve filozof gibi önemli şahsiyetlerin hikmetli sözlerini ve anekdotlarını eserinde işlemiştir. Hekimlik temasındaki rivayetler kitabın 77. babındaki

[الأمراض والعِللُ وَالْعَاهَاتُ وَالطَّبُّ وَالِدَوَاءُ وَالْعِيَادَةُ وَنَحْوُ ذَلِكَ]

⁵ Müsâmere: Gece düzenlenen edebi sohbetleri ya da bu sohbet ve ilmî tartışmaların yazıya geçirilmek suretiyle kayda geçirilmesini ifade eder.

⁶ Tuncay Tan, Bir mizah kaynağı olarak Ebû hayyân et-Tevhîdî'nin Besâiru'l-hükemâ ve zehâi-ru'l-kudemâ (el-Besâir ve'z-zehâir) adlı eseri (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 22.

başlığı altında toplanmıştır. Burada hekim tavsiyeleri, hacamat, hasta ziyaretleri, hastalığa farklı bakış açıları, koruyucu sağlık nerileri, ilginç tedavi yöntemleri gibi tıp ve hekimlik konularında 245 kadar veciz söz, şiir, mizahi anlatı ve ibretlik hikâye bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HEKİM FİĞÜRÜ ETRAFINDA ŞEKİLLENEN EDEBİYAT

Arap tıp tarihinin yazımına dair birincil ve ikincil kaynaklar tarandığında hekimlik sanatının serüvenine dair muazzam çeşitlilikte bir bilgiyle karşılaşılır. Bu yığın içerisinde hiç de azımsanmayacak bir miktar, Arap kültüründe hekim, hekimin rolü, hekimin güvenilirliği, iyi hekim kötü hekim, hekim tavsiyeleri, hekim dikkati, hekime görünme gibi konularda kaleme alınmış edebi, hikemi, ibretamiz ve yer yer de mizahi anlatılara tahsis olunmuştur. Bu 1.Bölüm’de hekim ve hekimlikle ilgili meselelerden hikemi, edebi, şiirsel ve mizahi yönü ağır basan malzemenin bir bölümü tanıtılacak, örnek metinler çevirileriyle birlikte sunulacaktır.

1. Hipokrat

Klasik *edeb* kaynakları modern tıbbın babası sayılan ve Arap tıbbı üzerinde ciddi etkileri olan Hipokrat’ın (öl. m.ö 370) hikemiyâtına büyük ilgi göstermiş, bu bağlamda kendisine nispet edilen hikemi ifadelerin yanı sıra meslek tecrübelerini yansıtan anekdotlarına da hatırı sayılır bir yer vermiştir. Hipokrat hikemiyatı büyük ölçüde belirli sağlık konularına dair bazı temel tıbbi öğütlerin veciz formdaki ifadelerinden oluşmaktadır. Araplar Me’mun devrindeki tercüme hareketiyle birlikte ona dair çok sayıda hikmetli sözü Arapça’ya kazandırmış, ifadedeki üsluba da özen gösterilmiştir. Örneğin Hipokrat’ın, sağlığın kıymetinin ancak kaybedildiğinde anlaşılacağına dair vecizesi şöyledir:

الْعَافِيَةُ مِلْكٌ خَفِيٌّ لَا يَعْرِفُ قَدْرَهَا إِلَّا مَنْ عَدَمَهَا.

Sağlık, kıymetini ancak kaybedenin anladığı gizli bir hazinedir.⁷

Genel olarak her şeyin azının yarar, çoğunun zarar getireceği düşüncesi, gıdanın yanı sıra kullanılan ilaç miktarının dozuyla da ilgilidir ve Hipokrat bu hususu bir paradoks mantığı çerçevesinde şöyle özetlemiştir:

⁷ İbn Ebû ‘Useybi‘a, *Uyûnü’l-enbâ fî tabakâti’l-etubbâ*, 50; Emâsî, *Ravzu’l-ahyâr*, 224. Davud (a.s)’a nisbet edilen başka bir rivayette; Sağlığın gizli bir hazine, insanın bir saat hüzünlü kalması ise ömründen bir sene götürdüğü (الْعَافِيَةُ مِلْكٌ خَفِيٌّ وَعَمُّ سَاعَةٍ هَرَمٌ سَنَةً) belirtilmektedir. Bkz. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *et-Tıbbu’n-nebevî*, thk. Mustafa Hıdır Dönmez (Dâru İbn Hazm, 2006), 1/317.

الْإِقْلَالُ مِنَ الضَّارِّ خَيْرٌ مِنَ الْإِكْتَارِ مِنَ النَّافِعِ.

Zararlı da olsa bir şeyin azı, faydalı da olsa bir şeyin çoğundan yeğdir.⁸

Hipokrat, tecrübelerine dayanarak, bir mıntıkada yaşayan insanın tedavisinde kullanılacak ilaç ve müstahzaratın yine o bölgeden temin edilecek ürünlerden elde edilmesi gerektiğini şöyle formülize etmiştir:

يُدَاوَى كُلُّ عَلِيلٍ بِعَقَاقِيرِ أَرْضِهِ فَإِنَّ الطَّبِيعَةَ تَنْزِعُ إِلَى غِدَائِهَا.

Her hasta, kendi toprağından (bölgesinden) temin edilen ilaçlarla şifa bulur. Nitekim her tabiat (yapı) kendi gıdasına meyillidir.⁹

Aşağı yukarı buna benzer bir tarihsel anlatı, Rakka'ya vali olarak atanan 'Ammâr b. 'Abbâd'ın hikayesidir. Bu anlatıda, bir mıntıkada solunan havanın dahi kişinin sağlığı üzerinde olumlu bir etki uyandırdığı teması işlenir:

مَرِضَ عَمَّارُ بْنُ عَبَّادٍ حِينَ وَلِيَ الرَّقَّةَ فَمَا كَادَ يَنْجَحُ فِيهِ دَوَاءٌ فَقَالَ لَهُ طَبِيبُهُ: سَبِّهْ
الْهَوَاءَ، فَبَعَثَ إِلَى بَعْدَادَ فَحَمَلَ الْهَوَاءَ فِي جِرَابٍ فَكَانَ يُفْتَحُ كُلَّ يَوْمٍ فِي وَجْهِهِ
جِرَابٌ إِلَى أَنْ بَرِيَ.

Ammâr b. Abbâd Rakka valisi olduğu zamanlarda hastalanmış. Hiçbir ilaç hastalığına şifa olmuyormuş. Hekimi hastalığının sebebinin hava değişimi olduğunu söyleyince derhal Bağdat'a adam göndermiş ve oranın havasını torbalar içerisinde Rakka'ya taşıtmış. Her gün bu kaplardan birinin ağzı, yüzüne karşı açılıyor (ve havadan teneffüs ediyormuş). Bu hâl tamamen iyileşinceye dek bu minval üzere devam etmiş.¹⁰

Hipokrat insanoğlunun hastalığa yakalanmasının temel sebebinin ise “doğasındaki zıtlıkların uyumsuzluğu” teorisi ile açıklar. Esasen o bu tanımıyla, sağlıklı insanın, vücuduna giren zıt unsurlar arasında başarılı bir denge kuran kişi olduğunun altını çizer:

⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1988), 2/147; Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 224; Bahâuddîn el-'Âmilî, *el-Keşkül*, thk. Muhammed 'Abdulkerîm en-Nemerî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998), 2/62; İbn Ebû 'Useybi'a, *Uyûnü'l-enbâ*, 52; İbnü'l-Kayyim el-Cevzî, *et-Tıbbu'n-nebevî* (Beyrut: Dâru'l-Hilâl, ts.), 310.

⁹ el-'Âmilî, *el-Keşkül*, 2/168; Muhammed b. İbrâhîm el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve 'l-mesâvi*, ts., 138; Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız, *Resâilü Câhız*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1964), 2/387; Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Mehâsin ve 'l-ezdâd* (Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1994), 117; Ebü'l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî, *el-Milel ve 'n-nihal* (Müessesetü'l-Halebî, ts.), 2/168.

¹⁰ 'Alâuddîn el-Behâî el-Ġazûlî, *Metâli'u'l-'budûr fî menâzili's-surûr* (Matba'atu idâreti'l-vatan, 1883), 307; Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *Rebi'ü'l-ibrâr ve füsûsu'l-ahbâr*, thk. Abdülemîr Mühennâ (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1992), 1/133; Muhyiddîn Muhammed İbnü'l-Hatîb el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr el-müntehab min rebî'i'l-ibrâr* (Halep: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 2002), 228.

لَوْ خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ طَبِيعَةٍ وَاحِدَةٍ لَمَا مَرِضَ، لِأَنَّهُ لَمْ يَكُنْ هُنَاكَ شَيْءٌ يُضَادُّهَا فَيَمْرُضُ.

İnsanoğlu tek maddeden yaratılmış olsaydı hastalık yüzü görmezdi.

Çünkü onun tabiatına zıt bir şey olmayacaktı ki hastalansın.¹¹

Şayet yukarıda belirtilen zıt unsurlar arasında bir denge kurulamazsa bu takdirde bünye kendi savunma mekanizmalarını devreye sokar, ki bu da Hipokrat'a göre tüm tedavi yöntemlerinin beşe indirgenebileceği anlamına gelir. Zira o şöyle demiştir:

جُمَّلُهُ الْمُعَالَجَةُ خَمْسَةٌ أَضْرِبُ: يُعَالَجُ مَا فِي الرَّأْسِ بِالْعَرَعَرَةِ، وَمَا فِي الْمَعِدَةِ بِالْقَيْءِ،
وَمَا فِي أَسْفَلِ الْمَعِدَةِ بِالِإِسْهَالِ، وَمَا بَيْنَ الْجِلْدِ بِالْعَرِيقِ، وَمَا فِي دَاخِلِ الْجِلْدِ بِإِخْرَاجِ
الدَّمِّ.

Tüm tedavi usulleri beş maddede özetlenebilir: Baş organındaki rahatsızlıklar gargarayla, midedekiler istifrayla, mide altındakiler ishalle, deri tabakasındakiler ter yoluyla, deri altındakilerse hacamatla tedavi edilir.¹²

Nevâdir kaynaklarında Hipokrat'a nispet edilen anekdotlar da aynı şekilde tıbbı dair önemli tavsiyeler içerir. Bir hastalığın teşhisinde hekim-hasta iş birliğinin önemine dair kendisine atfedilen bir hikâye günümüz tıp anlayışına da ışık tutacak mahiyettedir:

دَخَلَ بُفْرَاطُ عَلَى عَالِيٍّ فَقَالَ لَهُ: أَنَا وَالْعِلَّةُ وَأَنْتَ، فَإِنْ أَعْتَنَيْتَنِي عَلَيْهَا بِالْقَبُولِ لِمَا
تَسْمَعُ مِنِّي صِرْنَا اثْنَيْنِ وَانْفَرَدَتِ الْعِلَّةُ فَقَوِينَا عَلَيْهَا، وَالْإِثْنَانِ إِذَا اجْتَمَعَا عَلَى وَاحِدٍ
غَلَبَاهُ.

Bir keresinde Hipokrat yanına vardığı bir hastasına şu öğütte bulunmuş: Biz burada üç kişiyiz: ben, sen ve hastalık. Sen, söyleyeceklerimi harfiyen uygulamak suretiyle bana destek olursan biz iki kişi olur, hastalık tek başına kalır böylece ona karşı güçlü kuvvetli oluruz. Yok, iki şey bir şeye karşı yek vücut olursa onu alt ederler.¹³

Bir hekim olarak Hipokrat'ın, halktan pek çok insanın sorusuna muhatap olduğu ve bu sorulara onların anlayacağı dilden cevaplar verdiği anekdotik merviyatından anlaşılmaktadır. Aşağıdaki rivayet bu seviyeye inişin gayet başarılı örneklerinden biridir:

¹¹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2/168; İbn Ebû 'Useybi'a, *'Uyûnü'l-embâ*, 49.

¹² Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ* (Beirut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1999), 1/507; et-Tevhidî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 7/15; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2/169; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 224; Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* (Şam: Dâru'r- Risâleti'l-İlmiyye, 2013), 2/413.

¹³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2/168; el-Gazûlî, *Metâli'u'l-budûr*, 189; İbn Ebû 'Useybi'a, *'Uyûnü'l-embâ*, 51.

قِيلَ لِبُقْرَاطَ: مَا بَالُ الْإِنْسَانِ أَنْوَرُ مَا يَكُونُ بَدَنًا إِذَا شَرِبَ الدَّوَاءَ؟ قَالَ: مَثَلُ ذَلِكَ مَثَلُ
الْبَيْتِ أَكْثَرُ مَا يَكُونُ عُبَارًا إِذَا كُنِسَ.

Hipokrat'a "İnsan ilaç içince (vücut mikroplardan temizlendiği için hararetin düşmesi gerekirken) neden vücutta bir ateş basması olur?" diye sorulmuş. "Bu durum tıpkı bir evin halini andırıyor" demiş, "çünkü o da süpürülünce ortalığı önce (hijyen değil) bir toz bulutu kaplar!"¹⁴

2. Hekim Tasvirleri

Her insanın hayatına bir şekilde dokunması nedeniyle hekim figürü insanlar için hep önemli olmuş, iyisiyle kötüsüyle bu karakteri ele alan zengin bir literatür de oluşmuştur. Bu başlık altında, klasik Arap metinlerinde, hekimlik mesleğini icra eden bazı kimselerin lehinde ya da aleyhinde söylenmiş kimi edebi ve mizahi anlatılara yer verilecektir. Bu anlatıların bir kısmı, bir hekimin mesleğindeki üstün mevkiini tescilleme gayesi güderken, bir kısmı kendisinden şikayetçi olunan bazı hekimlerin hicvini konu alır. Örneğin Serî er-Reffâ' (öl. 362/973) pek beğendiği bir doktoru şöyle tasvir eder:

كَأَنَّهُ مِنْ لُطْفِ أَفْكَارِهِ   يَجُولُ بَيْنَ الدَّمِّ وَاللَّحْمِ
إِنْ غَضِبَتْ رُوحٌ عَلَى جِسْمِهَا   أَلْفَ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجِسْمِ

Nâfiz ve latif düşüncelerle
Gezinir hazret kanla et arasında
Kızmaya görsün hele ruh bedene
Yatıştırır ruh ile cesedi anında.¹⁵

Birçok yönden meziyetleri olan bir hekimin yine bir meslektaşı tarafından özenle tasviri, birkaç tıp otoritesinin adına referansta bulunması dolayısıyla dikkat çekicidir. Zemahşerî'nin *Rebî'ü'l-ibrâr*'ında zikrettiği tasvir şöyledir:

¹⁴ İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 1996, 119; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 2/51; İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/511; el-'Âmilî, *el-Keşkül*, 2/168. Hikâyenin kısmen farklı bir varyantı için bkz. İbn Ebû 'Useybi'a, *'Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 50; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 2/412; Ebü'l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Müessetü'l-Halebî, ts.), 2/168.

¹⁵ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, nşr. İhsân Abbâs, Bekr Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1996), 4/74; Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehl-i'l-'asr*, nşr. Mufid Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/213; el-Müste'simî Muhammed b. Aydemir, *ed-Dürrü'l-ferîd ve beyti'l-kasîd*, thk. Dr. Kamil Selman el-Cebûri (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015), 2/214; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1/314; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülmümin eş-Şüreşî, *Şerhu Makâmâti'l-Harîri* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3/419.

وَصَفَ طَبِيبٌ طَبِيبًا فَقَالَ: يَنْظُرُ إِلَى الْعَلِيلِ نَظْرَ بُقْرَاطَ، وَيَجُسُّ جَسَّ جَالِينُوسَ،
وَيَصِفُ وَصْفَ أَغْلُوْقَنَ، وَيُعَالِجُ عِلَاجَ أَهْرَنَ.

Hekimin biri bir meslektaşını şöyle tarif etmiş: Hastaya yaklaşma biçimi Hipokrat'ınki gibi (müşfik), nabza bakışı Calinus'unki gibi (hassas), reçete yazışı Gloucon'unki¹⁶ gibi (isabetli), tedavi edişi de Ahron'unki gibi (maharetle)dir.¹⁷

3. Hekim Rolü

Hekimlerin birincil vazifesi hastalıkların teşhis ve tedavisine nezaret etmekse de bu meslek sınıfı, kral ve hükümdarların sağlıklı yaşamaları için onlara dolaylı tavsiyelerde de bulunmuşlardır. Kisra'nın, Behram Gôr (ö.438)¹⁸ için yaptıracığı malikânenin lokasyonuna karar verilirken bunda hekim sınıfına mensup kişilerin yaptığı değerlendirmenin dikkate alındığı rivayet olunmaktadır.¹⁹

Hekimlerin temel ilgi alanları hastalardır. Hekimliğin hasta tedavisine yoğunlaştığı gibi Peygamberlerin yegâne görevlerinden biri insanları doğru yola sevk etmektir. Tebliğ faaliyetinin hekim-hasta ilişkisine mukayese edilerek anlatıldığı güzel bir anekdot şöyledir:

نُظِرَ إِلَى الْمَسِيحِ يَخْرُجُ مِنْ بَيْتِ مُومِسَةَ فَقِيلَ لَهُ: مَا تَصْنَعُ هَا هُنَا؟
قَالَ: إِنَّمَا يَأْتِي الطَّبِيبُ الْمَرَضَى.

Bir keresinde Hz. İsa, bir hayat kadınının evinden çıkarken görülmüş. Ahali “*Bu fahişenin evinde ne işin var?*” diye hesap sormaya yeltenince, aldıkları yanıt şu olmuş: (Bilmez misiniz behey nadanlar?!) Hastaların yanına sadece hekim girip çıkabilir!²⁰

İştilgal sahaları doğrudan hayatın kendisi olduğundan hekim sınıfı her devir ve toplumda gerek idareci sınıf gerekse de avam nezdinde itibar görmüş, hem kazanç düzeyleri nispeten yüksek olmuş hem de saray kadrolarınca imtiyazlı bir mevkiye sahip olmuşlardır. Bununla birlikte zaman zaman tıp otoritelerinin kendi mesleklerine ilişkin

¹⁶ Gloucon (öl. MÖ 445): Filozof Eflatun'un ağabeyi, hekim ve filozof.

¹⁷ Ebû Mansûr es-Se‘âlibî, *Hâssü’l-hâss*, thk. Hasan el-Emîn (Beyrut: Dârü Mektebeti’l-Hayât, ts.), 77.

¹⁸ Sâsânî hükümdarı I. Yezdicerd’in oğlu ve halefidir. 420-438 yılları arasında tahtta kalmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Enver Konukçu, “Behrâm-ı Gûr” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 5/356.

¹⁹ ez-Zemahşerî, *Rebî‘ü’l-ibrâr*, 1/256.

²⁰ İbn Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 1996, 57.

öz eleştirilerde bulunduğu da dikkati çekmektedir. Müslüman kaynaklarda yer alan, Galen'e nispet edilen bir bilgi, esasen hekimin rolüne dair kadim dönemlerde dahi birtakım sıkıntıların varlığına işaret etmektedir. Galen'in şikâyeti şöyledir mesela:

كَانَ الْأَطِبَّاءُ يُقِيمُونَ أَنْفُسَهُمْ مَقَامَ الْأَمْرَاءِ وَالْمَرْضَى مَقَامَ الْمَأْمُورِينَ الَّذِينَ لَا يَتَعَدُونَ مَا حُدَّ لَهُمْ. فَكَانَ الطَّبُّ فِي أَيَّامِهِمْ أَنْجَدَ. فَلَمَّا حَالَ الْأَمْرُ فِي زَمَانِنَا فَصَارَ الْعَلِيلُ مِمَّنْزَلَةِ الْأَمِيرِ وَالطَّبِيبُ مِمَّنْزَلَةِ الْمَأْمُورِ. خَدَمَ الْأَطِبَّاءُ رِضَا الْأَعْلَاءِ وَتَرَكَوا خِدْمَةَ أَسْفَلِهِمْ فَقَلَّ الْإِنْتِفَاعُ بِهِمْ.

Bir zamanlar hekimler kendilerini ümera, hastaları ise kendileri için belirlenen sınırları aş(a)mayan memur mevkiine oturturlardı. O günlerde tıp daha çok iş görmekteydi. Günümüzde ise işler değişti: Hasta amir, doktor memur pozisyonunda. Artık hekimler hastaların bedenlerine hizmeti bırakıp, onların arzusuna göre hareket etmeye başladılar. Böyle olunca da hekim sınıfından beklenen fayda azaldı.²¹

4. Hekim Güvenirliliği

Hekime duyulan itimat veya itimatsızlık bugün olduğu gibi dün de hasta-hekim ilişkileri noktasında önem arz eden bir konuydu. Gerek bir uğraşı dalı olarak tıbbın gerekse de bu sahada çalışan hekimin sarsılmaz bir otorite oluşunu teslim eden klasik yaklaşımlar her zaman var olmuştur. Buna dair söylenmiş özlü sözler ya da teması bu olan anekdotik anlatımlar kadim kaynakların esirgemediği bilgilerdir. Mesela Tevhîdî *el-İmtâ' ve'l-müânese*'sinde bu konuyu ele alan hoş bir bilge sözü aktarır:

قِيلَ لِفَيْلَسُوفٍ: مَا بَالُ الْمَرِيضِ إِذَا دَاوَاهُ الطَّبِيبُ وَدَخَلَ عَلَيْهِ فَرِحَ بِهِ وَقَبِلَ مِنْهُ وَكَافَاهُ عَلَى ذَلِكَ وَالْجَاهِلُ لَا يَفْعَلُ ذَلِكَ بِالْعَالِمِ إِذَا عَلَّمَهُ وَبَيَّنَّ لَهُ؟ فَقَالَ: لِأَنَّ الْمَرِيضَ عَالِمٌ مِمَّا عِنْدَ الطَّبِيبِ وَكَيْسَ الْجَاهِلُ كَذَلِكَ، لِأَنَّهُ لَا يَعْلَمُ مَا عِنْدَ الْعَالِمِ.

Bir filozofa sormuşlar: *Niçin hasta, hekim kendisini tedavi edince ya da yanına gelince mutlu olup o ne derse yapıyor, hatta hizmetinden ötürü hekimi ödüllendiriyor da cahil insan kendisine ilim öğreten, hakikati beyan eden âlime aynı muameleyi reva görmüyor?*

²¹ İbn Ebû 'Useybi'a, *Uyûnü 'l-enbâ fi tabakâti 'l-etubbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dârü mektebeti'l-hayât, ts.), 132.

Filozof yanıtlamış: Çünkü hasta, doktorun bilgi ve tecrübesinden emindir. Ama cahil öyle mi, âlimin ne dediğini bile anlamaz.²²

Tıbbın bir bilim olarak rüştünü henüz tam ispat edemediği ve liyakatsiz çok sayıda hekimin iş başında olduğu kadim devirlerde hekimlerin yanlış müdahaleleri, yönlendirmeleri ya da reçeteleri sebebiyle mağdur olan çok sayıda insan söz konusu olmuş, bunlara dair anlatıların bir bölümü de anekdotlara yansımıştır.

Diğer taraftan farklı saiklerle hekime duyulan güvensizlik hasta kayıplarına da yol açmıştır. Buna ilişkin tarihsel bir örnek Ziyâd b. Ebîh'in başına gelen şu hadisedir:

لَمَّا أَصَابَ زِيَادًا الطَّاعُونَ فِي يَدِهِ أَحْضَرَ لَهُ الْأَطِبَّاءُ، فَدَعَا شَرِيحًا فَقَالَ لَهُ: لَا صَبْرَ لِي مِنْ شِدَّتِهِ، فَلَقَدْ رَأَيْتُ أَنْ أَقْطَعَهَا، فَقَالَ شَرِيحٌ: أَتَسْتَشِيرُنِي فِي ذَلِكَ؟ فَقَالَ: نَعَمْ. قَالَ: لَا تَقْطَعْهَا، فَالرِّزْقُ مَقْسُومٌ وَالْأَجَلُ مَعْلُومٌ، وَأَنَا أَكْرَهُ أَنْ تَقْدَمَ عَلَى رَبِّكَ مَقْطُوعَ الْيَدِ، فَإِذَا قَالَ: لِمَ قَطَعْتَهَا؟ قُلْتَ: بُغْضًا لِلْقَائِكَ وَفِرَارًا مِنْ قَضَائِكَ. فَمَاتَ زِيَادٌ مِنْ يَوْمِهِ، فَقَالَ النَّاسُ لِشَرِيحٍ: لِمَ نَهَيْتَهُ عَنْ قَطْعِهَا؟ فَقَالَ: اسْتَشَارَنِي، وَالْمُسْتَشَارُ مُؤَمَّنٌ. وَوَلَا الْأَمَانَةَ لَوَدِدْتُ أَنْ أَقْطَعَ يَدَهُ يَوْمًا وَرَجَلَهُ يَوْمًا.

Emevî valilerinden Ziyâd'ın elinde vebadan mütevellit çıban çıkınca tedavi için doktorlar getirilmiş. Ancak Ziyâd, Kadı Şüreyh'i çağırıp ona “*Ağrıdan duramıyorum artık, şu elimin kesilmesini istiyorum*” deyince Şüreyh “*Bendenize soracak olursanız, Efendim*” demiş “*kesilmemesi taraftarıyım. Zira rızık pay, ecel de tayin edilmiş vaziyettedir. Huzurullahı kesik el ile varmanı istemem. Ayrıca Yaradan [Kesilmesine neden razı oldun?] diye sorunca [Huzuruna varmaktan ve alın yazımdan kaçtım] mı diyeceksin?*”

(İkna olup elini kestirmekten vazgeçen) Ziyâd aynı gün vefat etmiş. Bunun üzerine ahali Kadıya varıp “*Elini kesmesine niçin izin vermedin?*” diye sorunca Şüreyh “*Vali bana güvenip görüşüme başvurdu. Eğer onun bu güveni olmasaydı bendeniz bir gün onun elinin başka gün de ayağının kesilmesini isterdim!*” deyivermiş.²³

²² Ebû Hayyân el-Endelüsî et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve 'l-müânese* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 2003), 187.

²³ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/312; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/46; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr fi memâlikü'l-emsâr* (Abu Dabi: el-Mecma'ü's-Sekâfî, 2003), 5/602; Ahmed el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve 'l-'abkariyyât* (Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 2/82; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-'Îmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvût (Şam: Dâru İbn Kesîr, 1986), 1/321-322; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 7/306.

5. Hekime Görünme

İslam dini, zaruretler halinde her tür dünyevi vesileye müracaatı meşru addeden olumlu bir yaklaşım sergiler. Bunun tıp sahasındaki en net görüntüsü Hz. Peygamberin, hastalıklara karşı tedavi yollarını aramayı “emir” siygasında öğütlediği çok meşhur bir hadisinde yer alır:

تَدَاوُوا فَإِنَّ الَّذِي أَنْزَلَ الدَّاءَ أَنْزَلَ الدَّوَاءَ.

Tedavi olunuz! Zira hastalığı (derdi) yaratan ilacını (dermanını) da yaratmıştır.²⁴

Yine çok eski devirlerden itibaren tababet mesleğiyle uğraşanlar, tıp mesleğinin amacını iki temele oturturlar ki bunlardan ikincisi tam olarak hekim sınıfının iştiğal sahasını tarif eder:

أَمَّا الْعَمَلُ فَيَنْقَسِمُ قِسْمَيْنِ: أَحَدُهُمَا حِفْظُ الصِّحَّةِ وَالْآخَرُ اجْتِنَابُ الصِّحَّةِ.
Sağlık konusunda yapılması gerekenler iki kısımdır: İlki sağlığın korunması (koruyucu hekimlik); diğeri (kaybedilen) sağlığın kazanılması.²⁵

Bununla birlikte, klasik nevadir anlatıları içerisinde değerlendirebileceğimiz bazı anekdotlar, bir hastalık durumunda hekime görünme noktasında sergilenen ilginç tavırları konu alır. Bu noktada farklı kesimlerin farklı tavırlar sergilediği dikkat çekmektedir. Tarihsel anekdotların bir bölümünde, Hekim-i Hakiki'nin Cenab-ı Hak olduğu düşünülerek dünyevi bir hekime görünmenin gereksizliğine açık bir vurgu yapılır. Daha ziyade dindar çevrelerde, özellikle de zahit zümresinde sergilenen bu yaklaşım ilginç şekilde yüksek tevekkül anlayışı ile izah edilmektedir. Hayatının son demlerini yaşayan ve öleceğini iyiden iyiye hissederek ilk halife Hz. Ebubekir'in, yakın dostları ile arasında geçen bir diyalog buna güzel bir örnektir:

قِيلَ لِأَبِي بَكْرٍ فِي مَرَضِهِ: لَوْ أَرْسَلْتَ إِلَى الطَّبِيبِ. قَالَ: قَدْ رَأَيْتَنِي. قَالُوا: فَمَا قَالَ؟
قَالَ: إِنِّي أَفْعَلُ مَا أَشَاءُ.

-Hekime görünseydin ya!

-Göründüm göründüm.

-Peki, ne dedi?

²⁴ Ahmed İbn Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb Arnavût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 30/398.

²⁵ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 6/186.

-“Sana dilediğimi yapacağım!” dedi.²⁶

İlginç şekilde bazı kimselerse hekim kontrolündeki bir tedavi sırasında, ilaç ve preparatlarla sağaltılma gayretleri sürecinde iyileştirilmeye çalışılırken ölmektense, er meydanında kılıç darbeleriyle ölmeyi yeğleyeceklerini belirtmişlerdir. Hele de iki hekimin ihtilaf ettiği bir tedavi sürecine kurban gitmektense cenk meydanında kan akıtarak bu dünyayı terk etmek onlara daha sevimli görünmüştür. Tarih kaynaklarında da yer alan meşhur bir anekdotun teması aşağı yukarı bu şekildedir:

قِيلَ لِأَبِي مُسْلِمٍ صَاحِبِ الدَّعْوَةِ: فِي بَعْضِ الْكُتُبِ النَّازِلَةِ "مَنْ قَتَلَ بِالسَّيْفِ
فَبِالسَّيْفِ يَمُوتُ". فَقَالَ: الْمَوْتُ بِالسَّيْفِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ اخْتِلَافِ الْأَطِبَّاءِ، وَالنَّظَرِ
فِي الْمَاءِ، وَمُقَاسَاةِ الدَّاءِ وَالِدَّوَاءِ، فَذَكَرَ ذَلِكَ لِلْمَنْصُورِ فَقَالَ: صَادَقَ مَنِئْتَهُ كَمَا أَحَبُّ.

Bir gün (Abbasi devletinin kuruluşunun propaganda ayağını yürüten) Ebû Müslim el-Horâsânîye “Kutsal kitaplarda ‘kılıçla can alan yine kılıçla öldürülür’ şeklinde bir bilgi var” denilince “Valla bana kılıç darbeleriyle ölmek, hekimlerin ihtilafı yüzünden veya idrar tahlilindeki farklı teşhisler nedeniyle veyahut da hastalık ile tedavi usulünün uyumsuzluğu dolayısıyla ölmekten yeğdir” demiş. Bu söz Halife Mansur’un kulağına gidince “Elhak, ölümü de arzu ettiği gibi oldu” deyivermiş.²⁷

6. Hekim Tavsiyeleri

Hekim nükteleri konusunda önemli bir kategori, devlet ricalinden birinin, meşhur bir hekimden tavsiye istemesi üzerine hekimin söyledikleri ya da bu diyalog çerçevesinde gelişen anlatımlardır. Emevî ve Abbasi halifelerinden her birinin kendi dönemlerindeki Hıristiyan hekimlerle çalıştığı kaynaklarda belirtilmektedir. Sözelimi Haccâc b. Yusuf’a özel hekimlik yapmış olan²⁸ ve koruyucu hekimlik öğütleriyle kadim Arap tıbbında şöhret bulmuş olan Teyâzuk (öl.90/170) bunlardan biridir. Emevîler devrinin yetkin hekimlerinden Teyâzuk tıp üzerine çeşitli eserler telif etmiş, çok sayıda da öğrenci

²⁶ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 1/119; Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn el-Âbî, *Nesrû'd-dürri fi'l-muhâdarât*, thk. Hâlid Abdülğani Mahfûz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 2/9; Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-ilm*, thk. Ebû 'Ubeyde Âl Selmân (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), 1/345; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* (b.y.: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1986), 119; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/507.

²⁷ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 2/476; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 4/127; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 93.

²⁸ Haccâc, Teyâzuk'un kendisine önerdiği tıbbi öğütlerin tümünden büyük istifade ettiğini oğluna ikrar etmiştir. Bkz. el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 9/334; İbn Ebû 'Useybi'a, *Uyûnü'l-enbâ*, 180.

yetiştirmiş bir hekimdir.²⁹ Çağının kral ve hükümdarları, yaşı ilerleyen Teyâzuk'un ölmesinden endişe ederek kendisinden sağlığa dair altın değerinde öğütler almış, hatta bunları süslü, altın sandukalarda saklamışlardır.³⁰

Tarihsel rivayetlere bakılırsa, Teyâzuk -ölüm hariç- her derde deva tavsiyeleri ile meşhurdu ve hastaları bu tavsiyelerden büyük fayda temin etmekteydi. Örneğin İbn Fazlullah el-Ömerî (öl.749-1349) *Mesâlikü'l-epsâr*'ında ahbar ve ensab âlimi Heysem b. 'Adiy'in Tezâyuk'la olan bir diyalogunu aktarır:

عَنِ الْهَيْثَمِ بْنِ عَدِيِّ قَالَ: قُلْتُ لِتَيَّادُوقٍ وَكَانَ مُتَطَبِّبَ الْحَجَّاجِ: أَوْصِنِي بِشَيْءٍ أَحْفَظُهُ
عَنكَ، فَإِنِّي مُسَافِرٌ فَقَالَ: لَا تَنَامَنَّ حَتَّى تُعَرِّضَ نَفْسَكَ عَلَى الْخَلَاءِ وَلَا تَذُوقَنَّ طَعَامًا
وَفِي مَعْدَتِكَ طَعَامٌ وَأَتَّقِ مَا تُخْرِجُهُ النَّعْجَةُ وَالنَّحْلَةُ، فَإِنِ اعْتَلَّتْ فَأَنَا الضَّمِينُ إِلَّا عِلَّةَ
الْمَوْتِ.

Heysem b. 'Adiy anlatıyor: Bir gün Haccâc'ın hekimi Teyâzuk'a giderek "Buradan ayrılacağım, şöyle bana belleyeceğim birkaç tavsiyede bulunsan ya" demiştim, o da bana şunları öğütlemişti: Tuvalete gitmeden sakın uyuma; karnın tokken bir yemeğin tadına bile bakma; koyundan ve arıdan hâsil olanları (koyun sütü ve bal) yemekten kaçın. Bunları yaparsan, ölüm hariç her türlü hastalığına kefilim, evvelallah!³¹

Diğer taraftan, bir hasta muayene edildikten ve teşhis konulduktan sonra tedavi sürecinde kendisine yapılan tavsiyeler de belirli durumlarda anekdotik bir hüviyete bürünebilmektedir. Özellikle hastanın alışkanlık ve beklentileriyle hekim tavsiyelerinin çatışması mizah üretme potansiyeli yüksek bir durumdur. Sözelimi, hekimlerle olan bazı diyalogları kayda değer görünen Abbasi halifelerinden Me'mûn'a dair aktarılan bir nükte, kudretli halifenin yaşadığı sağlık problemlerine ışık tutmasının yanı sıra, nüktedan kişiliğinden de belirgin izler taşımaktadır:

شَكَا الْمَأْمُونُ إِلَى الطَّبِيبِ عِلَّةً، فَقَالَ لَهُ: اجْتَنِبِ الرِّطَبَ وَالْمَاءَ الْبَارِدَ. فَقَالَ: لَوْلَاهُمَا
مَا احْتَجْتُ إِلَيْكَ!

Me'mûn saray hekimine bir sağlık sorununu dile getirince, hekim "Rutubetten ve soğuk sudan uzak durunuz, Efendim!" demiş. Bunu duyan

²⁹ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi", *Dinî Araştırmalar* 2/6 (2000), 213.

³⁰ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 9/333; İbn Ebû 'Useybi'a, *Uyûnü'l-enbâ*, 180.

³¹ el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvi*, 135.

Me'mûn celallenmiş: Hekim, hekim, bu ikisi olmasa seninle ne işim olurdu?!³²

Kadim Arap kaynaklarında zikredilen ölçülü yeme ve cinsel ilişki konusundaki bu öğüt modern tıbbın sıkça üzerinde durduğu prensiplerin özeti niteliğindedir.

إِسْمَعْ بُنَيَّ وَصِيَّتِي وَأَعْمَلْ بِهَا
لَا تَشْرَبَنَّ عَقِيبَ أَكْلِ عَاجِلًا
وَأَجْعَلْ غِذَاءَكَ كُلَّ يَوْمٍ مَرَّةً
وَاحْفَظْ مَنِيَّكَ مَا اسْتَطَعْتَ فَإِنَّهُ
فَالطَّبُّ مَعْقُودٌ بِنَصِّ كَلَامِي
فَتَقُودَ نَفْسَكَ لِلأَدَى بِزِمَامٍ
وَاحْذَرْ طَعَامًا قَبْلَ هَضْمِ طَعَامٍ
مَاءَ الْحَيَاةِ يُرَاقَى فِي الأَرْحَامِ

Öğüdümü dinle evlat ve hayata tatbik et
Sağlıklı olmanın sırrıdır bunlar elbet
Hemen içme suyu, yemek üstüne
Yediklerin zarar yoksa midene

Günde yalnız bir kez ye
Aman sindirmeden de diğerini yeme
Koru spermını mümkün mertebe
Hayat suyu akmalı sade rahme.³³

7. Hekim Dikkati

Bir hasta vücudun hayatla bağının koptuğunu gösteren bir takım fizyolojik emareler söz konusudur. Solunum, nabız, vücut ısısının düşmesi vs. Ancak nadir de olsa bu gibi zahiri emareler yanıltıcı olabilmektedir. Kimi tarihsel kayıtlar bize, insanoğlunun, tıp sahasındaki engin tecrübesine rağmen, ruhun bedeni terk etmesi konusunda zaman zaman hatalı kararlar verebildiğini göstermektedir. Örneğin vefat ettiği sanılarak açık tabut üzerinde kabristana defnedilmeye götürülen bir adamın, hazık bir hekimin dikkati sayesinde, ayaklarının duruş şeklinden yola çıkarak ölmediği sonucuna varılması bunun

³² el-Âbî, *Nesrî 'd-dürr*, 3/76; el-Emâsî, *Ravzu 'l-ahyâr*, 233; İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü 'l-müskite*, 1996, 15.

³³ Kemâleddîn ed-Demîrî, *Hayâtü 'l-hayevâni 'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru 'l-Kütübi 'l-İlmiyye, 2003), 2/541; Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târihü 'l-İslâm*, thk. Ömer 'Abdusselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru 'l-Kitâbi 'l-'Arabî, 1993), 38/366; İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a'yân ve enbâü ebnâi 'z-zemân*, thk. İhsan 'Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 2/161; Ebû 'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşki İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (Dâru Hicr, 1997), 15/668.

güzel bir örneği olup İbnü'l-Cevzî bu uzunca anekdotu *Kitâbü'l-ezkiyâ*'sında zikretmiştir.³⁴

8. Hekim Acziyeti

Bugün tedavisi mümkün pek çok rahatsızlık, eski devirlerde hastalar açısından ciddi sıkıntılara yol açabilmekteydi. İşte hekim figürü, bazı anlatılarda belirli bir rahatsızlığın tedavisinde aciz kalması dolayısıyla da anekdotlara konu edilmiştir. Diz ağrıları müzmin hâle gelmiş bir hasta ile doktoru arasında geçen aşağıdaki diyalog bunun bir örneğidir:

أَبُو الْحُسَيْنِ بْنُ بُرْهَانَ عَادَ رَجُلًا مَرِيضًا، فَقَالَ لَهُ: مَا عَلَتْكَ؟! قَالَ: وَجَعُ الرُّكْبَتَيْنِ،
فَقَالَ: وَاللَّهِ لَقَدْ قَالَ جَرِيرٌ بَيْتًا ذَهَبَ مِنِّي صَدْرُهُ وَبَقِيَ عَجْرُهُ وَهُوَ قَوْلُهُ:

وَلَيْسَ لِذَاءِ الرُّكْبَتَيْنِ طَبِيبٌ .....

فَقَالَ الْمَرِيضُ: لَا بَشَرَكَ اللَّهُ بِالْخَيْرِ، لَيْتَكَ ذَكَرْتَ صَدْرَهُ وَنَسِيتَ عَجْرَهُ!

Ebü'l-Hüseyn b. Bürhân hasta bir adamı muayene etmeye gitmiş, şikâyetinin ne olduğunu sormuş. Dizlerinin ağrıdığını öğrenince de “*Cerîr’in buna dair bir beyti var, ilk yarısı aklımdan gittiyse de ikinci yarısı hatırımda*” deyip okumuş:

وَلَيْسَ لِذَاءِ الرُّكْبَتَيْنِ طَبِيبٌ .....

Hele yoktur doktoru şu diz ağrısının

Bunu duyan hasta “*Allah seni bildiği gibi yapsın*” demiş “*keşke beytin sonunu unutup başını hatırlayaydın!*”³⁵

9. Hekim ve İlaç

Temel tedavi usullerinden biri de insanoğlunun tarihi kadar eski olan “ilaçla tedavi” yöntemidir. Geleneksel tıbbın kaçınılmaz olarak kullanmak durumunda olduğu yegâne kaynak, bitki ve bitkisel preparatlar klasik edebi metinlerde türlü sebeplerle konuya dahil olagelmiştir. Esasen meselenin dini kültür açısından yaklaşıldığı durumlar da vardır. Örneğin Zemahşerî, *Rebî‘ü'l-ibrâr*'da, hayvanat, nebatat ve cemadat alemiyle

³⁴ Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-ezkiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 175.

³⁵ Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn*, nşr. Abdülemîr Mehennâ (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1990), 172.

konusabilen Hz. Süleyman'ın, tıbbi faydaları olan bitkiler tarafından haberdar edildiklerine dair bir bilgiye yer vermektedir:

كَانَتِ الْأَدْوِيَّةُ تَنْبُتُ فِي مِحْرَابِ سُلَيْمَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَقُولُ كُلُّ نَبْتٍ: يَا رَسُولَ اللَّهِ،
أَنَا دَوَاءٌ لِدَاءٍ كَذَا.

Rivayete göre derde deva bitkiler Süleyman (a.s)'ın mihrabında yetişir, filizlenen her tohum da dile gelerek “*Ben filanca hastalığın devasıyım, ey Nebi!*” dermiş.³⁶

Ancak tedavinin işe yaraması için hekim tarafından önerilen ilaçların belirli dozlarda ve muayyen şekillerde kullanılması icap etmektedir. Aksi takdirde tedavi için alınan bir ilaç -üretilme gayesinin aksine- kullanan açısından bir zehre dönüşebilmektedir. Hâzık hekimin adeta bir kimyager/simyager rolü üstlenerek hazırladığı karışıma mucizevi bir özellik kazandırışı, buna mukabil ehil olmayan birinin aynı maddeye zararlı bir özellik kazandırışı şöyle anlatılmıştır:

الطَّيِّبُ الْحَادِثُ يُصَيِّرُ بِحِذْقِهِ السُّمَّ دَوَاءً نَافِعًا وَالْجَاهِلُ يُصَيِّرُ الدَّوَاءَ سُمًّا قَاتِلًا.

Mahir hekim, hüneriyle zehri ilaca kalbederken; bilakis cahil hekim devayı zehre dönüştürür.³⁷

Bu bağlamda Câhız, yazılan bir reçetenin ya da tarif edilen bir ilacın kullanımını hususunda hekimlerin oynadığı bu kritik rolü veciz bir dille şöyle anlatır:

لَوْ لَمْ يَصِفِ الطَّيِّبُ مَصَالِحَ دَوَائِهِ لِلْمُتَعَالِجِينَ لَمَا كَانَ لَهُ طَالِبٌ وَلَا فِيهِ رَاغِبٌ.

Hekim hastalara verdiği ilaçların kendilerine sağlayacağı faydalardan söz etmezse ne kendisine bir talip ne de önereceği ilaca bir müşteri bulabilirdi.³⁸

Klasik anlatılar içerisinde ilaçla değil de gıdayla tedavi olmayı tavsiye eden hekimlerin bulunuşu da dikkat çekmektedir. Bir erdem sahibine nispetle aktarılan bir hekim sözünün muhtevasında tam da buna uygun bir tavsiye yer alır:

³⁶ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/62; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 226; İbn Kuteybe ed-Dîneverî. Hikâyenin farklı bir varyantı için bkz. *Uyûnü'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/239.

³⁷ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 6/94.

³⁸ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 4/177; Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed b. Mensûr el-İbşihî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstazraf* (Beyrut: Alem'ül-Kütüb, 1998), 141; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 3/391.

قَالَ بَعْضُ الْفُضَلَاءِ: سَأَلْتُ طَبِيبًا فَارِسِيًّا فَقُلْتُ: إِنَّا قَوْمٌ نَعْتَرِبُ وَيَتَعَيَّرُ عَلَيْنَا الْمِيَاهُ
فَصِفْ لَنَا مَا نَتَعَالَجُ بِهِ فَقَالَ: دَعُوا الْأَدْوِيَةَ وَعَلَيْكُمْ بِالْأَغْذِيَةِ.

Bilge bir zat anlatıyor: İranlı bir hekime “Biz göçebe bir halkız ve gittiğimiz yerlerin suyu ha bire değişiyor (ve bize yaramıyor). Bize sağlığımızı koruyacak bir reçete yazsan” diye sordum. O da (bir dizi tavsiye arasında en başta) şunu söyledi:

دَعُوا الْأَدْوِيَةَ وَعَلَيْكُمْ بِالْأَغْذِيَةِ.

İlacı bırakın; beslenmeye bakın.³⁹

Yazılan bir reçetenin uygulanmasına yönelik, ahmaklardan sadır olan yanlış adımlar veya algılamalar da bu bapta komik anlatılara sahne olmuştur. İbnü'l-Cevzî naklettiği bir ahmak hikayesinde, kullanılan bir ilacın hasta üzerinde yaptığı etkinin tarifinde sergilenen ahmaklığı dikkate sunmaktadır:

وَصَفَ حَجَّاجُ بْنُ هُرُونَ الْكَاتِبُ لِحَنِينِ النَّصْرَانِيِّ عِلَّةً بِهِ فَأَمَرَهُ أَنْ يُؤَخَّرَ غِدَاءَهُ
وَيَأْخُذَ فِي آخِرِ اللَّيْلِ دَوَاءً وَصَفَهُ لَهُ فَكَتَبَ إِلَيْهِ حَجَّاجٌ مِنْ غَدٍ: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ
الرَّحِيمِ، وَأَتَمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ شَرِبْتُ الدَّوَاءَ وَأَكَلْتُ قَلِيلَ كِسْرَةٍ وَاخْتَلَفَ أَحْمَرَ مِثْلَ
السَّلْتِ مَغْصًا، فَرَأَيْكَ فِي انْكَارِ ذَلِكَ عَلَى بَطْنِي فَعَلْتُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ.

Kâtip Haccâc b. Harun bir seferinde Huneyn en-Nasrânî'ye hastalığını anlatmış. O da yemeği geç vakitte yemesini ve önerdiği bir ilacı gece geç vakitte almasını söylemiş. Haccâc ertesi gün hekime şu mealde bir mektup yazmış: Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah sana nimetini tamamlasın. İlacı içtim, ufacık bir ekmek parçası da yedim. Ancak karnımdaki sancı pazı kökünün kızılına döndü. Reçetenin fayda vermediği kanaatindeysen gereğini yaparım inşallah!⁴⁰

Bu bapta bahsedilmesi gereken bir husus da belirli bir tavsiye veya reçete talebinde bulunan hastaya hekimce söylenmiş edebi veya yarı mizahi cümlelerdir. Bu tür metinlerde sık kullanılan bir fiil, hekimden tavsiye/reçete/tedavi önerisi istemek anlamındaki [اِسْتَوْصَفَ] fiilidir. Mesela bunlardan birinde Halife Mansur'un kardeşi 'Abbas böyle bir talepte bulunmakta, hekim de buna usturlu bir yanıt vermektedir:

اِسْتَوْصَفَ الْعَبَّاسُ أَخُو الْمَنْصُورِ طَبِيبًا فَقَالَ لَهُ: كُلْ فِي الصَّحَّةِ عَلَى الطَّيِّبِ وَفِي
الْمَرَضِ عَلَى مُفْتَضَى قَوْلِ الطَّيِّبِ.

³⁹ Muhammed b. İbrâhîm el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve 'l-mesâvi*, ts., 135. Aynı temayı konu alan başka bir hikâye için bkz. el-Ömerî, *Mesâlikü 'l-epsâr fi memâlikü 'l-emsâr*, 9/261.

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü 'l-hamkâ*, 116.

Rivayete göre Mansur'un biraderi 'Abbas bir hekimden (yeme içme konusunda) tavsiye istemiş. O da şöyle demiş: Sağlığında hekim ne derse desin gönlünce ye, ama hastalıkta doktorun sözünden çıkma!⁴¹

10. Absürt Reçeteler

Klasik metinlerde “reçete” anlamında tercih edilen terim ya da tabir [صَفَّةٌ دَوَاءٍ]'dır. Reçete yazmak anlamında ise, bugün olduğu gibi [وَصَفَّ لـ] tabiri kullanılmıştır. Klasik Arap mizahının tıp sahasına dair nüktelerinin oldukça sınırlı bir bölümünde, akla mantığa uymamakla birlikte ciddiye havası verilmiş bir takım irrasyonel tedavi formülleri ele alınır. Esasen bu malzeme salt komiklik olsun diye ifade edilmiş cümleler olsa da anlatımında hekimlik mesleğine özgü teknik bir jargonun kullanılmış olması dolayısıyla ilgi çekmektedir.

Hekimlerin öteden yana başvurduğu önemli tedavi yöntemlerinden birisi ilaçla tedavidir. Ancak hekimin görevi eski çağlarda sadece hastaları muayene edip bazı ilaç tavsiyelerinde bulunmak değildi. Günümüz eczacılarından farklı olarak, hazır ilaç kavramının olmadığı o devirlerde hekim, şikâyetleri dinledikten sonra hastasının durumuna özel birtakım karışımlar hazırlamak suretiyle tedavi uygulamaktaydı. Konu sağlık da olsa, kimi preparat hazırlama formülleri mizahi üretime imkân verecek ölçüde ilham vericiydi. Aşağıdaki hikâye bunun güzel bir örneğidir:

حُكِيَ عَن بَعْضِ الْأَطِبَّاءِ أَنَّهُ وَصَفَ لِإِنْسَانٍ شَكَا إِلَيْهِ عَلَيْهِ عَلَيْهِ فَقَالَ: خُذْ مِنَ الْبَنْفَسِجِ الْمُرَبِّي قَدْرَ رَوْثَةٍ، وَصَبَّ عَلَيْهِ مَاءً حَارًّا قَدْرَ مِجْمَمَةٍ، ثُمَّ دَقَّهُ حَتَّى يَصِيرَ كَأَنَّهُ مُخَاطٌ ثُمَّ اشْرَبْهُ، فَقَالَ الْمَرِيضُ: أَمَّا دُونَ أَنْ أَضْرِبَ بِالسِّيَاطِ فَلَا أَفْعَلُ!

Rivayete göre bir hekim, ağrısı sebebiyle kendisine başvuran bir hastasına şöyle bir reçete yazmış: Sığır dışkısı miktarınca menekşe özünü al, bir hacamat şişesi dolusunca sıcak suyu üzerine ekle, sümük kıvamına gelinceye kadar da iyice ez; akabinde afiyetle iç. Garip tarifi duyan hasta “*Bu dediklerini yapmam için, beni kırbaçlaman gerekecek!*” demiş.⁴²

Bu bapta değerlendirilebilecek bazı anekdotlarda ise muhatabın kavrayış seviyesine bağlı olarak, sıradan bir reçete yazma hadisesinin mizahi bir forma büründüğünü görebiliriz. Genellikle muhatabın, hekimin söylediklerini algılamada çektiği güçlük ya da kimi absürt

⁴¹ Râgıb el-İsfehâni, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/503.

⁴² el-Âbî, *Nesri'd-dür*, 7/212; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 6/106.

sorular böyle bir dönüşüme imkân vermektedir. Yine İbnü'l-Cevzî'nin aktardığı bir ahmak nüktesinde olan budur:

مَرَّ طَيْبٌ بِأَبِي وَاسِعٍ فَشَكَاَ إِلَيْهِ رِيحًا فِي بَطْنِهِ، فَقَالَ لَهُ: خُذِ الصَّعْتَرِ. فَقَالَ: يَا غُلَامُ، دَوَاةٌ وَقِرْطَاسٌ! وَقَالَ: قُلْتَ مَاذَا أَصْلَحَكَ اللَّهُ؟ قُلْتُ: كَفُّ صَعْتَرٍ وَمَكُّوكُ شَعِيرٍ، فَقَالَ: لِمَ لَمْ تَذْكَرِ الشَّعِيرَ أَوْلَا؟ قَالَ: مَا عَلِمْتُ أَنَّكَ حِمَارٌ إِلَّا السَّاعَةَ!

Hekimin biri karnından gaz rahatsızlığı şikayetinde bulunan Ebû Vâsi' i muayeneye gitmiş. (Muayene sonrasında) reçeteyi söylemeye başlamış: *Biraz zahter al...*

Ebû Vâsi' hemen uşağına seslenip kâğıt kalem istemiş. Kâğıt kalem gelince tekrar reçeteyi söylemeye başlamış: *Bir avuç zahter, bir miktar arpa...* Ebû Vâsi' yine sözü keserek “*Az önce tarifte arpa yoktu ama?!*” deyince, hekim bu çok bilmiş acımamış: *Bir eşek olduğunu henüz anladım da!*⁴³

Kimi anekdotlar, ahmak zümresinde değerlendirilen kimi hekim veya eczacıların, preparat hazırlarken kullandığı miktar veya malzemeye ilişkin garip tabirleri tiye almaktadır. Bu tabirler, özellikle mide bulandırıcı terim ve kavramlar olduğunda nüktenin güldürü kalitesi, tabirlerdeki garabete paralel olarak yükselmektedir:

دَخَلَ بَعْضُ الْحَمَقَى مِنَ الْأَطِبَّاءِ عَلَى عَلِيلٍ فَشَكَاَ إِلَيْهِ الْعَلِيلُ مَا يَجِدُ فَقَالَ: خُذْ مِثْلَ رَأْسِ الْفَأْرَةِ كَلْنَجِيْنٍ وَصَبَّ عَلَيْهِ مَقْدَارَ مَحْجَمَةِ مَاءٍ وَاضْرِبْهُ حَتَّى يَصِيرَ مِثْلَ الْمَخَاطِ وَاشْرِبْهُ فَقَالَ الْعَلِيلُ: فَمَ لَعَنَكَ اللَّهُ، فَقَدْ قَدَّرْتَ إِلَيَّ كُلَّ دَوَاءٍ فِي الْأَرْضِ.

Ahmak hekimlerden biri bir hastayı muayeneye gitmiş. Hasta rahatsızlığını anlatınca şöyle bir reçete yazmış: *Fare başı kadar kalonji'yi*⁴⁴ *al. Üzerine hacamat kupası kadar su ekle. Sümük kıvamına gelinceye dek havanda döv. Sonra da şifa niyetine o karışımı iç.*

(Tarifteki tabirlerden öğrenen) hasta, söylenerek hekimi kovmuş: *Kalk git, Allah'ın cezası seni! Sayende tüm dünyanın ilaçları gözüme iğrenç göründü şimdi!*⁴⁵

Dini referansları hassasiyetle dikkate alan mütedeyyin bir toplumun bireyleri olarak Müslümanlar, Kutsal kitaplarında buldukları kimi ifadeleri de sıhhat ve afiyet arayışında bir enstrüman olarak kullanmışlardır. Örneğin Kuran-ı Kerim'de balın “şifa kaynağı”, Zemzem'in ve gökten inen saf suyun “mübarek” olarak tavsifi, hatta balı satın almada

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 157.

⁴⁴ Kalonji: Hindistan'da yaygın olarak yetiştirilen çörek otuna benzer bir bitki.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 191; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/213.

kullanılacak paranın da ilaca herhangi bir şaibe karışmasını önlemek için ananın ak sütü gibi helal olan “*mehir parası*” oluşu, anlaşılan bazılarını bu bileşimden bir tedavi iksiri oluşturmaya sevk etmiştir:

بَعْضُ أَهْلِ الْبَيْتِ كَانَ إِذَا أَصَابَتْهُ عِلَّةٌ جَمَعَ بَيْنَ مَاءِ زَمْزَمَ وَمَاءِ السَّمَاءِ وَالْعَسَلِ وَاسْتَوْهَبَ
مِنْ مَهْرٍ أَهْلِهِ شَيْئًا. وَكَانَ يَقُولُ: قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا﴾.

Ehl-i Beytten bir adam hastalandığında zemzemi, yağmur suyunu ve balı karıştırır, (bunların temininde de saf helal para olan mehir parası) kullanmak için ailesinden mehir parası talep edermiş. Bu zatın bunu yapmasındaki dayanağı ise şu ayet-i kerimesiymiş:

﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا﴾

*Biz gökten bereketli yağmurlar indirdik.*⁴⁶

11. Hekimlerin Ahmak Hastalarla İmtihanı

En genel anlamıyla ahmak figürü, belirli durumlar karşısında rasyonel tutum sergileyemeyen, problemlere mantık dışı çözümler öneren kişi olarak tanımlanmaktadır. Arap edebiyatının, üzerinde en ziyade durduğu konu başlıklarından “ahmak” kuşkusuz klasik edebiyatın en canlı mizah figürlerinden de biridir. Klasik kaynaklarda [داء النوك] veya [داء الأحمق] tabirleriyle “*tedavisi olmayan/onulmaz hastalık*” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁷

İslam kültüründe Hz. İsa'nın, Allah'ın izniyle her tür hastalığı tedavi edebiliyor olması inancı, nevâdir sahasında “ahmaklığın çaresinin olmadığı” temasıyla birleştirilerek bir dizi anekdotun konusu yapılmıştır. Esasen bizzat bu büyük peygamber her tür hastalığı tedavi edebildiği halde ahmaklığın tedavisinde aciz kaldığını itiraf etmek suretiyle, nükte üreticilerine ilham kaynağı olmuştur gibidir. Buna göre Hz. İsa'nın

عَالَجْتُ الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ فَأَبْرَأْتُهُمَا، وَأَعْيَانِي عِلَاجَ الْأَحْمَقِ.

⁴⁶ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/52; el-İbşîhî, *el-Müstetrafi*, 497.

⁴⁷ Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-muhâdara*, thk. Abdullah el-Fettâh Muhammed el-Hulv (ed-Dârü'l-'Arabiyye li'l-kitâb, 1981), 439; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/28; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 2/39.

Doğuştan kör ve cüzzamlyı tedavi edip iyileştirdim ama ahmağın tedavisinde aciz kaldım!⁴⁸

mealindeki sözüne, İbnü'l-Cevzî'nin *Ahbârü'l-hamkâ*'sında bir anekdot hüviyeti kazandırılmıştır. Hikâye şöyledir:

قِيلَ لِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: يَا رُوحَ اللَّهِ إِنَّكَ تُحْيِي الْمَوْتَى؟ قَالَ: نَعَمْ يَا ذَنِ اللَّهِ. قِيلَ وَتُبْرِئُ الْأَكْمَهَ؟ قَالَ: نَعَمْ يَا ذَنِ اللَّهِ. قِيلَ: فَمَا دَوَاءُ الْحُمِّ؟ قَالَ: هَذَا الَّذِي أَعْيَانِي!

Rivayete göre Hz. İsa ile ahali arasında şöyle bir diyalog yaşanmış:

- Sen gerçekten ölüleri diriltiyor musun, ey Rûhullah?
- Allah'ın avn-i inayetiyle.
- Peki anadan doğma körü iyileştirebiliyor musun?
- Evet! Lütf-ı Rabbânî ile.
- O halde sende ahmaklığın çaresi de vardır?
- İşte bu beni aşar, beyler!⁴⁹

Hekimlere yöneltilen bazı budalaca soruların esprili bir anlatıma kavuşturulduğu da dikkatler-den kaçmamaktadır. Örneğın baklanın yenilme biçimine ilişkin bir ahmağın sorusuna bir tıp otoritesinin verdiği yanıtta anekdotik bir hava sezilmektedir:

قِيلَ لِابْنِ مَاسَوِيَه: الْبَاقِلَى بِقَشْرِهِ أَصْحٌ فِي الْجَوْفِ؟ قَالَ: هَذَا مِنْ طَبِّ الْجِيَاعِ.
İbn Mâseveyh'e “*Kabuğuyula yenen bakla mideye daha yararlıymış, doğru mu bu Üstat?*” diye sorulunca, yanıtı “*Bu, açlıktan nefesi kokanların tababet anlayışı!*” deyivermiş.⁵⁰

Bazı ahmak nüktelerinde hekim tarafından önerilen bir reçetenin tatbiki noktasında yaşanan güçlükler, hekime olan güvensizlik ya da takınılan bilgiççe tutumlar tiye alınmaktadır. Devesinden düşüp kaburgasını kıran bir bedevi ile temel uğraşı alanı

⁴⁸ es-Se‘âlibî, *et-Temsil ve'l-muhâdara*, 15; ez-Zemahşerî, *Rebî‘ü'l-ibrâr*, 2/39; Şihâbüddîn en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002), 3/345; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 3/267; el-Hanbelî es-Sefârîni, *Gizâu'l-elbâb şerhu manzûmeti'l-âdâb* (Mısır: Müessesetü Kurtuba, 1993), 2/486. Anekdotun kısmen farklı bir varyantı için bkz. Râğb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/28; el-Vatvât el-Kütübî Ebû İshak Burhâneddîn, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve 'urerü'n-nekâ-izi'l-fâziha*, nşr. İbrâhîm Şemseddîn (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 154.

⁴⁹ *Ahbârü'l-hamkâ*, s.24

⁵⁰ el-Âbî, *Nesrî'd-dür*, 7/212; et-Tevhîdî, *Ahlaku'l-vezîrayn*, nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî (Beirut: Dâru Sâdir, 1992), 175; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 166.

kırıkçı-çıkıkçılık olan bir hekim arasında geçen aşağıdaki diyalog bu türden bir mizahi anlatıdır:

سَقَطَ أَعْرَابِيٌّ مِنْ بَعِيرٍ لَهُ فَانْكَسَرَتْ ضِلْعٌ مِنْ أَضْلَاعِهِ، فَاتَى الْجَابِرَ يَسْتَوْصِفُهُ
فَقَالَ: خُذْ تَمْرًا جَيِّدًا فَانْزِعْ أَقْمَاعَهُ وَنَوَاهُ وَاعْجِنُهُ بِسَمْنٍ، ثُمَّ اضْمِدْهُ عَلَيْهِ قَالَ: إِي
بِأَبِي أَنْتَ، مَنْ دَاخِلٌ أَمْ مَنْ خَارِجٌ؟ قَالَ: مَنْ خَارِجٍ قَالَ: لَا أَبَا لَكَ هُوَ مِنْ دَاخِلٍ
أَنْفَعُ لِي. قَالَ: صَعُهُ حَيْثُ تَعَلَّمُ أَنَّهُ أَنْفَعُ.

Bedevinin biri devesinden düşüp kaburgalarından biri kırılmış. Hemen bir tedavi reçetesi için kırıkçı-çıkıkçıya başvurmuş. Kırıkçı-çıkıkçı da başlamış tarifini yapmaya:

Hurmanın iyisinden al. Kabuğunu soyup çekirdeğini çıkardıktan sonra onu yağla birlikte güzelce yoğur. Sonra da onu kaburganın üstüne koy.

Bedevi: Güzel söylüyorsun da kurban olduğum; bu şeyi içerden mi yoksa dışardan mı koyacağım?

Hekim: Dışarıdan.

Bedevi: Baban ölsün, bence içerden koymam daha faydalı olacak.

Bedevi: Öyleyse hangisinin sana daha faydalı olacağını düşünüyorsan öyle yap!⁵¹

Hekimlerin müstahzarat yapımı için önerdiği formüllerin, ahmak karakteri tarafından yanlış algılanma biçimleri de bu bapta değerlendirilebilir. Bu türden hikayelerde ahmak, yapılan bir preparat tarifini mantık dışı bir biçimde uygulamaktadır. Sözelimi aşağıdaki örnekte hekimin [شَحْم] lafzıyla kastettiği anlamın mecazdan hakikate hamledilmesi komikliği sağlayan şey olmaktadır:

قَالَ الطَّبِيبُ لِأَزْهَرَ الْحَمَّارِ: خُذْ رَمَّانَيْنِ فَأَعْصِرْهُمَا بَشَحْمَيْهِمَا وَاشْرَبْ مَاءَهُمَا فَعَمَدَ
إِلَى رَمَّانَيْنِ وَقِطْعَةٍ شَحْمٍ وَدَقَّهِمَا فِي مَوْضِعٍ وَاحِدٍ وَعَصْرَهُمَا وَأَخَذَ مَاءَهُمَا فَشَرِبَهُ.

Bir defasında hekim, eşek tüccarı Ezher'e "İki adet nar al; etli kısımlarıyla birlikte sıkıp çıkan suyu iç" şeklinde bir reçete yazmış. Ezher de gitmiş, iki adet nar ve bir parça da et temin edip bunları bir yerde güzelce dövmüş, sonra da sıkıp çıkan suyu şifa niyetine içmiş.⁵²

Arap mizahının özellikle ahmaklara tahsis edilen bölümünde, akli dengesi bozuk kimselerin tedavisinde karşılaşılan komik haller mizah perspektifinden anlatılır.

⁵¹ ed-Dîneverî, 'Uyûnü'l-ahbâr, 2/68; İbn Hamdûn, et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye, 1996, 9/128; el-Âbi, Nesrü'd-dürr, 6/307.

⁵² İbnü'l-Cevzî, Ahbârü'l-hamkâ, 51; el-Âbi, Nesrü'd-dürr, 7/196.

Aşağıdaki fıkrada, hekimin iştah durumunu anlamaya çalıştığı bir hastanın sergilediği davranış tipik ahmak tavrı olarak dikkat çekmektedir.

مَرَضَ بَعْضُ الْمُعَقَّلِينَ فَدَخَلَ عَلَيْهِ طَبِيبٌ فَسَأَلَهُ عَنْ حَالِهِ فَقَالَ قَدْ اِسْتَهَيْتُ
الثلجَ فقال الثلجُ يزيدُ في رطوبتِكَ فينقصُ من قوتِكَ فقال أنا أمصُّه وأزمي
تفله.

Bir doktor hasta yatağında yatmakta olan bir ahmağın yanına varıp ona nasıl olduğunu sorar. Hasta canının buz çektiğini söyleyince doktor buzun sağlıklı açısından iyi olmadığını ve kendisini kuvvetten düşüreceğini belirterek buz yemesini yasaklar. (Bu duruma üzülen hasta) “*Ben de buz emip posasını atarım ve böylece hasta olmam.*” cevabını verir.⁵³

Ahmak nevadirinde yer alan nükteler içerisinde abesle iştigal ve hiç olmayacak şeyleri talep etme gibi absürt davranışlar da söz konusudur. Normal insan sağlıklı olmanın yollarını ararken, bir ahmak hasta olmayı arzulayabilmektedir. Teyâzuk’la birlikte Haccâc’ın özel hekimliğini yapan Abdülmelik b. Ebcer’in başından geçen bir hadise buna dairdir:

قَالَ رَجُلٌ لِعَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ أَبِي جَرٍّ: أَشْتَهِي أَنْ أَمْرَضَ فَقَالَ لَهُ: كُلَّ سَمَكًا مَالِحًا وَاشْرَبْ
نَبِيذًا حُلُومًا وَأَقْعُدْ فِي الشَّمْسِ وَاسْتَمْرِضِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ، فَإِنْ لَمْ تَمْرَضْ فَأَنْتَ حِمَارٌ!
Adamın biri Abdülmelik b. Ebcer’e gelerek “*Canım hasta olmak istiyor*”
deyince, hazık hekim bu ahmağa tavsiyesini şöyle yapmış: Tuzlu balık yiyip
üstüne tatlı nebiz iç! Sonra da güneşin altında dikilip Allah’tan hasta olmayı dile.
Yok hâlâ hastalanmazsan bil ki tescilli eşeksindir!⁵⁴

12. Hekime İhtiyaç Duymama

Yaşadığı coğrafya itibarıyla bir hekimle buluşma şansı pek olmayan bedevi, hastalık, tedavi, ilaç, hekim vb. konulara dair şahsına münhasır bakış açıları geliştirmiştir. Her şeyden önce uçsuz bucaksız sahrada kendi kendine yetmek durumunda olduğunu gayet iyi kavramış ve bu hususta çevresinde gözlemlediği birtakım canlılardan ilham almıştır. Ona göre, esasen içinde bulunduğu doğal ortam, hekime gereksinim duyurmayacak bir nitelik arz eder. Çöldeki pek çok hayvan türü gibi, o da , dışarıdan bir hekim yardımı

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 175.; hikâyenin kısmen farklı bir versiyonu için bkz. el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/213.

⁵⁴ Şemsüddin ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Müessesetü'r-Risâle, 1985), 6/230; a.mlf., *Târihü'l-İslâm*, 9/209.

almaksızın hayatta kalma becerisi sergiler. Bir anekdotta bunu mizahi bir dille de şöyle ifade eder:

قِيلَ لِأَعْرَابِيٍّ: مَا عِنْدَكُمْ فِي الْبَادِيَةِ طَبِيبٌ؟ قَالَ: حُمُرُ الْوَحْشِ لَا تَحْتَاجُ إِلَى بَيْطَارٍ.

Bedevinin birine sormuşlar: Sizin çölde hekim falan bulunmaz mı? Yanıt vermiş: Yaban eşeklerinin/zebraların baytarla ne işi olur?!⁵⁵

Hekime başvurmaktan kaçınmanın yanı sıra, hekim önerisini dikkate almamak da ulemaca eleştiri konusu yapılmıştır. İbn Kuteybe'nin rivayetinde bu konuda gösterilecek rahatlık, iki farklı konuyla ilişkili olarak anlatılmıştır:

مَنْ التَّمَسَّ مِنَ الْإِخْوَانِ الرَّخِصَةَ عِنْدَ الْمَشُورَةِ وَمِنَ الْأَطِبَّاءِ عِنْدَ الْمَرَضِ وَمِنَ الْفُقَهَاءِ عِنْدَ الشُّبْهَةِ فَقَدْ أَخْطَأَ الرَّأْيَ وَازْدَادَ مَرَضًا وَحَمَلَ الْوِزْرَ.

Dostlarıyla meşveret edip gereğini yapmayan, hastalığında doktora danışıp tavsiyesini tutmayan, şüpheli meselede fakihe danışıp fetvasına uymayan kimse doğruyu şaşırır, hastalığı azdırır, vebali yüklenir.⁵⁶

13. Yarım Doktor

Klasik Arap kültüründe işinin ehli ve profesyonel olanları için حَدِّقْ ve حَدِّقْ sifhatlarının kullanıldığı tabib/hekim figürüne ilişkin anlatıların kayda değer bir bölümünde, tababet mesleğini geçim kapısı haline getiren sahte doktorların eleştirisi ele alınır. Esasen daha işin başında Arap dili, iyi hekim kötü hekim ayırımını linguistik düzeyde net bir şekilde yapmış görünmektedir. Cahillik, ehliyetsizlik ve sahtekarlıkları sebebiyle can kayıplarına yol açan olumsuz hekim figürü [مُتَطَبِّبٌ] terimiyle ifade edilirken, işin erbabı hekim için [طَبِيبٌ حَدِّقٌ] tabiri kullanılmıştır. Ünlü ahbar ravisi Asma'î, kişinin ehil olmadığı alanda iddialı söylemlerde bulunmaması, kendisini yeterince geliştirmesi gerektiğini vurgularken bedevi kültürde popülerlik kazanmış bir tababet vecizesini hatırlatır: يَا طَبِيبُ طِبِّ لِنَفْسِكَ! (Doktor, sen önce kendini tedâvi et!).⁵⁷

⁵⁵ Ahmed b. Muhammed İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, thk. Müfid Muhammed Kumeiha (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 4/58.

⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1994, 1/464; ed-Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-ilm*, 2/412; ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/85; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/120.

⁵⁷ es-Se'âlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 182; İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 3/47; Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Müstaksâ fi emsâli'l-'Arab* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 2/406; İbn Sa'îd el-Mağribî, *Neşvetü't-tarab fi târihi câhiliyyeti'l-'Arab*, thk. Nusret Abdurrahmân (Ürdün: Mektebetü'l-Aksâ, ts.), 701; Ebü 'Ubeyd İbn Sellâm, *el-Emsâl* (Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1980), 207; a.mlf.,

Klasik anlayışa göre bir hekimin hazık oluşunun göstergesi, maruz kaldığı hastalıktan kendisini kurtarabilmesidir. Bu manada da söylenen hikemi sözler mevcuttur. Bir örneği şudur:

إِنْ كُنْتَ ذَا طِبِّ فَطَبِّ لِعَيْنِكَ.

Şayet tababet sanatında mahirsen önce kendini tedavi et.⁵⁸

Yine klasik ahlak temalarına ilişkin oluşturulan şablonlarda bir hekimin hastalığa yenik düşmesi de yakışksız duran bir dizi durumdan biri olarak tasvir edilmiştir. Anonim bir anlatıda şöyle denilmektedir:

عَشْرُ خِصَالٍ فِي عَشْرَةِ أَصْنَافٍ مِنَ النَّاسِ أَفْبَحُ مِنْهَا فِي غَيْرِهِمْ: الضَّيْقُ فِي الْمُلُوكِ،
وَالْعَدْرُ فِي الْأَشْرَافِ، وَالْكَذِبُ فِي الْفُضَاةِ، وَالْحَدِيْعَةُ فِي الْعُلَمَاءِ، وَالْعَضْبُ فِي الْأَبْرَارِ،
وَالْحِرْصُ فِي الْأَغْنِيَاءِ، وَالسَّفَهُ فِي الشُّيُوخِ، وَالْمَرَضُ فِي الْأَطْبَاءِ، وَالتَّهَرُّي فِي الْفُقَرَاءِ،
وَالْفَخْرُ فِي الْفُرَّاءِ.

On haslet var ki, on sınıf insanda görülmesi, başkalarında görülmesinden daha beterdir; *Krallarda züğürtlük, eşrafta ihanet, kadılarda yalan, âlimlerde hile hurda, hayırhah insanlarda öfke, zenginlerde hırs, yaşlılarda aptallık, hekimlerde hastalık, fakirlerde alaycılık ve kurrâda kibir.*⁵⁹

Arap kültüründe, bizdeki “*Yarım doktor candan, yarım hoca imandan eder*” meseli çerçevesinde değerlendirilebilecek birtakım vecizelere de rastlanmaktadır ki bir örneği şudur:

مَنْ كَانَ نِصْفَ طَبِيبٍ فَإِنَّهُ يَقْتُلُ الْعَلِيلَ، وَمَنْ كَانَ نِصْفَ فَقِيهِ فَإِنَّهُ يُحَلِّلُ الْمُحَرَّمَ.

Yarım hekim hastayı canından eder, yarım hoca haramı helal eder (dinden eder).⁶⁰

Cahil veya yarı hekim temasını konu alan klasik fıkraların önemli bir bölümünde, sahte hekimlerin hasta kaybına yol açma potansiyeli üzerinde durulur. Çok eski tarihlerden

Hâssü'l-hâss, 35; Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, nşr. Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamîd (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 2/411; Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah el-'Askerî, *Cemheretu'l-emsâl* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 2/423; el-Âbî, *Nesrû'd-dürr*, 6/172.

⁵⁸ Neşvân b. Saîd el-Himyerî, *Şemsü'l-'ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-'Arab mine'l-külûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-'Amrî – Mutahhar b. Ali el-Iryânî – Yusuf Muhammed Abdullah (Suriye: Dârü'l-Fikr, 1999), 7/4050; el-Hasan b. Mes'ûd el-Yûsî, *Zehrû'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*, thk. Muhammed Hıccî - Muhammed el-Ahdar (Mağrip: Dârü's-Sekâfe-ed-Dârü'l-Beydâ, 1981), 1/100; Ebû Nasr İsmâil b. Hammad el-Cevherî, *Tâcü'l-lüga ve şihâhü'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr el-'Attâr (Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987), 1/170.

⁵⁹ el-Âbî, *Nesrû'd-dürr*, 4/136; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 1/361; en-Nuveyrî, *Ni-hâyetü'l-ereb*, 8/188; Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hilâl, 1423), 3/165; el-Kütübî, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha*, 35; Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *Düverü'l-hikem*, nşr. Muhammed İbrâhim Selîm (Kahire: Dârü's-Sahâbe, 1991), 56; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/749.

⁶⁰ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 8/136.

itibaren, çeşitli dönemlerden tıp sahasının otoriteleri bilgisiz hekim müdahaleleriyle ölüm arasındaki münasebet bir meslek eleştirisi olarak ortaya konulmuştur. Bu bapta, şöhretinin zirvesine Halife Mütevekkil zamanında ulaşan ünlü saray hekimi ve nedim Ali b. Rabben'in tıp çevrelerinde iyi bilinen bir sözü hatırlanabilir:

الطَّبِيبُ الْجَاهِلُ مُسْتَحِبُّ الْمَوْتِ.

Bilgisiz hekim Azrail'le iş birliği yapar (davet eder).⁶¹

Filozof Eflâtun'a nispetle nakledilen bir sözün muhtevası da yukarıdakine benzer bir vurguya sahiptir. Eflâtun hastalarının büyük bir kısmını mezara gönderen bir hekimi taşlama sadedinde şöyle demiştir:

هَذَا مُحِثٌ مُزَعِّجٌ لِلْمَوْتِ.

Bu (hekim) ölümü (Azrail'i) dürtüp uyandırmak için çabalıyor.⁶²

Dolayısıyla bu bapta zikredilen rivayetlerden birkaçı, el attığı hemen her hastayı ölüme yollayan kimi hekimleri yermeye yönelik olarak kurgulanmıştır. Husrî'nin *Cem'ül-cevâhir fi'l-mûlah ve'n-nevâdir*'inde yer alan aşağıdaki anekdota bakacak olursak mesela, ahali, nâhil bir hekimin eline düşmektense hasta kalmayı tercih etmektedir:

كَانَ بَبْغَدَادَ طَبِيبٌ إِسْمُهُ نُعْمَانٌ لَا يَنْجَحُ مَرِيضٌ عَلَى يَدَيْهِ، فَقَالَ فِيهِ بَعْضُ الشُّعْرَاءِ:

أَقُولُ لِنُعْمَانَ وَقَدْ سَاقَ طِبُّهُ   نُفُوسًا نَفِيسَاتٍ إِلَى دَاخِلِ الْأَرْضِ
أَبَا مُنْذِرٍ أَفْنَيْتَ فَاسْتَبَقِ بَعْضَنَا   حَنَائِكَ بَعْضَ الشَّرِّ أَهْوَنُ مِنْ بَعْضِ

Bağdat'ta Nu'mân adında bir hekim varmış. Bu hekimin masasına yatan hiçbir hasta sağ salim kurtulmazmış. Şairlerden biri onun bu durumunu şu dizelerle taşlamış:

Bir sürü tatlı canı toprağa yolladı tababeti Nu'mân'ın
Ebû Münzir! Helak ettin, bari bazımıza olsun insafın
Merhamet! Çünkü yeğdir yaşaması ölümdense hastanın.⁶³

⁶¹ İbn Fazlullah Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr fi memâlikü'l-emsâr* (Abu Dabi: el-Mecma'ü's-Sekâfi, 2003), 9/471; farklı versiyonları için bkz. Ahmed el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât* (Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniye, ts.), 2/43; İbn Ebû 'Useybi'a, *'Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, ts.), 414; Salâhüddîn Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût - Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 21/102.

⁶² Mübeşşir İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l-Kelim*, çev. Osman Güman (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013), 328.

⁶³ el-Husrî el-Kayrevânî, *Cem'ül-cevâhir fi'l-mûlah ve'n-nevâdir*, ts., 73; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/43; es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 3/468; İbn Fâris, *es-Sâhibî fi fikhi'l-luga*, nşr. Muhammed 'Alî Beydûn, 1997, 221; eş-Şüreyşî, *Şerhu Makâmâti'l-Harîri*, 2/345; el-Yûsî, *Zehrü'l-ekem*, 1/198; Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, *el-Emsâl ve'l-hikem*, thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed (Riyad: Dâru'l-Vatani li'n-Neşr, 1999), 118.

Mesleki yetersizliğin yol açacağı olumsuzluklar içerisinde kuşkusuz en sorun yaratıcı - en azından bu dünyada- hekim güruhuna ait olanlardır. Bir dizi meslek dikkate alınarak yapılmış aşağıdaki değerlendirmeye kulak kabartırsak, yarım hekimin vereceği zarar, insanın bu dünyayla olan bağını koparması itibariyle hayatidir:

أَكْثَرُ مَا يُفْسِدُ الدُّنْيَا نِصْفُ مُتَكَلِّمٍ وَنِصْفُ مُتَفَقِّهِ وَنِصْفُ مُتَطَبِّبٍ وَنِصْفُ نَحْوِيِّ؛
هَذَا يُفْسِدُ الْأَدْيَانَ، وَهَذَا يُفْسِدُ الْأَبْدَانَ، وَهَذَا يُفْسِدُ اللِّسَانَ.

Dünya ahâlisine en çok zararı dokunan sosyal zümreler; yarım kalamcı, yarım fakih, yarım hekim ve yarım gramercilerdir. Biri (yarım kalamcı) itikadı bozar, öbürü (yarım fıkıhçı) belde halklarının hukukunu ifsat eder; diğeri (yarım hekim) bedenleri tahrip eder; öteki de (yarım gramerci) dili mahveder.⁶⁴

Hekim fıkralarının bir bölümünde ise dini mensubiyetlere ilişkin hicivler türetilmiş de dikkat çekmektedir. Hristiyanlarla ilgili birkaç nüktede özellikle adı İsa olan hekimlere yönelik eleştiri İslam kültüründen de bilinen bir bilgiye dayalı olarak desteklenir. Şöyle ki: Bir peygamber sıfatıyla Hz. İsa mucize olarak ölüleri diriltirken, adı İsa olan ehliyesiz hekim aksine canlıları mezara götürmekle iştiğal etmektedir.⁶⁵ Ünlü edip ve şair Küşâcîm'in yarım hekim İsâ b. Nûh'a yönelik taşlaması şöyledir mesela:

تَرَفَّقُ فَأَنْتَ طُوفَانُ نُوحٍ	عِيسَى الطَّبِيبُ
فِرَاقَ جِسْمٍ لِرُوحٍ	لَا يَأْبَى عِلَاجَكَ إِلَّا
وَبَيْنَ عِيسَى الْمَسِيحِ	شَتَانَ مَا بَيْنَ عِيسَى
وَذَا مُمِيتٌ صَحِيحٍ	هَذَاكَ مُحْيٍ لِمَيِّتٍ

İsâ Hekim! Ağır ol, Nûh tufanı gibisin
Biteviye canı tenden ayırmakta tedavin
Senin ile İsâ Mesih arasında ne çok fark var
Çünkü: O ölüyü diriltir, sende diri geberir!⁶⁶

Bazı fıkralarda ise yarım doktor tipik “ahmak” olarak da tarif olunmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin *Ahbârü'l-hamkâ*'sında ahmaklığıyla öne çıkan birkaç hekimden ve onların komik hikayelerinden söz edilmektedir. İlgili anlatılarda ahmaklık çok çeşitli şekilde tezahür

⁶⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'ü Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Mücemme'ül-Melik Fehd li't-Tibâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf, 1995), 5/118.

⁶⁵ Thomas Bauer, *Müphemlik kültürü ve islâm*, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 338.

⁶⁶ el-Kayrevânî, *Cem'ül-cevâhir*, 73; es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 1/352; eş-Şüreyşî, *Şerhu Makâmâti'l-Harîrî*, 3/419.

etmektedir. Bu anlatılardan birinde, hazırlanan bir şurubun hastayı ölüme götürece kadar yoğun ve tesirli oluşu anlatılır. Şöyledir hikâye:

كَانَ طَبِيبٌ أَحْمَقُ قَدْ أَعْطَى رَجُلًا مِنْ جِيرَانِهِ شَرْبَةً فَأَقَامَتْهُ قِيَامًا حَتَّى مَاتَ مِنْهُ، فَجَاءَ الطَّبِيبُ يَتَعَرَّفُ خَبْرَهُ فَوَجَدَهُ قَدْ مَاتَ فَقَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مِنْ شَرْبَةِ، مَا كَانَ أَقْوَاهَا، لَوْ عَاشَ مَا كَانَ يَحْتَاجُ إِلَى أَنْ يَشْرَبَ الدَّوَاءَ سَنَةً أُخْرَى!

Ahmak bir hekim bir komşusuna bir şurup hazırlayıp vermiş. Adam şurubun (iç organlardaki menfi tesiri yüzünden) yerinde duramaz olmuş ve nihayet ölmüş. Ertesi gün sözde hekim, hastasını kontrole gittiğinde zavallının öldüğünü öğrenmiş. Hiç bozuntuya vermeden “*Fesüphanallah, ne kadar da kuvvetli bir şurupmuş*” demiş “*Demek yaşayacak olsa, bir sene boyunca başka ilaç içmesine gerek kalmayacaktı!*”⁶⁷

İbnü'l-Cevzî'nin *Ahbârü'l-hamkâ*'sında hikâye ettiği bir ahmak doktor nüktesinde ise, hacamat işleminin sağladığı faydanın tavsiyesindeki yersizlik tiye alınmıştır:

سُرِقَتْ ثِيَابُ رَجُلٍ مِنَ الْحَمَّامِ فَخَرَجَ عُرْيَانًا وَعَلَى بَابِ الْحَمَّامِ طَبِيبٌ أَحْمَقٌ فَقَالَ لَهُ: مَا قِصَّتُكَ؟ فَقَالَ: سُرِقَتْ ثِيَابِي. قَالَ: بَادِرْ وَافْتِصِدْ تَخِفَّ عَنْكَ حَرَارَةُ الْعَمِّ.

Bir adamın hamamda elbiseleri çalınmış. Adam anadan üryan elbiselerinin peşine düşecek olmuş ki hamam kapısında ahmak bir hekime rast gelmiş. Hekim *Hayrola, ne bu hal?*” diye sormuş. Adamcağız elbiselerinin çalındığını söylemiş. Hekim de reçetesini sunmuş: *Derhal hacamat yaptır ki keder harareti soğusun!*”⁶⁸

Temel iştiğal sahası hekimlik olmadığı halde sağdan soldan devşirdiği bilgilerle tıp tahsilinde bulunduğunu iddia eden cahil devlet adamları da yarım doktor kapsamında değerlendirilebilir. Kulaktan dolma bilginin tahsil yoluyla elde edilen bilginin yerini aldığı bu örnekte yarım hekim ilminden gayet emin bir tipolojidir ve onun cehaletini ancak işin erbabı bir hekim yüzüne vurabilir. İbnü'l-Cevzî *Ahbârü'l-hamkâ*'sında bilge bir hekimle böyle liyakatsiz bir vezir arasında geçen bir diyalog aracılığıyla bize bu cins yarım heki-min bir fotoğrafını verir:

حَضَرَ بَعْضُ حُكَمَاءِ الْهِنْدِ مَعَ وَزِيرٍ مَلِكِهِمْ وَكَانَ الْوَزِيرُ رَكِيكًا فَقَالَ لِلْحَكِيمِ: مَا الْعِلْمُ الْأَكْبَرُ؟ قَالَ: الطَّبُّ، قَالَ: فَإِنِّي أَعْرِفُ مِنَ الطَّبِّ أَكْثَرَهُ، قَالَ: فَمَا دَوَاءُ الْمُبْرَسَمِ أَيُّهَا الْوَزِيرُ؟ قَالَ: دَوَاؤُهُ الْمَوْتُ حَتَّى تَقَلَّ حَرَارَةُ صَدْرِهِ، ثُمَّ يُعَالَجُ بِالْأَدْوِيَةِ الْبَارِدَةِ لِيَعُودَ

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 192.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 192.

حَيًّا. قَالَ: وَمَنْ يُحْيِيهِ بَعْدَ الْمَوْتِ؟ قَالَ: هَذَا عِلْمٌ آخَرٌ وَجِدَ فِي كِتَابِ النَّجُومِ وَلَمْ
أَنْظُرْ فِي شَيْءٍ مِنْهُ إِلَّا فِي بَابِ الْحَيَاةِ فَإِنِّي وَجَدْتُ فِي كِتَابِ النَّجُومِ أَنَّ الْحَيَاةَ لِلْإِنْسَانِ
خَيْرٌ مِنَ الْمَوْتِ. فَقَالَ الْحَكِيمُ: أَيُّهَا الْوَزِيرُ، الْمَوْتُ عَلَى كُلِّ حَالٍ خَيْرٌ لِلْجَاهِلِ مِنَ
الْحَيَاةِ!

Bir Hint bilgisi, işinin ehli olmayan bir vezirin huzuruna vardığında aralarında şöyle bir diyalog yaşanmış:

Vezir: En büyük ilim nedir?

Bilge: Tıp.

Vezir: Tıp ilminin çoğunu bilirim.

Bilge: Söyle bakalım öyleyse, zatülcenpli hastanın [مُبْرَسَمٌ]⁶⁹ tedavisi nasıldır?

Vezir: Önce ölmesi beklenir, ki bu sayede göğsündeki hararet düşer, sonra da hayata dönmesi için serin şuruplarla tedavisine devam edilir.

Bilge: Mesele şu ki öldükten sonra rahmetliyi kim diriltecek?

Vezir: Bu, astroloji kitaplarında bulunan farklı bir disiplin. Ben o disiplinde sadece “hayat” bahsine kadar olan kısma göz attım. Orda da şu yazıyordu: Hayat ölümden daha iyidir.

Bilge: Bana sorarsanız vezirim, cahil için ölüm her hâlükârda sağ olmasından iyidir!⁷⁰

14. Çaylak Hekimler

Her meslekte olduğu gibi kadim dönem tıp mesleğinde de hekim adayları, belirli bir süre mahir ve hâzık tabiplerin yanında eğitim görüyor ve onların telkin ve tavsiyeleriyle meslekte olgunlaşıyorlardı. Kuşkusuz usta-çırak uyuşmazlıklarına dair diğer mesleklerde yaşanan mizahi durumlar, hekim ile acemi asistanı arasında da yaşanabilmekteydi. İbnü'l-Cevzî bize, *Ahbârü'l-hamkâ*'sında, üstadının tavsiyesini yanlış anlayan bir hekim adayının başına gelen komik durumu şöyle anlatmaktadır:

قَالَ طَبِيبٌ لِتَلْمِيذِهِ إِذَا دَخَلْتَ إِلَى مَرِيضٍ فَانظُرْ إِلَى أَثَرِ مَا عِنْدَهُ مِنْ طَعَامٍ أَوْ شَرَابٍ
فَأَنَّهُ عَمَّا لَا يَصْلُحُ مِنْ ذَلِكَ. فَدَخَلَ الْغُلَامُ يَوْمًا عَلَى مَرِيضٍ فَانظَرَ إِلَى حِدَاجَةٍ جَمَلٍ
فِي الدَّارِ فَقَالَ لِلْمَرِيضِ أَنَا وَاللَّهِ لَا أَصِفُ لَكَ دَوَاءً، قَالَ وَلِمَ؟ قَالَ: لِأَنَّكَ قَدْ أَكَلْتَ
جَمَلًا. قَالَ لَا وَاللَّهِ، مَا أَكَلْتُ جَمَلًا قَطُّ. فَقَالَ هَذِهِ الْحِدَاجَةُ مِنْ أَيْنَ؟

⁶⁹ Birsâm/zatülcenp: Akciğerleri saran zarın iltihaplanmasıyla ortaya çıkan bir tür hastalıktır.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 104; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 4/41; el-Kayrevânî, *Cem'ül-cevâhir*, 34.

Hekimin biri asistanına şu yönde talimatlar veriyormuş: Bir hastanın yanına vardığında yapacağın ilk şey ne yiyip ne içtiğine dair orada iz sürmek olsun. Böylece hastana, ona münasip olmayan şeyi yasaklayabilirsin. Talimatı alan delikanlı bir gün bir hastasının yanına gitmiş. Evin bir köşesinde tahtirevan gören asistan “*Vallahi ben sana reçete meçete yazmam*” demiş. Hasta sebebinin sorunca “*Çünkü sen bir deveyi hamuduyla yalayıp yutmuşsun*” demiş. Hasta yemin billah deve yemediğini söyleyince, beriki sormuş: Deve yemedin de bu tahtirevan nereden geldi?!⁷¹

Meslek hayatının başlarında bulunan, insan anatomisini yeterince özümsememiş bir kadim devir hekiminin, uzuvların yerini karıştırması kelimenin tam anlamıyla latifelik bir sahne oluşturmaktadır. *Sivânü'l-hikme*'de Homeros'a nispetle anlatılan bir acemi hekim nüktesinde, güldürüyü sağlayan temel unsur, hekim acemiliğinin bir filozofa yakışır şekilde ustalıkla iğnelenmesi oluşturmaktadır:

دَخَلَ عَلَيْهِ مُتَطَبِّبٌ وَهُوَ عَلِيلٌ فَجَسَّ جَانِبَهُ الْأَيْسَرَ فَقَالَ فِي كَبِدِكَ عَلَةٌ فَأَعْتَمَّ. فَقَالَ
لَهُ الطَّيِّبُ: لَا تَعْمُ فَإِنَّهَا سَلِيمَةٌ. فَقَالَ: أَلَمَوْتُ أَهْوَنُ عِنْدِي مِنْ أَنْ يَكُونَ عَلَى خِلَافِ
مَا عَلَيْهِ النَّاسُ وَذَلِكَ أَنْ يَكُونَ كَبِدِي فِي الْجَانِبِ الْأَيْسَرِ.

Hekim olduğunu iddia eden biri hastalığı sırasında Homeros'un yanına giderek sol tarafını muayene etmiş, “*Senin karaciğerinde problem (tümör) var*” demiş, filozof kederlenmiş gibi yapmış. Hastasını avutmak isteyen hekim “*Çok dert etme, tümör iyi huylu*” deyince filozof cevabı yapıştırmış: Benim için ölmek, insanlardan farklı olmaktan yeğdir. Baksana, benim karaciğerim soldaymış (halbuki onlarınki sağda).⁷²

Tahsil, diploma, staj, deneyim vb. ölçütlerin henüz aranmadığı kadim çağların tababet anlayışında formasyondan yoksun nice kişinin ve elbette çaylak hekimlerin de rastlantısal durumlardan hareketle yaptığı irrasyonel çıkarımlar mizah için bulunmaz fırsatlardır. Bir örneği *Nüzhetü'l-mecâlis ve müntehabü'n-nefâis*'te yer alan şu şahitliktir:

رَأَيْتُ رَجُلًا أَصَابَتْهُ عَلَةٌ فَأَكَلَ الْبَصَلَ فَشَفَاهُ اللَّهُ تَعَالَى فَصَارَ طَبِيبًا يَصِفُ لِكُلِّ عَلِيلٍ أَكَلَ الْبَصَلَ.

Bir adam görmüştüm. Bu adam bir hastalığa yakalandı, sonra soğan yedi ve Allah da şifasını bahşetti. Daha sonra bu adam hekim oldu ve önüne gelen hastaya soğan yemesini tavsiye etmeye başladı.⁷³

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 194.

⁷² Ebü Süleyman es-Sicistânî, *Sivânü'l-hikme*, thk. Abdurrahman Bedevî (Paris: Dâru Bîblion, ts.), 220.

⁷³ Abdurrahmân es-Safûrî, *Nüzhetü'l-mecâlis ve müntehabü'n-nefâis* (Mısır: el-Matbaatü'l-Kasteliyye, 1866), 2/92.

15. Haccâmlar

Damarlarda dolaşımını sağlıklı bir şekilde tamamlayamayıp toplandığı yerdeki uzuvlara zarar veren kirli kanın özel yöntem ve tekniklerle dışarı atılması işlemini anlatan [فَصْدٌ veya حِجَامَةٌ], eskiçağlardan günümüze pek çok kültürde kullanılagelmiş,⁷⁴ Arap toplumunda da yaygın bir tedavi usulü olarak her zaman itibar görmüştür.⁷⁵ Öyle ki, *Kitabü'l-fasd* ve *Kitabü'l-hicâme* gibi hacamatın ne zaman yapılması gerektiği, kişinin rahatsızlığına göre hangi bölgeden ne kadar kan alınacağı gibi teknik bilgilerin detaylı bir şekilde anlatıldığı müstakil eserler kaleme alınmıştır.⁷⁶

Haccamlar uzmanlık alanları olan hacamat dışında berberlik, sünnet etme⁷⁷, zehirlenme olaylarında tedavi etme gibi farklı sahalarda da karşımıza çıkmaktadır. Halk sağlığı alanında önemli bir boşluğu dolduran bu esnaf zümresi gerek sarayla gerekse de halkla kurduğu yakın iletişim dolayısıyla edebiyatın gülmece branşında da ciddi bir malzeme üretmiştir. Bir hacamat işlemi sırasında yaşanan kimi talihsizlikler, gevezelikleriyle hastaları çileden çıkartmaları ve müşterilerle aralarında geçen bir takım komik diyaloglar hiç de azımsanmayacak oranda olup müstakil bir mizahi figür oluşturacak keyfiyettir.⁷⁸

Yaptıkları işin bir bölümünün temel ve zaruri ihtiyaçlar olması haccam tayfasını halifelerle de sultanlarla da emir ve valilerle de bir araya getirmiştir. Tarih kaynaklarında yer alan bir anekdot, Halife Ömer'in, adının Sa'îd b. Heylem olduğu rivayet olunan bir haccamla yaşadığı aşağıdaki hadiseyi anekdot tadında şöyle aktarır:

إِنَّ حَجَّامًا كَانَ يَقُصُّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ، وَكَانَ رَجُلًا مَهِيًّا، فَتَنَحَّحَ عُمَرُ فَأَخَذَتْ
الْحَجَّامُ، فَأَمَرَ لَهُ عُمَرُ بِأَرْبَعِينَ دِرْهَمًا، وَالْحَجَّامُ هُوَ سَعِيدُ بْنُ الْهَيْلَمِ.

Haccamın biri bir gün Hz. Ömer'in saçını kısaltmaya gelmiş. Malum Ömer heybetli bir adammış. Derken Halife bir iki öksürecek olmuş. (Halifeye zarar verdiğini sanan) haccam paniğe kapılıp korkudan gazını salıvermiş. Bunu

⁷⁴ Elnure Azizova, “İlk Dönem İslam Toplumunda Sağlık Sektöründe Hacamatçılık”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası* 15 (Nisan 2011), 151-160.

⁷⁵ Hüseyin Günday, *Klasik Arap Edebiyatında Mizahi Karakterler* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 276.

⁷⁶ Abdullah Köşe, “Hacamat” (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996), 14/422.

⁷⁷ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 7/111.

⁷⁸ el-Âbî, *Nesrî 'd-dür*, 7/174; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü 'l-üdebâ*, 1/542.

fark eden Ömer haccamın yaşadığı mahcubiyeti telafi etmek üzere kendisine 40 dirhem bahşış verilmesini emretmiş.⁷⁹

Belirtildiği üzere haccamlar hekimlik sahasında olduğu kadar farklı alanlarda da faaliyet göstermişlerdir. Berberlik en önemli uğraş alanlarından biri olup saç-sakal tıraşı etmek, ağda yapmak, beyaz kılları almak ya da ağaran saç ve kılları boyamak gibi vazifeler de deruhte etmekteydiler. Haccam nüktelerinden birkaçı, yaşın ilerlemesiyle birlikte saç ve sakalda meydana gelen beyazlıkların cımbızla ayıklanmasını konu alır. Bir örnek şöyledir:

كَانَ حَجَّامٌ يَلْتَقِطُ الْبَيْضَ مِنْ لِحْيَةِ رَجُلٍ فَلَمَّا كَثُرَ قَالَ:
مَا تَرَى فِي الْحَصَادِ، فَقَدْ ذَهَبَ وَقْتُ الْإِلْتِقَاطِ!؟

Haccamın biri, bir adamın sakalındaki beyaz kılları (cımbızla) alıyormuş. Gün geçtikçe beyazların çoğalıp işinin zorlaşmaya başladığını görünce müşterisine şöyle demiş: Sence de mahsulün tek tek toplanma vakti geçip de bağbozumu vakti gelmedi mi?!⁸⁰

Bu temaya dair bir diğer anekdot ise Ebû Hanife'nin ana karakteri olduğu bir rivayettir. Hikâyenin arka planında mezhep imamının fıkıhta uyguladığı meşhur “kıyas” prensibine dönük üstü kapalı bir ironi de var gibidir:

قَالَ أَبُو حَنِيفَةَ (رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) لِلْحَجَّامِ الْتَقِطْ هَذِهِ الشَّعْرَاتِ الْبَيْضَ، فَقَالَ الْحَجَّامُ:
لَا تَلْتَقِطُهَا، فَإِنَّهَا تَكْثُرُ، فَقَالَ: فَإِذَا الْتَقِطِ السُّودَ فَلَعَلَّهَا تَكْثُرُ!

Bir keresinde Ebû Hanife haccamdan sakalındaki beyaz kılları almasını istemiş. Haccam “*Sakin onları aldirmayın, Efendim*” demiş “*aksi takdirde çoğalırlar!*” (Hemen her meselede kıyasa başvuran) Ebû Hanife fırsatı değerlendirmiş: Madem öyle, o halde siyah kılları al ki daha çok çıkıp beyazları kapatsınlar!⁸¹

İnsanlığın tarih boyunca büyük önem atfettiği sünnet ritüeli aynı zamanda bugün dünyada en sık uygulanan cerrahi işlem olup dini boyutu sebebiyle Müslümanlık ve Musevilikte de oldukça popülerdir.⁸² Meslekleri gereği neşter kullanımında ustalaşan haccamlar, ince işçilik isteyen sünnet uygulamasındaki maharetleri dolayısıyla her zaman tercih edilmişlerdir. Bu-

⁷⁹ el-Âbî, *Nesrî'd-dürr*, 6/359; Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 3/287; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Dr. Beşşâr 'Avâd M'arûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 16/321; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 6/71.

⁸⁰ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/343.

⁸¹ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/343.

⁸² Ulviye Ünüvar, *Sünnetsiz ve Sünnetli Yetişkinlerin Beden Alguları ve Benlik Saygıları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 11.

nunla birlikte, işinin doğası gereği ne denli mahir olursa olsun, haccamın sünnet operasyonundan her zaman endişe edilmiştir. İşte bazı anekdotların konusu bu noktadaki kaygıların yol açtığı komik diyaloglardır:

خُتِنَ صَبِيٍّ مِنْ آلِ جَمِيلٍ، وَحَضَرَ مُحَمَّدُ بْنُ جَمِيلٍ فَقَالَ لِلْحَجَّامِ: أُرْفُقْ
بِالصَّبِيِّ! فَإِنَّهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ خَتَّنَاهُ، فَضَحِكَ مِنْهُ.

Cemîl ailesinden bir erkek çocuk sünnet edilmiş. Muhammed b. Cemîl çocuğu sünnet eden haccama gelerek “*Şu sabiye şefkatli davranın n’olur, ilk defa sünnet ettirdik de!*” deyince, haccam kendini tutamayıp gülmeye başlamış.⁸³

Kan ve neşter hacamat işleminin vazgeçilmezlerinden olup cerrahi bir müdahale olarak basit gibi görünse de -az da olsa kan akacak olması- kişide içten içe bir kaygıya yol açabilmektedir. O nedenle haccam nüktelerinin birkaçında bu korku/kaygı psikolojisinin ele alındığı görülür. Aşağıdaki anekdot bir haccamın, bu kaygıyı derinden tecrübe eden hastasına yönelik latifesini konu alır:

جَلَسَ رَجُلٌ بَيْنَ يَدَيْ حَجَّامٍ، فَلَمَّا وَضَعَ الْمَحَاجِمَ فَسَا الرَّجُلُ فَسَوَةً مُنْكَرَةً صَبَرَ لَهَا
الْحَجَّامُ. فَلَمَّا مَصَّهَا فَسَا أُخْرَى أَنْكَرَ مِنْهَا. فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ يَشْرِطَ قَالَ لِلرَّجُلِ: يَا حَبِيبِي
أُرِيدُ أَنْ أَشْرِطَ فَإِنْ كَانَ بِكَ حَاجَةٌ إِلَى دُخُولِ الْخَلَاءِ فَقُمْ قَبْلَ أَنْ تَخْرَأَ!

Adamın biri hacamat işlemi için haccamın önüne oturmuş. Hacamat işlemi başlayıp hacamat kupaları yerleştirildiğinde sessiz ama pis kokulu bir gaz çıkarmış. Haccam istifini bozmadan bir sonraki işleme geçmiş. Adamcağız vakumlama aşamasında öncekinden daha beter bir gaz salmış. Sıra son aşama olan neşterle çizik atmaya gelince haccam uyarma gereği duymuş: “*Bak dostum, şimdi sıra neşterle çizik atmaya geldi. Eğer kaza-i hacet durumu varsa, ortalığı batırmadan bir koşu tuvalete gidiver!*”⁸⁴

Hacamat mesleğine ve erbabına bakış kültürden kültüre değişiklik göstermektedir. Yukarıda işaret edildiği üzere, birçok alanda faaliyet gösteren bu zümre Arap toplumunda üstlendikleri roller ve edebiyata sundukları malzemeler dolayısıyla kayda değer de hususan İran kültüründe ve bazı Araplar nezdinde bu iş üçüncü sınıf mesleklerden [صناعة] sayılmıştır.⁸⁵ Aşağıdaki rivayeti esas alacak olursak da haccamlık, saray içerisine kabul edilemeyecek ölçüde düşük seviyeli bir uğraşı alanıdır:

⁸³ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve’z-zehâir*, 7/111.

⁸⁴ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve’z-zehâir*, 4/140.

⁸⁵ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhîz, *et-Tâc fî ahlâki’l-mülûk*, thk. Ahmed Zekî Paşa (Kahire: el-Matba‘atü’l-emîriyye, 1914), 22.

كَانَ أَرْدَشِيرُ بْنُ بَابَكٍ لَا يَرْتَضِي لِمُنَادَمَتِهِ ذَا صِنَاعَةٍ رَدِيئَةٍ كَحَائِكٍ وَحَجَّامٍ
وَلَوْ كَانَ يَعْلَمُ الْعَيْبَ مَثَلًا.

Sâsânî hükümdarlarından Erdeşîr⁸⁶ gaipten haber getirdiklerini bilse dahi dokumacılık ve haccamlık gibi adi meslek türleriyle iştigal edenleri içki sofrasına çağırmazdı.⁸⁷

Bazı saray çevrelerinde kıymetsiz meslek türlerinden addedilmesi bir kenara, haccamların dışarıda da zaman zaman küstah kimselerce horlandıkları görülmüştür. Nadide bir hazırcı cevaplık örneği teşkil eden aşağıdaki anekdotta, bu meslek erbabını aşağılamaya kalkan bir adamın karşı atakla susturulduğu yer almaktadır:

تَقَدَّمَ رَجُلٌ سَيِّئُ الْأَدَبِ إِلَى حَجَّامٍ، فَقَالَ لَهُ: تَقَدَّمَ يَا ابْنَ الْفَاعِلَةِ وَأَصْلِحْ شَارِبِي، فَقَالَ لَهُ: إِنْ كَانَ خِطَابُكَ لِلنَّاسِ كَذَا فَعَنْ قَلِيلٍ تَسْتَرِيحُ مِنْهُ.

Ahlaksız ve küfürbaz adamın biri bir haccama gelerek “O... çocuğu, gel de şu bıyığımı düzelt!” şeklinde hakaretamiz bir ifade kullanınca haccam bozuntuya vermeden şöyle demiş: Eğer başkalarına da bu üslupla hitap ediyorsan bir çırpıda seni o dertten kurtarırlar zaten!⁸⁸

Hacamat erbabının ekseriya geveze ve meraklı oluşları -tıpkı kültürümüzdeki berberler gibi- toplumca sevimsiz bulunmalarına neden olmuştur. Aşağıdaki anekdot, bu durumdan ciddi manada yakınan ve işlerinin görülmesi için ağzı var dili yok bir haccam arayan Vezir ‘Ubeydullah’ın bu hususta yaşadığı hayal kırıklığını hikâye etmektedir:

اسْتَحْضَرَ عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ سُلَيْمَانَ الْوَزِيرُ حَجَّامًا غَرِيبًا وَقَالَ: قَدْ تَبَرَّمْتُ بِحَجَّامِي لِكَثْرَةِ فُضُولِهِ، فَأَحْضَرُوهُ شَيْخًا. فَلَمَّا أَخَذَ آتَهُ قَالَ عُبَيْدُ اللَّهِ: "أَعْطِ الْقَوْسَ بَارِيهَا" فَقَالَ: أَيُّهَا الْوَزِيرُ، مَا أَوَّلُ هَذَا الْبَيْتِ؟ فَقَالَ عُبَيْدُ اللَّهِ: اللَّهُ أَكْبَرُ! هَرَبْنَا مِنْ فُضُولِي وَوَقَعْنَا فِيمَا هُوَ شَرٌّ مِنْهُ، هَاتِ أَنْتَ مَا أَوْلَهُ!

Çok meraklı ve geveze hacamatçısından usanan Vezir ‘Ubeydullah b. Süleymân, yerine başka bir hacamatçının bulunmasını istemiş. Bunun üzerine yaşlı başlı bir hacamatçı bulup huzura getirmişler. Yeni hacamatçı neşteri eline alıp işe koyulduğunda ‘Ubeydullah bu durumdan oldukça memnun kalıp -esasen bir beytin cüzünü oluşturan- [أَعْطِ الْقَوْسَ بَارِيهَا] “İşi ehline vereceksin” meselini söylemiş. Bunu duyan hacamatçı dayanamayıp “Bu beytin baş kısmını da biliyor musunuz, Vezirim?” deyince ‘Ubeydullah çaresiz “Aman ya Rabbi” demiş

⁸⁶ Tahsin Yazıcı, “Erdeşîr” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 11/284-285.

⁸⁷ el-İbşîhî, *el-Müstetraf*, 310; ez-Zemahşerî, *Rebî‘ü’l-ibrâr*, 3/112.

⁸⁸ el-İbşîhî, *el-Müstetraf*, 340; ez-Zemahşerî, *Rebî‘ü’l-ibrâr*, 3/112.

“meraklı Melahattan kaçalım derken beterine düşer olduk. (Hadi uzatma da) baş kısmını sen söyleyiver bari!”⁸⁹

İran hükümdarının özel hacamatçısı Sâbât, Arap kültüründe, adına bir mesel ihdas edilecek ölçüde meşhurdur. Rivayete göre bir seferinde, ücretini savaş sonrasında tahsil etmek üzere ordu mensuplarını 1 “dânik”⁹⁰ gibi sembolik bir ücret mukabilinde hacamat edeceğini vadetmiş, buna rağmen kampanyaya iltifat eden, semtine uğrayan olmamıştı. Türkçe ’ye “Sâbât’ın hacamatçısından daha boş” [أَفْرَعُ مِنْ حَجَّامٍ سَابَاتٍ] şeklinde aktarılabilecek bu söz aylıklığı abartılı biçimde anlatan bir darb-ı mesel olarak yüzlerce yıl yaşamıştır. Rivayete göre bu haccamın, dükkânının sürekli işlediğini insanlara gösterme adına zaman zaman annesini hacamat ettiği de olurdu. Hatta annesinin ölümü, yine “dostlar alışverişte görsün” maksadıyla giriştiği bir hacamat sırasındaki kanama dolayısıyla gerçekleşmişti.⁹¹

16. Efsuncular

Klasik çağlarda -belki günümüzde de hâlâ- efsun yoluyla tedavi popülarlığını korumaktadır. Bir tedavi yöntemi olarak Arap halk kültüründe “şifacı” ya da “efsuncu” [رَقِيٌّ ve رَقَاءٌ] olarak adlandırılan meslek erbabının efsun ya da muska [رُقِيَّةٌ] denilen tılsımlı formüllerine başvurma bilinen bir usuldü. Özellikle bir hayvan tarafından ısırılma ya da sokulma durumunda zehrin tesirini âcilen kırma amacıyla bu halk hekimlerine başvurulduğu olurdu. Yine rivayetlerden anlaşıldığına göre, her bir hayvanın zehrine ya da ısırmasına özel birtakım efsunlar (akrep efsunu, yılan efsunu, köpek efsunu vb.) yapılmaktaydı. Bir tilki tarafından ısırılan, ancak bunu şifacıya ifadeden utanan bir bedevinin kurnazlığını konu alan aşağıdaki anekdotta bu uygulamalara dair bazı ipuçları yer almaktadır:

عَصَّ نَعْلَبُ أَعْرَابِيًّا، فَآتَى رَاقِيًّا، فَقَالَ لَهُ الرَّاقِيُّ: مَا عَصَّكَ؟ قَالَ: كَلْبٌ؛ وَاسْتَحَى أَنْ يَقُولَ نَعْلَبُ، فَلَمَّا ابْتَدَأَ يَرْقِيهِ قَالَ: اخْلَطْ بِهِ شَيْئًا مِنْ رُقِيَّةِ النَّعْلَبِ!

Bir tilki tarafından ısırılan bir bedevi tedavi için şifacıya gitmiş. Şifacı hangi hayvan tarafından ısırıldığını bedeviye sormuş. O da bir tilki tarafından

⁸⁹ el-Âbî, *Nesrû'd-dürr*, 7/174; Râgib el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/542.

⁹⁰ Dânik esas itibarıyla dirhem, dinar ve miskalin 1/6'sı değerinde eski devirlerde bir para ve ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Cengiz Kallek, “Dânek” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993), 8/457-458.

⁹¹ ez-Zemahşerî, *el-Müstaksâ*, 1/270; el-‘Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/107; el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/86; Ebû Mansûr es-Se‘âlibî, *Simârü'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 235; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 2/564; Muhammed Murtażâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Komisyon (Dâru'l-Hidâye, ts.), 19/333; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 3/74.

ısırılmayı utanılacak bir şey sanarak “beni köpek ısırды” diye yalan söylemiş. Bunun üzerine şifacı bir köpek muskası karalamaya başlamış. Ancak tedaviden kesin sonuç almak isteyen bedevi “İstersen o hazırladığın şeye bir miktar da tilki muskasından katıver” demiş “çünkü hayvan bir nebze tilkiyi de andırıyordu!”⁹²

Efsunculuk özellikle bir hekimin maddi ya da fiziksel tedbirleri işe yaramadığında başvurulmuş bir usul olduğundan yaptıkları işin özel olduğuna inanılır, buna bağlı olarak da hem kendilerini saraya çağırılanlarca hem de halk nezdinde itibar görürler, ücretleri de buna kıyasen dolgun ve tatminkâr olurdu. Ancak pintiliğiyle meşhur Halife Mansur’a nispet edilen bir efsuncu nüktesinin teması hak ettiğini düşündüğü muska ücretini alamadığı için veryansın eden bir muskacının isyanıdır:

حُكِيَ عَنِ الْمَنْصُورِ أَنَّهُ لَدِعَ فَدَعَا مَوْلَى لَهُ - يُقَالُ لَهُ أَسْلَمٌ - رَقَاءً فَأَمَرَهُ أَنْ يَرْقِيَهُ
فَرَقَاهُ فَبَرِيءٌ فَأَمَرَ لَهُ بِرَغِيْفٍ، فَأَخَذَ الرَّغِيْفَ فَتَقَبَّهُ وَصَيَّرَهُ فِي عُنُقِهِ وَجَعَلَ
يَقُولُ: رَقَيْتُ مَوْلَايَ فَبَرِيءٌ فَأَمَرَ لِي بِرَغِيْفٍ! فَبَلَغَ الْمَنْصُورَ ذَلِكَ فَقَالَ: لَمْ أَمْرَكَ
أَنْ تُشَنَّعَ عَلَيَّ! قَالَ: لَمْ أَشَنَّعْ إِنَّمَا أَخْبَرْتُ بِمَا أَمَرْتُ. فَأَمَرَ أَنْ يُصَفَّحَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي
كُلِّ يَوْمٍ ثَلَاثَ صَفَعَاتٍ.

Bir gün halife Mansûr bir haşere veya yılan tarafından sokulmuş. Eslem adındaki kölesi bir efsuncu çağırarak halifeye bir muska yazmasını söylemiş. Rukyeci muskayı yapmış, Mansûr da iyileşmiş. Mansur muskacıya ücret olarak bir çörek verilmesini talimat vermiş. Ücreti beğenmeyen rukyeci çöreğin ortasını delip halka şeklinde boynuna geçirmiş, sonra da “Efendimize efsun yapıp iyileştirdim. Karşılığındaysa bir kuru ekmeğe layık görüldüm” diye feryadı basmış. Bu sözler halifenin kulağına gidince hemen sorguya almış, “Ben sana beni diline dolamayacaksın demedim mi?” diye çıkmış. Rukyeci “Dilime dolamadım efendim, sadece sizin talimatınızı haber verdim” deyince bu defa Mansur cezasını bildirmiş: Üç gün boyunca her gün üç kere tokatlansın!⁹³

17. Baytarlar

Günümüzde veteriner hekimlik diye çevirdiğimiz “baytarlık mesleği [بَيْطَرَةٌ]” ve bu mesleği icra eden kişiyi tanımlayan “baytar [بَيْطَارٌ]” kadim Arap yaşamında hayvanın birçok alanda kullanılması dolayısıyla kritik öneme sahipti. Günlük hayatta, kırsal

⁹² el-Âbî, *Nesrî'd-dürr*, 6/308; İbn Hamdün, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 9/378; İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 124.

⁹³ el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvi*, 122.

yaşamda ve savaş meydanlarında kendilerinden sıkça yararlanan hayvanlardan maksimum verim alınması için, bu hayvanların güç kuvvetten düşmemesi ve hastalıklardan korunması icap ediyordu ki bunu karşılayan meslek erbabı da baytarlardı. Uğraş alanları bu zümreyi devlet nezdinde de ayrıcalıklı kılmış, iyi bir maaşla saray kadrosunda yer almalarını sağlamıştı. Her ne kadar yaptıkları iş gündelik hayatın aksamaması için kritik önem taşısa da temel uğraş konusunun hayvanlar olması baytarları halk gözünde meslekler tabakasının en alt sınıfında konumlamıştır.⁹⁴ Baytarlığın meslekler hiyerarşisinde kısmen geri seviyede oluşu bir özlü sözde şöyle anlatılmıştır mesela:

الدُّنْيَا فَحَبَّةٌ فَيَوْمًا عِنْدَ عَطَّارٍ وَيَوْمًا عِنْدَ بَيْطَارٍ.

Dünya dönektir: Kâh aktarda kâh baytardasın. (Kâh güler kâh ağlarsın).⁹⁵

Baytarlıkla ilgili anekdotlar genellikle hastalık, tedavi ve hayvan-baytar ilişkilerine dair olsa da ilginç kıyaslamaları içeren birtakım anekdotlar da mevcuttur. Örneğin yaşamını çölün çetin koşulları altında geçirdiği için fiziksel olarak sağlam duran bir bedevinin durumunun “baytar” üzerinden anlatılması ilginçtir:

قِيلَ لِأَعْرَابِيٍّ: مَا عِنْدَكُمْ فِي الْبَادِيَةِ طَبِيبٌ؟ قَالَ: حُمُرُ الْوَحْشِ لَا تَحْتَاجُ إِلَى بَيْطَارٍ.

Bedevinin birine “Sizin çölde hekim falan bulunmaz mı?” diye sormuşlar.

Bedevinin yanıtı “Zebranın (yaban eşeğinin) baytarla ne işi olur?!” şeklinde olmuş.⁹⁶

Baytarlık mesleği ve baytarlarla ilgili mizahi anekdotlardan bazıları, hayvanların baytarlardan ürkmesi ya da ürküp kaçması üzerinedir. Buna dair ilk örnek bir mezar yakınında yaşanan şu hadisedir:

مَرَّ رَجُلٌ بِحِمَارٍ عَلَى الْمَقَابِرِ فَنَفَرَ الْحِمَارُ عِنْدَ قَبْرِ مِنْهَا فَقَالَ:
يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ صَاحِبُ هَذَا الْقَبْرِ بَيْطَارًا.

⁹⁴ Tuğba Velioglu, “Erken Dönem İslâm Tarihinde Meslek Olarak Baytarlık”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 9/18 (2022), 513-534.

⁹⁵ Ebû Mansûr es-Se‘âlibî, *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if* (Beyrut: Dâru'l-Menâhil, ts.), 15; Râgıb el-İs-fehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/402; ez-Zebidî, *Tâcu'l-'arûs*, Be-Ta-Ra Maddesi.

⁹⁶ İbn ‘Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 4/58; el-Kütübî, el-Vatvât, Ebû İshak Burhâneddîn, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha ve 'urerü'n-nekâ-izi'l-fâziha*, nşr. İbrâhîm Şemseddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-‘İl-miyye, 2008), 193.

Adamın biri eşeginin sırtında kabristandan mevkiinden geçiyormuş. mezarlardan birinin yanına geldiğinde eşiği ürküp kaçmış. Adam da hemen nüktesini yapmış: Bu kabirde yatan kesin bir baytar!⁹⁷

Diğer hikâyede de ana tema ürkme-baytar ilişkisi üzerine olup, ana karakterinin tarihsel bir kişilik olması dolayısıyla otantik bir metin örneği de sunmaktadır:

عَرَضَ هِشَامُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ الْجُنْدِ فَاتَاهُ رَجُلٌ مِنْ حِمِصٍ بِفَرَسٍ كَلَّمَا قَدَّمَهُ نَفَرَ فَقَالَ
هِشَامٌ: مَا هَذَا عَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ؟ قَالَ الْحِمِصِيُّ: يَا سَيِّدِي هُوَ فَارَةٌ وَلَكِنْ شَبَّهَكَ بَبَيْطَارٍ كَانِ
يُعَالِجُهُ فَنَفَرَ.

Hişâm b. Abdülmelik bir gün askerlerini teftişe çıkmış. Hımslı bir asker atıyla halifenin yanına yaklaşıyormuş. Fakat at Hişâm'a yaklaştıkça ürküp kendini geri geri atmaya başlamış. Bundan rahatsız olan Hişâm “*Bu Allah'ın cezası atın neyi var böyle?!*” diye sinirlenince atın sahibi baltayı taşa vurmuş: Aslında bu hayvan cins bir attır Efendim. Lakin sizi baytarına benzetmiş olmalı ki böylesine ürküp kaçtı!⁹⁸

Tababet sahasının yarım hekim figürünü tiye alan nükteleri gibi baytarlık mesleğiyle iştigal eden zümrenin nâehil olanları da hicviyelerden payını almıştır. İbn Fâtik ise *Muhtâru'l-hikem*'de naklettiği bir nüktede, bir yarım hekim ile yarım baytarı bir arada gören Homeros'un komik çıkarımına yer vermektedir:

رَأَى بَيْطَارًا يَكَلِّمُ طَبِيبًا وَكُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مُخْطِئًا فِي كَلَامِهِ فَقَالَ:
هَذَا يَقُولُ اقْتُلْهُمْ أَنْتَ وَعَلَيَّ أَنْ أَقْتَلَ دَوَابَّهُمْ.

Rivayete göre Homeros bir baytarın bir doktorla istişare yollu konuştuğuna tanık olmuş. Her ikisinin söylediklerinin bariz hatalar içerdiğini görünce dayanamamış: *Şu birisi (baytar olanı) sanki şöyle diyor: Sen adamları hallet; hayvanlarını ben haklarım!*⁹⁹

⁹⁷ Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Kussâs ve'l-müzekkirûn*, thk. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1988), 323; İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 141.

⁹⁸ el-Âbî, *Nesrü'd-dür*, 7/191; İbnu'l-Cevzî, *el-Kussâs ve'l-müzekkirûn*; İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 185; el-Kayrevânî, *Cem'ül-cevâhir*, 350; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 3/289; et-Tevhidî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 4/77.

⁹⁹ İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem*, 85.

İKİNCİ BÖLÜM

TIP, SAĞLIK VE HASTALIK KAVRAMLARI ETRAFINDA ŞEKİLLENEN EDEBİYAT

1. Tıp Kavramına Getirilen Tanımlar

Klasik kaynaklarda tıp ilmi ve sanatı, temel iki ilim kategorisinden birisi olarak tarif edilmiş; fertlerin ve toplumların uhrevi saadeti “din” olgusuyla sağlanırken, dünyevi mutluluklarının bedensel sağlığı temin eden “tıp” sanatıyla ikame edileceği belirtilmiştir.

Bu konudaki en veciz saptamalardan biri İmâm-ı Şâfiî’ye aittir. O şöyle demiştir:

الْعِلْمُ عِلْمَانِ: عِلْمُ الْأَبْدَانِ وَعِلْمُ الْأَدْيَانِ، فَعِلْمُ الْأَبْدَانِ الطَّبُّ وَعِلْمُ الْأَدْيَانِ الْفِقْهُ.
İlim iki türdür: Bedeni konu alan “Tıp” ilmi ve dini konu alan “Fıkıh” ilmi.¹⁰⁰

Tıp kavramına getirilen tanımlar bazen son derece veciz olur. Zehrin panzehirle, yüksek ateşin soğuk suyla nötrlendiğini gayet iyi bilen kadim devrin hekimleri, tıbbı bu denge üzerinden şöyle tarif etmişlerdir:

حَدُّ الطَّبِّ دَفْعُ الضِّدِّ بِالضِّدِّ.

Tıbbın tanımı: Zıttı zıttıyla bertaraf etmektir.¹⁰¹

İfade etmek gerekir ki, ilim adamları, tıp sahasına ait terminolojiyi farklı sahalara taşımak suretiyle meramlarını bu prestijli branşın kavramları üzerinden anlatmayı da gururla tercih etmişe benzemektedir. Örneğin Süfyân-ı Sevrî, gerçek ilim adamının dünyaya tamah etmemesi gerektiği, hele de dini ilimlerle işigal edenlerin dünyalık devşirme peşinde koşmasının büyük hata olacağını bu kavramlar üzerinden oluşturduğu nefis bir teşbihle anlatır:

قَالَ الثَّوْرِيُّ: الْعِلْمُ طَيْبُ الدِّينِ وَالْمَالِ دَاوُهُ، فَإِذَا رَأَيْتَ الطَّيِّبَ يَجْرُ الدَّاءَ إِلَى نَفْسِهِ
فَكَيْفَ يُعَالِجُ غَيْرَهُ!؟

¹⁰⁰ İbn ‘Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 2/78; Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ* (Mısır: Matba‘atü’s-Sa‘âdet, ts.), 9/142; İbnu'l-Cevzî, *Mir‘atü’z-zamân*, 13/406.

¹⁰¹ ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 18/197; Râgib el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/501.

İlim dinin (din müessesesinin) hekimi, mal mülk ise onun hastalığıdır. Ha bire hastalıkları başına saran bir hekim başkasını nasıl tedavi etsin?¹⁰²

2. Tıbbı Dair Gramatikal Nüktelele

Klasik Arap nevadirinin hatırı sayılır bir bölümü bazı linguistik meselelerin yanı sıra, hususen Arap gramerinin iki ana disiplini olan sarf-nahiv meselelerine dairdir. Dilciler çok erken bir tarihten itibaren anekdotik yönü ağır basan bu nevi dil malzemesini büyük bir iştiyakla toplamış, onları ilim meclislerinde keyifle anlatmış ve esasen dil öğretiminde eğlenceli bir didaktik materyal olarak da değerlendirmiştir.

Kabul etmek gerekir ki sarf nahiv bahislerine ya da diğer dilsel mevzulara dair anekdotlar birbirinden çok farklı ortamlarda yaşanan tecrübelerin ürünüdür. Bu kimi zaman bir pazaryeri, kimi zaman bir taziye meclisi ya da bir hasta ziyareti ortamı olabilmektedir. Sözelimi aşağıdaki hadise, meşhur dil âlimi Halil b. Ahmed'in yatağa düşmüş bir nahiv bilginini ziyareti esnasında yaşanmıştır:

دَخَلَ الْخَلِيلُ عَلَى مَرِيضٍ نَحْوِيٍّ وَعِنْدَهُ أَخٌ لَهُ فَقَالَ لِلْمَرِيضِ: افْتَحْ عَيْنَاكَ، وَحَرَكَ شَفْتَاكَ، فَإِنَّ أَبَا مُحَمَّدٍ جَالِسًا، فَقَالَ: إِنِّي أَرَى أَنْ أَكْثَرَ عَلَّةِ أَخِيكَ مِنْ كَلَامِكَ.

Halil b. Ahmed nahivci bir dostunu ziyarete gitmiş. O sırada hastanın başında kardeşi de bulunmaktaymış. Kardeşi hasta ağabeyine [افْتَحْ عَيْنَاكَ] “Gözlerini aç!”, [حَرَكَ شَفْتَاكَ] “Dudaklarını kıpırdat!”, [إِنَّ أَبَا مُحَمَّدٍ جَالِسًا] “Ebû Muhammed de (yanı başında) oturuyor” şeklinde cümleler kuruyor, ancak her birinde temel bir gramer kuralını ihlal ediyormuş.¹⁰³ Manzaraya tanık olan Halil kendini tutamamış: *Belli ki kardeşinizin yatağa düşmesine sebep biraz da sizin şu (kaşı gözü yararcasına özensiz) konuşmanız, azizim!*¹⁰⁴

Arap gramerinin irapça önemli mevzularından biri de tesniyelerdir ve Arap nükteciliği, tesniye bir sözcüğün cümle içindeki pozisyonuna göre değişen hâllerine dikkat çekmek üzere insan bedenindeki çift uzuvları kurguya dâhil etmiştir. Bir nahiv bilgini ile irap

¹⁰² et-Tevhidî, *el-İmtâ' ve'l-miânese*, 244; Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *Lübâbü'l-âdâb*, thk. Ahmed Hasan Lebic (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/236; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/361; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, 5/560; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, thk. Abdül'âlî Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 3/313.

¹⁰³ Cümlelerin doğru okunuşları şu şekildedir: افْتَحْ عَيْنَيْكَ، وَحَرَكَ شَفْتَيْكَ، فَإِنَّ أَبَا مُحَمَّدٍ جَالِسًا.

¹⁰⁴ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 4/345; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/92; Ebû Bekir Muhammed es-Sülî, *Edebü'l-küttâb*, haz. Muhammed Behcet el-Eserî (Mısır: Matbaatü's-selefiyye, 1922), 132.

kaidelerini durmadan yanlış uygulayan, babası vefat etmiş bir çocuğun diyalogu bunun güzel bir örneğidir:

جَاءَ نَحْوِيَّ يَعُودُ مَرِيضًا فَطَرَقَ بَابَهُ فَخَرَجَ إِلَيْهِ وَلَدُهُ فَقَالَ: كَيْفَ وَجَدْتَ أَبَاكَ؟ قَالَ
يَا عَمُّ وَرِمَتْ [رِجْلَيْهِ]. قَالَ: لَا تَلْحَنُ قُلِّ "رِجْلَاهُ"، ثُمَّ مَاذَا؟ قَالَ: ثُمَّ وَصَلَ الْوَرَمُ إِلَى
[رُكْبَتَاهُ]، قَالَ: لَا تَلْحَنُ قُلِّ: "إِلَى رُكْبَتَيْهِ"، ثُمَّ مَاذَا؟ قَالَ: مَاتَ وَأَدْخَلَهُ اللَّهُ فِي بَطْنِ
عِيَالِكَ وَعِيَالِ سَيِّبَوَيْهِ وَنَفْطَوَيْهِ وَجَحْشَوَيْهِ!

Nahivcinin biri hasta bir adamı ziyarete gidip kapıyı çalmış. Kapıyı adamın oğlu açmış. Akabinde nahivci ile bu çocuk arasında şu diyalog yaşanmış:

Nahivci: Baban nasıl oldu?

Çocuk: (Fâil olan tesniyeyi Elif yerine Yâ ile [وَرِمَتْ رِجْلَيْهِ] şeklinde okuyarak)
Ayakları davul gibi şişti amcacığım.

Nahivci: Yanlış oldu, [رِجْلَاهُ] demen gerekirdi. Neyse sonra ne oldu?

Çocuk: (Mecrur tesniyeyi Yâ yerine Elif ile [إِلَى رُكْبَتَيْهِ] şeklinde okuyarak)
Ödem dizlerine kadar vurdu.

Nahivci: Yine yanlış oldu, [إِلَى رُكْبَتَيْهِ] demeliydin. Peki şimdi nasıl?

Muhatabının kibirli tavrını gören dertli çocuk kendini tutamamış: Nasıl olacak, öldü. Allah onu senin de Sibeveyh'in de Niftaveyh'in de Cahşevyh'in de hariminin müsait bir yerine soksun!¹⁰⁵

Arap gramerine ait birtakım terimler özellikle o sahanın uleması mabeyninde hususi bir jargon meydana getirmiş, ilgili terminolojinin bağlamında, amacı dışında kullanımı mizahi sonuçlar doğurmuştur. Sözgelimi Kûfe gramer ekolünün en önemli temsilcilerinden el-Ferrâ'nın (öl.207/ 822) bir ölüm döşeği hikayesi bunun güzel bir örneğidir:

قِيلَ لِمَا حَضَرَتِ الْفَرَّاءَ النَّحْوِيَّ الْوَفَاةُ دَخَلَ إِلَيْهِ بَعْضُ أَصْحَابِهِ فَقَالَ لَهُ: مَا قَالَ لَكَ
الطَّبِيبُ؟ فَقَالَ: وَمَا عَسَى أَنْ يَقُولَ الطَّبِيبُ إِنَّ صِحَّةً وَإِنْ مَرَضًا، إِنَّ رَفْعًا فَرَفْعًا،
وَإِنْ نَصَبًا فَنَصَبًا، وَإِنْ خَفْضًا فَخَفْضًا.

Bir dostu, ölüm döşeğinde yatmakta olan el-Ferrâ en-Nahvî'yi ziyarete gitmiş, "Tabip (hastalığınla ilgili) ne dedi?" diye sormuş. Ferrâ "Ne demesini bekliyorsun ki" demiş "hastalıktı, sağlıktı, refti, nasptı, cerdi."¹⁰⁶

¹⁰⁵ el-İbşîhî, *el-Müstetraf*, 475.

¹⁰⁶ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/344.

3. Medikal Terimlerle Nükteleme Sanatı

Kadim Arap mizahının karakteristik yönlerinden önemli bir tanesi, çeşitli meslek erbabının kullandığı terminolojinin gülmece için araçsallaştırılmasıdır. Bu bazen, tıbbi kavramlar hâline sokulan kimi sıradan sözcüklerin (mesela renklerden oluşan terkiplerin) metaforik bağlamda kullanımıyla sağlanır. Sözgelimi, Ebü'l-Hasen ed-Damrî'nin, kendisinden pek hazzetmediğini anladığımız bir vezire yönelik aşağıdaki taşlayıcı tasvirinde yoğun bir tababet terminolojisi kullanılmıştır. Dilsel açıdan izafet-i lafziyye formuna sokulan bir dizi sıfat anlamlı yapı, muhatabın tarifinde etkili bir söylem oluşturmaktadır. Şöyledir Ebü'l-Hasen'in tasviri:

(هُوَ) دَمَوِي الْمِزَاجِ، صَفْرَاوِي الذِّكَاةِ، سَوَدَاوِي الرَّأْيِ، وَلَوْ
لَا مَا فِي لَفْظَةِ الْبَلْغَمِ مِنَ الْكِرَاهَةِ لَقُلْتُ بَلْغَمِي الْأَنَاءَةُ!

O, (beynine kan sıçramışçasına) hiddetli, kıvrak zekalı, (karamsar düşüncelere sahip bir) melankolik. Şayet “balgam” sözcüğünde bir iğrençlik görmesem, bir de [بَلْغَمِي الْأَنَاءَةُ] aşırı rahat diyeceğim!

Hekimlik sanatına dair bazı klasik Arap fıkraları ise, tıbbı dair bir terimin yapısı üzerinde birtakım tasarruflarda bulunmak suretiyle oluşturulmuştur. Bir Bahtîşû fıkrası, hekimlerin hastalığın teşhisinde dikkate aldıkları bir numunenin, balgamın, yapısal olarak bozulup bir kelime oyununa tahvilini konu alır. Şöyledir anekdot:

قَالَ سُوَادَةُ: سَأَلْتُ بَخْتِيشُوعَ مَا مَعْنَى الْبَلْغَمِ؟ فَقَالَ: تَفْسِيرُهُ بَلَاءٌ وَعَمٌّ.

Bir keresinde Süvâde, Bahtîşû'a “*Balgam*”ın anlamı ne?” demiş. Beriki -tecâhül-i arif yaparak- “*Onun izahı şu*” demiş ve -kelimeyi ikiye bölerek- okumuş: [بَلَا] ve [عَمٌّ].¹⁰⁷

Bir diğer Bahtîşû fıkrası, hekimlik terminolojisi yoluyla bir savaş sahnesinin betimini konu alır. Cenk meydanı ve savaşçıların buradaki izdihamı bu yolla gayet başarılı tasvir edilmiştir:

سُئِلَ بَخْتِيشُوعُ عَنْ حَرْبٍ شَهَدَهَا فَقَالَ: لَقِينَاهُمْ فِي مِثْلِ صَحْنِ الْمَارِسْتَانِ، فَمَا كَانَ إِلَّا بِقَدْرِ مَا يَخْتَلِفُ الْإِنْسَانُ مَجْلِسَيْنِ حَتَّى تَرَكَنَاهُمْ فِي أَضِيقٍ مِنْ مِحْفَنَةٍ، فَلَوْ طُرِحَ مَبْضَعٌ لَمَا سَقَطَ إِلَّا عَلَى أَكْحَلِ رَجُلٍ .

Bahtîşû'dan katıldığı bir savaşı anlatması istenmiş. Demiş ki: Hastane avlusu kadar bir yerde düşmanla karşılaştık. Şırınga haznesinden daha dar bir yere

¹⁰⁷ el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvi*, 135; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 3/278.

onları sıkıştırdık. Öyle ki, havaya bir bistüri atılacak olsa adamın kol toplardamarına düşerdi.¹⁰⁸

4. Sağlık Değeri

Arap hikemiyat kültüründe insan sağlığı, hususan da sağlığın kıymeti üzerine çok şey söylenmiştir. Esasen sağlık, iyi bir mümin olmak, dolayısıyla dini vecibeleri yerine getirebilmek için de temel bir gereklilik olarak görülmüştür. Bu bağlamda en çok, sağlığın insan için ifade ettiği değer, daha doğrusu paha biçilemezliği üzerine çeşitli şekillerde vurgular yapılmıştır. Sözgelimi bir bilgeye sıhhat ve âfiyet hakkında ne düşündüğü sorulunca secili bir üslupla şöyle yanıtlamıştır:

أَيُّ وِطَاءٍ وَأَيُّ غِطَاءٍ وَأَيُّ عَطَاءٍ!

O ne (konforlu) döşek, ne (koruyucu) örtü ve ne (muazzam) ikram!¹⁰⁹

Bir diğer hikmette de yine sağlığın ölçüt kabul etmez kıymeti, engin hayat tecrübesinin yansımaları mahiyetindeki bir tespitte şöylece ortaya konmuştur:

الْبَحْرُ لَا جَوَارَ لَهُ، وَالْمَلِكُ لَا صَدِيقَ لَهُ، وَالْعَافِيَةُ لَا تَمَنَّاهَا.

Ne denizin komşuluğu ne hükümdarın bir dostu ne de sağlığın bir bedeli vardır.¹¹⁰

Esasen hayat bu dünyada insanoğlunun sahip olabileceği en kıymetli şey gibi görünürse de kimi mukayeselerde “sağlıklılık” hâlinin ondan daha değerli olduğu vurgulanır. Anonim bir bilge sözünde zenginlik-fakirlik, sağlık-hastalık, hayat-ölüm ikilileri çarpıcı şekilde şöyle mukayese edilmiştir:

إِنْ كَانَ شَيْءٌ فَوْقَ الْحَيَاةِ فَالصِّحَّةُ؛ وَإِنْ كَانَ شَيْءٌ مِثْلَ الْحَيَاةِ فَالْغِنَى؛
وَإِنْ كَانَ شَيْءٌ فَوْقَ الْمَوْتِ فَالْمَرَضُ؛ وَإِنْ كَانَ شَيْءٌ مِثْلَ الْمَوْتِ فَالْفَقْرُ.

Hayattan daha değerli bir şey varsa o da sağlık; hayat kadar kıymetli bir şey varsa o da zenginliktir. Diğer taraftan ölümden daha beter bir şey varsa o da hastalık; Ölüme denk bir şey varsa o da züğürtlüktür.¹¹¹

Sağlık kavramına ilişkin güzellemelerin bazıları ise özgün teşbihler içerir. Bir özlü sözde sağlık gençlik-yaşlılık düalitesi üzerinden anlatılır:

¹⁰⁸ es-Se‘âlibî, *Hâssü'l-hâss*, 77; el-Câhız, *Resâilü Câhız*, 1/383.

¹⁰⁹ ez-Zemahşerî, *Rebîu'l-ebrâr*, 3/162.

¹¹⁰ el-İbşîhî, *el-Müstetrağ*, 282; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ebrâr*, 3/162; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/337.

¹¹¹ el-İbşîhî, *el-Müstetrağ*, 282.

الصِّحَّةُ تُشْبِهُ الشَّبَابَ وَالْمَرَضُ يُشْبِهُ الْهَرَمَ.
Sağlık gençlik; hastalık ise ihtiyarlık gibidir.¹¹²

Bir diğer teşbihte ise sıhhatin, nerede son bulacağı belli olmayan hayat yolculuğunda insanoğlunun en iyi “yol arkadaşı” olduğu benzetmesi yapılmıştır:

لَا رَفِيقَ أَرْفَقُ مِنَ الصِّحَّةِ وَلَا عَدُوَّ أَعْدَى مِنَ الْمَرَضِ.

Sağlıktan daha müşfik can yoldaşı, hastalıktan daha amansız düşman olmaz.¹¹³

Kendisi sonsuz bir değere sahip olan sıhhat ve afiyet, diğer nimetlerin kadrü kıymetinin anlaşılmasında da etkili olur. Şöyle ki, insanoğlu sağlığını kaybettiğinde diğer nimetlerin de keyfini süremez. Böylece sıhhat, ona, daha önce farkında olmadığı bu nimetlerin önemini de hatırlatır. Nitekim tabiinden muhaddis ve fakih Kabîsa b. Züeyb’in (öl.86/705) anlattığı tarihsel bir anekdotta ana tema budur:

كُنَّا نَسْمَعُ نِدَاءَ عَبْدِ الْمَلِكِ مِنْ وَرَاءِ الْحُجْرَةِ فِي
مَرَضِهِ: يَا أَهْلَ النَّعْمِ لَا تَسْتَقِلُّوا شَيْئًا مِنْ
النَّعْمِ مَعَ الْعَافِيَةِ.

Abdülmelik b. Mervân’ın hastalığı sırasında haykırışlarını hanesinin yakınlarından duyardık. Şöyle nida ederdi: *Ey nimet sahipleri! Sakın ola afiyet üzereyken ilahi nimetleri küçük görme gafletine düşmeyin!*¹¹⁴

Sağlıkla sürülen bir ömrün yaşlılıkla birlikte artık yavaş yavaş sona erişi, gitmekte olan sağlığın bir daha geri gelmeyecek oluşu gibi temalar da insanları çok düşündürmüştür. Bu manada edipler ve bilgiler, gençliğin ve sağlığın olması durumunda insanoğlunun bu hayattan asla usanmayacağı temasını manzum olarak da dile getirmişlerdir. Örneğin Mütenebbî’nin dilinden bu temanın anlatımı şöyledir:

إِذَا الشَّيْخُ قَالَ أَفْ فَمَا مَلَّ   لُ حَيَاةٍ وَإِنَّمَا الضَّعْفُ مَلًا
آلَةُ الْعَيْشِ صِحَّةٌ وَشَبَابٌ   فَإِذَا وَلَّى عَنِ الْمَرءِ وَلَّى

“Bıktım artık!” derse piri fani

Bezdiğinden midir sanki

Şu hayatın tadı: Sağlık ve gençlikte

¹¹² es-Se‘âlibî, *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 267; a.mlf., *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 402.

¹¹³ es-Se‘âlibî, *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 267; a.mlf., *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 402.

¹¹⁴ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 4/339; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 1/161; el-İbşîhî, *el-Müstetraf*, 282.

Gidince bu ikisi, asla gelmez geriye.¹¹⁵

5. İştah

Başta Hipokrat ve Calinus gibi kadim devirlerin şöhretli hekimleri olmak üzere, İslam kaynaklarında Hz. Ali'ye de nispet edilen hikemi bir ifade, iştahın sadece insan sağlığı açısından değil, hayata sunduğu pozitif bakış açısı dolayısıyla da önemsenmesi gerektiğinin altını çizer. Buna göre:

الْمَرِيضُ الَّذِي يَشْتَهِي أَرْجَى مِنَ الصَّحِيحِ الَّذِي لَا يَشْتَهِي.

İştahı açık hasta, sağlıklı ama iştahsız insandan daha umut vadedicidir.¹¹⁶

Diğer taraftan, yemek vakitlerinin tayininde önemli bir gösterge sayılan iştah, yeme eylemini sadece insan sağlığı bakımından değil, yemekten alınacak haz ve lezzet bakımından da önemli kılmaktadır. Benzer durum susuzluk açısından da aynen geçerlidir. Suyu hasret ne ölçüde şiddetli ise, kana kana ve yudum yudum içilen sudan alınan haz da o ölçüde büyük olmaktadır.¹¹⁷

Sofra mizahının önemli temalarından biri olan iştaha dair söylenmiş abartılı sözler ya da yapılan ince esprilerin benzerleri, hekim nüktelerinde de kendisine yer bulmuştur. Esasen “iştah/canın çekmesi” anlamına gelen Arapça [اَشْتَهَى/يَشْتَهِي] fiili, aynı zamanda “istemek” anlamını da verir ki, bu iki anlam, kontrolsüz yemenin kişiyi götüreceği istenmeyen durumu tanımlarken gayet başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Klasiklerde yer alan anonim bir söz şöyledir:

لَا تَأْكُلْ مَا تَشْتَهِي فَيُصَيِّرَكَ إِلَى مَا لَا تَشْتَهِي.

Canının çektiği her şeyi yeme ki seni canı çekmez (iştahsız) biri hâline getirmesin.¹¹⁸

Diğer taraftan Arapça “iştah [اَشْتَهَى/يَشْتَهِي]” kavramının manipüle edilerek düz “isteme” anlamına indirgenmesi klasik anekdotlarda yer yer rastlanan bir durumdur. Halil b.

¹¹⁵ es-Se‘âlibî, *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 268; a.mlf., *Yetîmetü'd-dehr*, 1/262.

¹¹⁶ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 4/96; es-Se‘âlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 180; İbn Ebû ‘Useybi‘a, *‘Uyûnü'l-enbâ*, 131; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/513; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/52; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 227.

¹¹⁷ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/550.

¹¹⁸ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/503; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/44.

Ahmed el-Ferâhîdî'ye nispet edilen bir anlatıda, mesela, dilcimizin lügavi becerisini bu alanda gayet başarılı şekilde sergilediğini söyleyebiliriz:

قِيلَ لِلْخَلِيلِ بْنِ أَحْمَدَ فِي عِلَّتِهِ: أَتَشْتَهِي شَيْئًا؟ قَالَ: لَا، وَبِوَدِّي أَنْ أَشْتَهِيَ!

Halil b. Ahmed'e hastalığı sırasında “*Canın bir şey istiyor mu?*” demişler. “*Canımın istemesini (çekmesini) istiyorum!*” deyivermiş.¹¹⁹

Yine aynı durum şu çok kısa hikâyede de denenmiştir:

قِيلَ ذَلِكَ لِأَخْرَ فَقَالَ: أَشْتَهِيَ أَنْ لَا أَمُوتَ!

Yine adamın birine “*Canın ne istiyor?*” denilmiş. Adam, “iştah” kavramını sıradan “isteme” anlamına hamlederek) “*Ölmemeyi!*” deyivermiş.¹²⁰

İştah kişiye ne zaman ve ne kadar yemesi gerektiğini bildiren biyolojik bir işaretçi mesabesindedir. Bu temel fikir kimi hekim öğütlerinde ironik bir üslupla şöyle sunulmuştur:

إِعْلَمْ أَنَّكَ تَأْكُلُ مَا تَسْتَمْرِي وَمَا لَا تَسْتَمْرِيهِ فَهُوَ يَا كُفُّكَ.

Bil ki: Canının çektiğini sen yersin; iştahsız yiyip içtiklerinse seni yer bitirir.¹²¹

Aynı temel düşünce kimi klasik anekdotlarda da işlenmiştir. Bir Harun Reşid kıssası, sağlıklı kalmanın ve hastalığa yakalanmamanın sırrını “*sofraya iştahla oturup iştahla kalkmak*” şeklinde özetler. Bu formül iştaha ilişkin yapılan genel öğütlerin bir nebze dışındadır. Çünkü yemeye sadece iştahla yönelmeyi öğütlemekle kalmaz, sofradan yine iştahla kalkılmasını salık verir ki bu içeriğiyle Hz. Peygamberin “*midenin üçte birinin boş bırakılması*” tavsiyesini hatırlatır. Şöyledir hikâyeye:

جَمَعَ هَارُونُ الرَّشِيدُ أَرْبَعَةَ مِنَ الْأَطِبَّاءِ: عِرَاقِيًّا وَرُومِيًّا وَهِنْدِيًّا وَسَوَادِيًّا فَقَالَ: لِيَصِفْ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ الدَّوَاءَ الَّذِي لَا دَاءَ فِيهِ. فَقَالَ الرَّومِيُّ: الدَّوَاءُ الَّذِي لَا دَاءَ فِيهِ حَبُّ الرَّشَادِ الْأَبْيَضِ وَقَالَ الْهِنْدِيُّ: الْمَاءُ الْحَارُّ، وَقَالَ الْعِرَاقِيُّ: الْإِهْلِيلِجُ الْأَسْوَدُ. وَكَانَ السَّوَادِيُّ أَبْصَرَهُمْ فَقَالَ لَهُ: تَكَلَّمْ فَقَالَ: حَبُّ الرَّشَادِ يُؤَلِّدُ الرُّطُوبَةَ وَالْمَاءُ الْحَارُّ يُرْخِي

¹¹⁹ el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/52; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/513; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 1/198.

¹²⁰ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/513; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/52.

¹²¹ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 8/61; el-Âbî, *Nesrû'd-dürr*, 7/211; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 3/210; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 2/169; el-'Âmilî, *el-Keşkül*, 2/293.

الْمَعِدَّةَ وَالْإِهْلِيلِجُ يَرُقُّ الْمَعِدَّةَ قَالَ: فَأَنْتَ مَا تَقُولُ؟ قَالَ: الدَّوَاءُ الَّذِي لَا دَاءَ فِيهِ أَنْ تَقْعُدَ عَلَى الطَّعَامِ وَأَنْتَ تَشْتَهِيهِ وَتَقُومَ عَنْهُ وَأَنْتَ تَشْتَهِيهِ.

Harun Reşîd Iraklı, Bizanslı, Hindistanlı ve Sevadlı dört hekimi sarayında bir araya getirmiş. Onların her birinden kişiye herhangi bir yan tesiri olmayan birer reçete önermelerini istemiş. Bizanslı bunun tere bitkisi; Hindistanlı (çay vb.) sıcak sıvı tüketme; Iraklı da kara halile bitkisi olduğunu söylemiş. Sevadlı hekim bunlar içerisinde en dirayetli olanıymış. Halife “*Hadi sen de fikrini söyle*” deyince konuşmaya başlamış: Efendim tere akıntıya sebep olur; sıcak su mideyi tavsatıp pörsütür; kara halile ise mide çeperini inceltip zayıflatır demiş.

Harun Reşid “*Peki senin fikrin ne?*” deyince dert içermeyen devanın formülünü şöyle açıklamış: Efendim bu şey

أَنْ تَقْعُدَ عَلَى الطَّعَامِ وَأَنْتَ تَشْتَهِيهِ وَتَقُومَ عَنْهُ وَأَنْتَ تَشْتَهِيهِ.

Sofraya iştahınız varken oturmak; ama o sofradan yine iştahın varken kalkmak.¹²²

İştah konusunda özellikle riyazet erbabı sufilerin daha ziyade ilgilendikleri malumdur. Az yeme prensibini hayat düsturu yapan bu kesim, meşru olan şeylere karşı iştahlarını frenleyebilecek bir nefis terbiyesinden geçmişlerdir. Bununla birlikte bu riyazetin, genel sağlığa bakan bir yönüne işaret ettikleri de olabilmektedir. Seriy es-Sakatî'nin bir yorumu bunun güzel bir örneğidir:

قِيلَ لِلْسَّرِيِّ: قَدْ تَرَكْتَ الشَّهْوَةَ؟ فَقَالَ: تَرَكْتُ مَا أَحْبَبْتُ لِاسْتِغْنِي عَنِ الْعِلَاجِ بِمَا لَا أَحِبُّ.

Seriy'e sormuşlar: Canının çektiği (iştah duyduğun) şeyleri yemeyi terk etmişsin? demiş ki: Sevmediğim bir yöntemle tedavi olmaktan yırtmak için sevdiğim şeyi terk ettim.¹²³

Hasta ziyaretinde bulunanların hastanın yanından ayrılırken sarf ettiği “*Canının çektiği bir şey var mı?*” [مَا تَشْتَهِي؟] klişe sorusuna verilmiş olan ilginç yanıtlar da zaman zaman mizahi bir bağlama oturabilmektedir. Câhız'ın ağzından hikâye olunan aşağıdaki anekdot bu türün nadide bir örneği olmasının yanı sıra, sosyal ve ahlaki tutumlara ilişkin samimi bir hiciv de içermektedir:

دَخَلْتُ عَلَى عَلِيِّ بْنِ عُبَيْدَةَ الرَّيْحَانِيِّ عَائِدًا فَقُلْتُ لَهُ: يَا أَبَا الْحَسَنِ مَا تَشْتَهِي؟ فَقَالَ أَعْيُنَ الرُّقَبَاءِ وَأَكْبَادَ الْحُسَّادِ وَاللُّسْنَ الْوُشَاةِ!

¹²² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Gurazî (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2000), 2/213; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/155; el-Yûsî, *Zehrü'l-ekem*, 1/193; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 13/207.

¹²³ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/503.

Bir gün Ali b. ‘Ubeyd er-Reyhânî’yi hastalığında ziyarete gitmiştim. (Ayrılırken) “*Canının çektiği bir şey var mı, alayım sana?*” dediğimde, verdiği yanıt şu oldu: Evet var: Pusuya yatanların gözlerini, hasetçilerin ciğerlerini ve ispiyoncuların dillerini!¹²⁴

Geleneksel hikayelerde hastaya ikramlık olarak getirilenler arasında dil, ciğer, yürek gibi sakatat bilhassa dikkat çekmektedir. Yine Câhız tarafından nakledilen bir diğer anekdotta da verilen sipariş, zımnında zarif bir hiciv içermektedir:

قِيلَ لِأَخْرَ: مَا تَشْتَهِي؟ قَالَ: أَنْ أَكَلَّ مِنْ كَيْدٍ وَكَيْلٍ.

Yine bir hastaya “*Canın ne (yemek) istiyor?*” diye sorulmuş. (Aralarının limoni olduğu savcıyı hatırlayıp) “*Savcı ciğeri!*” deyivermiş.¹²⁵

Hastanın iştahına ya da canının ne çektiğine yönelik klişe soruya verilen yanıtların bazısında ise hiciv okları doğrudan soruyu sorana yönelmektedir. Bir Ebü’l-‘Aynâ nüktesinde örneğin, aralarının açık olduğunu düşündüğümüz baba-oğulun bu bağlamdaki diyalogu bir “عُفُوق” numunesi sayılabilir:

قَالَ أَبُو الْعَيْنَاءِ لِبَنِهِ وَهُوَ مَرِيضٌ: أَيُّ شَيْءٍ تَشْتَهِي؟ قَالَ: أَلَيْتُمْ.

Birgün Ebü’l-‘Aynâ (hasta oğlunu ziyaret edip de) “*Canının arzuladığı bir şey var mı oğlum?*” dediğinde aldığı cevap “*(Var) yetim kalmak (أَلَيْتُمْ)*!” olmuş.¹²⁶

Bu bapta bazı hikâye örnekleri ise daha az can yakıcı espriler üretmiş görünmektedir. sözgelimi, sürekli yatmaktan mütevellit yatak esiri olmuş bir hastanın belirtilen kalıptaki bir soruya yanıtı, meclistekilerden birine soğuk şakası için fırsat sunmaktadır:

قِيلَ لِمَرِيضٍ: مَا تَشْتَهِي؟ قَالَ: أَنْ أَنْظَرَ إِلَى إِنْسَانٍ. قِيلَ: فَانظُرْ إِلَى نَفْسِكَ!

Hastanın birine “*Canın ne çekiyor?*” diye sorulmuş. “*Bir insan evladı görmek istiyorum*” deyince, muzibin biri esprisini yapmış: O halde kendine bak!¹²⁷

¹²⁴ Ebû Mansûr es-Se‘âlibî, *el-İ‘câz ve l-icâz* (Kahire: Mektebetü’l-Kur’an, ts.), 126; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü’l-Hamdûniyye*, 1996, 6/222; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve z-zehâir*, 7/31.

¹²⁵ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız, *Resâilü Câhız*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1964), 4/99; İbn Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 9.

¹²⁶ el-Kayrevânî, *Cem ‘ül-cevâhir*, 106.

¹²⁷ İbn Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 9.

6. Diyet

Arapça [حَمِيَّة] kelimesiyle ifade edilen diyet -ki fiil formu [اِحْتَمَى/يَحْتَمِي] de klasik kaynaklarda yer alır- kadim tıbbın doğuş hikayesinde önemli bir ağırlığa sahiptir.¹²⁸

En genel anlamıyla diyet ya vücudu hantallaştıran fazla kilolardan kurtularak zinde bir bünyeye sahip olmayı ya da tıbbi gerekçelerle yiyecek-içeceklerin tüketim miktarlarında azaltmaya gitmeyi ifade etmektedir. Hekimler çok eski çağlardan itibaren yenilenlerin ölçülü olması gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir. Kadim tıbbın babası Hipokrat’a nispet edilen çok meşhur bir anekdotta, Hipokrat tarafından ifade edilen bir cümle, müteakip nesiller boyunca tekrarlanagelmiş, hatta İslam kültüründe tasavvuf çevrelerinin de “killet-i taâm” prensibi çerçevesinde¹²⁹ dört elle sarıldığı bir hikmet olmuştur. Rivayet şöyledir:

قِيلَ لِبُقْرَاطَ: مَا لَكَ تَقَلُّ الْأَكْلِ جَدًّا؟ قَالَ: إِنِّي إِنَّمَا آكُلُ لِأَحْيَا وَغَيْرِي يَحْيَا لِيَأْكُلَ.

Bir keresinde Hipokrat’a neden çok az yemek yediği sorulmuş. Yanıtı şu olmuş: Bendeniz yaşamak için yiyorum, başkalarıysa yemek için yaşıyor.¹³⁰

Sofra mizahına dair son derece zengin bir repertuar üretmiş olan klasik Arap kültüründe, tahmin edileceği üzere diyet konusunda da birtakım komik anlatılara rastlanabilmektedir. Fakirliği sebebiyle sağlıksız beslenen bir hastaya hekim tarafından önerilen diyet, tabii olarak bir mizah malzemesi üretme potansiyeli taşır. O nedenle garibanın diyete zorunlu talimi, kendisine diyet tavsiye eden hekimle doğrudan alay edilmesini sonuç vermektedir. Şöyledir örneğin bir hikâye:

قِيلَ لِبَعْضِ الْفُقَرَاءِ وَقَدْ مَرِضَ: عَلَيْكَ بِالْحَمِيَّةِ. قَالَ: هِيَ دَائِي!

¹²⁸ Waines, “Dietetics in medieval Islamic culture”, 228.

¹²⁹ Killet-i ta’âm: Bir tasavvuf terimi olarak manevi duyguları artırmak için yemeği azaltma ve aç kalma anlamında kullanılmaktadır. Hacer Özşarı, *III/IX. Asır Süfilerine Göre Killet-i Taâmın Seyr u Sülüka etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 4.

¹³⁰ Ebû Bekir İbn ‘Âsım, *Hadâiku’l-ezâhir fî müstehsini’l-ecvibe ve’l-müdhikât ve’l-hikem ve’l-emsâl ve’l-hikâyât ve’n-nevâdir*, thk. Ebû Hemâm ‘Abdüllatif ‘Abdülhalim (Kahire: Dâru’l-Kütübi ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, 2014), 23; ed-Dineverî, *Uyûnü’l-ahbâr*, 3/295; İbn ‘Abdirabbih, *el-’Ikdü’l-ferîd*, 8/16; el-Berkûkî, *ez-Zehâ’ir ve’l-abkariyyât*, 2/43; el-‘Âmilî, *el-Keşkül*, 2/93; İbn Hamdûn, *et-Tezki-retü’l-Hamdûniyye*, 1996, 1/60.

Hasta olmuş bir garibana “*Senin mutlaka diyet yapman lazım!*” denildiğinde “*(Hayatta olmaz)*” demiş “*Ben zaten diyet yüzünden hasta oldum!*”¹³¹

Aynı temayı işleyen bir Müzebbid nüktesinde de fakru zaruret içerisinde hayat süren hikâyeye kahramanımız, kendisine az yemesini öneren bir dostunu latif şekilde tiye almaktadır:

مَرِيضٌ مُزَبَّدٌ فَعَادَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَهُ: اِحْتَمِ، قَالَ: يَا هَذَا أَنَا مَا أَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ إِلَّا عَلَى
الْأَمَانِيِّ أَفَأَحْتَمِي مِنْهَا؟

Müzebbid bir keresinde hastalanmış. Ziyaretine gelen bir dostu “*Diyet uygulasan ya!*” demiş. Müzebbid de taşı gediğine koyuvermiş: “*Bak arkadaşım, bendeniz bir şeyin (mükellef yiyeceklerin) ancak hayalini kurabiliyorum. Ne dersin, onlardan da diyet yapayım mı?!*”¹³²

Boğazına düşkün oburmeşrep karakterlerin diyetle pek işleri olmaz. Bilakis, onlara göre diyet uygulaması başlı başına bir hastalık olup,¹³³ normal şartlarda sağlıklı birinin ona meyletmesi doğru değildir. Bu güruhun neredeyse motto haline getirdikleri tasavvurları şöyle özetlenebilir:

الْحَمِيَّةُ لِلصَّحِيحِ ضَارَّةٌ وَلِلْعَلِيلِ نَافِعَةٌ.

Diyet sağlıklı insana zarar, sağlıksız insanaysa fayda verir.¹³⁴

Bazı tarihsel anekdotlar zaman zaman hekimlerin, hastalarına su diyeti uyguladıklarını da göstermektedir. Örneğin Halife Abdülmelik b. Mervân’ın, hekimce önerilen su diyetini bozması neticesinde öldüğü şu kayıttan anlaşılmaktadır:

كَانَ الطَّبِيبُ قَدْ حَمَاهُ الْمَاءَ فَقَالَ: اِسْقُونِي وَإِنْ كَانَتْ فِيهَا نَفْسِي فَسَقَوْهُ فَمَاتَ.

Bir keresinde hekimi, Abdülmelik b. Mervân’ın su içmesine kısıtlama getirmiş, o ise ısrarla “*Hayatıma mâl olsa da n’olur bana su verin!*” diye diretmişti. Nihayet uşaklar Abdülmelik’in ısrarına dayanamayıp kendisine

¹³¹ İbn Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 201.

¹³² Muhammed b. Şâkir Ketbî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1973), 4/132; Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü’t-Tatfîl ve hikâyâtü’t-tufeyliyyîn ve ahbâruhum ve nevâdiru kelâmihim ve eş’âruhum*, thk. Bessâm ‘Abdü’l-Vehhâb el-Câbî (Dâru İbn Hazm, 1999), 5/135; el-Âbî, *Nesrû’d-dürri*, 3/157; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü’l-Hamdûniyye*, 1996, 4/342.

¹³³ İbn ‘Abdirabbih, *el-Ikdü’l-ferîd*, 8/16.

¹³⁴ İbn ‘Abdirabbih, *el-Ikdü’l-ferîd*, 8/16; ed-Dîneverî, *‘Uyûnü’l-ahbâr*, 3/295; el-Berkûkî, *ez-Zehâ’ir ve’l-‘abkariyyât*, 2/44.

su ikramında bulunmuş, Halife Abdülmelik de bir süre sonra bu yüzden ölmüştü.¹³⁵

7. Muayene

Hekimlik sanatının vazgeçilmezlerinden olan muayene, her doktor adayının muhakkak öğrenmesi gereken temel prosedürlerden biridir. Bir hekimi hekim yapan hususların başında gelen muayene, genel usul ve teknikleri itibariyle çağlar boyunca çok az değişmiştir. Muayenenin en temel ilkelerinin başında hekimin hastası ile sağlıklı bir diyalog içerisine girmesi gelmektedir. Sokrat, bir cahile nasıl muamele edilmesi gerektiği hususuna değinirken, hekimin hasta ile kurması gereken diyaloga da dolaylı bir işaretle bulunur. Zira şöyle der Sokrat:

يَنْبَغِي لِلْعَاقِلِ أَنْ يُخَاطِبَ الْجَاهِلَ مُخَاطَبَةَ الطَّيِّبِ لِلْمَرِيضِ.

Akıllı insan, cahile, doktorun hastaya muamele ediş tarzı ile davranmalıdır.¹³⁶

Klasik muayene sahnelerinden birisi hekimin, önceki gün ne yiyip içtiğini hastasına sorması, teşhisini de aldığı yanıtlara göre yapmasıdır. Bu diyaloglar sırasında yaşanmış kimi komik anlar anekdot malzemesi olarak kayda geçmiş görünmektedir. Ünlü hekim Yahyâ b. Mâseveyh'in ana kahramanı olduğu bir hikâye şöyledir mesela:

دَخَلَ أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْعَلَاءِ عَلَى يَحْيَى بْنِ مَسْوِيهِ يَوْمًا وَوَجْهُهُ مُهَيَّجٌ، فَقَالَ لَهُ: وَيْحَكَ يَا أَحْمَدُ، مَا هَذَا الْوَجْهُ، أَيُّشَ أَكَلْتَ الْبَارِحَةَ؟ قَالَ: لَوْزِينَجٍ، قَالَ: وَإِيشَ شَرِبْتَ؟ قَالَ: نَبِيذَ دُوشَابٍ، قَالَ: كَانَ يَنْبَغِي أَنْ تَتَنَقَّلَ عَلَيْهِ بِخَرَاءٍ.

Ahmed b. Ebü'l-'Alâ bir gün Yahya b. Mâseveyh'e gitmiş yanına varmış. Suratı sıkıntılı haldeymiş. Diyalog şöyle gelişmiş:

İbn Mâseveyh: Bu surat ne böyle Ahmed, dün ne yedin sen öyle?

Ahmed: Levzî nec (badem ezmesi tatlı)

İbn Mâseveyh: Peki ne içtin?

Ahmed: Hurma şarabı.

İbn Mâseveyh: Bunların üzerine meze niyetine de b.k atıştırılmalıydın!¹³⁷

¹³⁵ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/293; ez-Zemahşerî, *Rebi'ü'l-ibrâr*, 5/149; İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 6/6; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 15/347.

¹³⁶ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 9/26; İbn Ebü 'Useybi'a, *'Uyûnü'l-enbâ*, 77; Ebü Bekir Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *el-Müctenâ* (İstanbul: Dâiretü'l-Me'ârifü'l-'Usmâniyye, ts.), 56.

¹³⁷ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 4/104.

Klasik mizah anlatıları içerisinde muayeneye dair ilginç detay veren rivayetler de bulunmaktadır. Örneğin, bir hastanın sinir sisteminin sağlıklı çalışıp çalışmadığını anlamak için diz kapağına çekiçle vurma uygulaması (patella refleksi), aşağıdaki rivayeti esas alırsak en az 11 asırlık bir gelenektir. Zira İbn Ebî ‘Avn’ın *Ecvibe*’sinde, bir hekim çekicinin darbesine tepkisiz kalan hastanın durumu, hekimi tarafından mizah için değerlendirilmiştir:

ضَرَبَ بَعْضُ الْأَطِبَّاءِ عَلِيَّ بْنَ يَحْيَى أَرْبَعَ ضَرَبَاتٍ، ثُمَّ قَالَ الطَّبِيبُ: أَوْه! فَقَالَ عَلِيٌّ: أَنَا
أَرَدْتُ أَنْ أَقُولَ هَذَا.

Bir doktor muayene sırasında Ali b. Yahyâ’ya dört defa vurmuş, ardından da “Ah!” diye bir nara atmış. Ali “*Hekim Bey*” demiş “*o sesi benim çıkarmam gerekmiyor muydu?*!”¹³⁸

Doktor-hasta münasebetlerinin birçok bakımdan belirli konuların anlatılmasına ya da anlaşılmasına yardımcı bir temsili yönü bulunmaktadır. Örneğin yöneten (kral, sultan) ya da yönetilen (reaya) sınıfa mensup kişilerin belirli durumlarda nasıl davranması gerektiğine ilişkin davranış normlarının izahında bu usule başvurulduğunu görebiliriz:

إِذَا دَبَّرْتَ إِنْسَانًا فَلَا تَتَشَكَّلْ بِشَكْلِ مَنْ يُرِيدُ أَنْ يَنْقِمَ مِنْ أَحَدٍ وَلَكِنْ تَشَكَّلْ بِشَكْلِ
مَنْ يَكُونِي صَدِيقًا عِلَاجَ دَائِهِ. وَإِذَا دَبَّرْتَ أَيضًا لِصَلَاحِكَ فَيَنْبَغِي أَنْ تَتَشَكَّلَ تَشَكَّلَ
الْمَرِيضِ لِلطَّبِيبِ.

Bir insanın amiri olduğunda sakın ondan intikam alıyormuşsun havalарına kapılma! Aksine, hastalığını tedavi için yarasını dağladığın bir dostuna davrandığın gibi davran. Diğer taraftan birinin emrinde olduğunda da hastanın doktoru karşısındaki tavır ve edayı takın.¹³⁹

8. Teşhis

Bir hastalığın doğru tedavisi için önce teşhisinin doğru şekilde yapılması gerekir. Hint kültüründen Arap kaynaklarına intikal eden bir bilgiye göre, hastalığın hekimden saklanması esasen kişinin kendisine karşı en büyük kötülüğü hatta bir nevi ihanetidir:

مَنْ كَتَمَ السُّلْطَانَ نُصْحَهُ، وَالْأَطِبَّاءَ عِلَّتَهُ، وَالْإِخْوَانَ بَنَتْهُ، فَقَدْ خَانَ نَفْسَهُ.

¹³⁸ İbn Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 1996, 217.

¹³⁹ İbn Fâtik, *Muhtâru’l-Hikem*, 155. Anekdotun farklı bir rivayetinde vaaz veren birisine bu öğütler yapılmıştır. Bkz. et-Tevhîdî, *el-İmtâ’ ve’l-müânese*, 183.

Öğüdünü sultandan, hastalığını doktordan, bildiğini de dostundan esirgeyen, (başkasına değil) kendine ihanet etmiş sayılır.¹⁴⁰

9. İdrar Tahlili

Klasik kaynaklarda, hekime götürmek üzere idrar numunesi almak ve idrarı bir kapta muhafaza etmek anlamında [حَفْظُ الْبَوْلِ] tabiri kullanılır. Ancak bu tabir aynı zamanda “çişini tutmak” anlamına da gelmektedir ki, İbnü'l-Cevzî *Ahbârü'l-hamkâ*'sında bu yanlış anlamın yol açtığı komik bir hikâyeyi okurlarıyla paylaşır.

Modern tıpta hâlâ geçerli olan ‘idrar tahlilinden hastalık teşhis etme’ yönteminin köken olarak çok eskilere dayandığı bilinmektedir. İdrarın ve idrar şişesinin bu noktadaki işe yararlılığı klasik çağ hekimlerince özenle dile getirilmiştir. Onlar şöyle derler:

أَفْصَحَتْ قَارُورَتُكَ عَنِ الصِّحَّةِ.

Sağlığın hakkında (idrar) şişen hükmünü söyler.¹⁴¹

Bu sebeple hekim anekdotlarının bir bölümünde bu temaya yer verilmiş olması şaşırtıcı değildir. Özellikle idrarın koku, renk ve yoğunluğundan hareket ederek hastalığı teşhise çalışan hekim ile hastası arasında yaşanan diyaloglar komikalitesi yüksek ürünlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İbnü'l-Cevzî *Ahbârü'l-hamkâ*'sında “çişini tutmak” anlamına da gelen [حَفْظُ الْبَوْلِ] tabirinin yanlış anlaşılmasından doğan komik bir hikâyeyi okurlarıyla paylaşır:

Ahmaklığıyla meşhur servet sahibi bir adam hastalanmış, derhal bir tabip çağırılmışlar. Hastayı bir süre muayene eden tabip “*Net bir şey söyleyebilmem için idrarınızı incelemem lazım, yarın tekrar geleceğim, lütfen o zamana kadar idrarınızı güzelce muhafaza ediniz*” demiş.

Tabip sabahleyin geldiğinde hastası bağırmaya başlamış: “*Allah müstahakını versin tabip efendi, nerede kaldın! İdrarımı inceleyeceksin diye dünden beri kendimi tuttum, sonunda mesanem patlamasın diye bevlettim!*” Tabip şaşkın “*Ne yapmışsınız siz? Hâlbuki ben idrarı bir kap içinde muhafaza etmenizi kast etmiştim!*” demiş ve ertesi gün tekrar numune almak üzere evden ayrılmış.

¹⁴⁰ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 1/384; ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/166; İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 1/12; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 6/10; Muhammed b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Ravzatü'l-ukalâ' ve nüzhätü'l-fuzalâ'*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdu'l-Hamîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 274; Ebü Muhammed (Ebü Amr) Abdullah İbnü'l-Mukaffâ', *Kelîle ve Dimne* (Kahire: Bu-lak: el-Matbaatü'l-Emiriye, 1936), 119.

¹⁴¹ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 3/162.

İkinci günün sabahı doktor bu defa idrarın, şeffaf olmayan yeşil renkli bir kaba konulduğunu görmüş. “Bey amca” demiş “yine olmamış. Evinde kupa bardakta mı yok senin? Yarın tekrar geleceğim, lütfen adam gibi bir kaba koyun şu idrarı!” demiş.

Üçüncü günün sabahı hastası doktoru kapıda karşılamış. İçinde idrar bulunan ahşap bir kupayı doktora uzatıp “Kurbanın olayım!” demiş “Al şu numuneyi de Allah hakkı için inceleyip bana gerçeği söyle: Sahiden bu hastalık beni götürür mü?”

Her defasında adamın saflığına tanık olan doktor fırsatı kaçırmamış: “Madem Allah’ın adını verdin bey amca, o zaman söyleyeyim: Evet seni kesin götürecek bir şey var, ama hastalığın değil, ahmaklığın!”¹⁴²

10. Hastalık

Arap dili ve kültüründe hastalık terimine denk düşmek üzere dört sözcük yaygın olarak kullanılır. Bunlar [أَسْقَامٌ çoğ. سَقَمٌ] ve [أَدْوَاءٌ çoğ. دَاءٌ], [عِلَلٌ çoğ. عِلَّةٌ], [أَمْرَاضٌ çoğ. مَرَضٌ] sözcükleridir. Bu terimlerin hemen hepsi, maddi hastalık anlamının yanı sıra, kimi olumsuz kavramları tanımlamada ya da etkili birer teşbih unsuru olarak da kullanılır. Sözelimi Halife Me’mun’un dostlar hiyerarşisine dair dikkat çekici bir betiminde kullanılmıştır bu terim. Şöyle demiştir Me’mun:

الرَّجَالُ ثَلَاثَةٌ: فَرَجُلٌ كَالْغِذَاءِ لَا يُسْتَعْنَى عَنْهُ؛ وَرَجُلٌ
كَالدَّوَاءِ يُحْتَاجُ إِلَيْهِ حِينَئِذٍ؛ وَرَجُلٌ كَالدَّاءِ لَا يُحْتَاجُ إِلَيْهِ أَبَدًا.

Üç çeşit adam/dost vardır: İlki gıda gibidir, o olmadan olmaz. İkincisi ilaç gibidir, ona bazen ihtiyaç duyulur. Sonuncusu ise hastalık gibidir, hiçbir zaman ona gereksinim olmaz.¹⁴³

Kadim Arap kültüründe hekimler hastalığı beden, kederi ise ruhun bir nevi hapsi olarak görerek [الْمَرَضُ حَبْسُ الْبَدَنِ وَالْهَمُّ حَبْسُ الرُّوحِ] demişlerdir.¹⁴⁴

Sihhat ve hastalığa dair çok yaygın işlenen bir tema, vücut sağlığı olmaksızın dünyevi hiçbir nimetin kıymet ifade etmeyeceğidir. Buna dair sayısız beyit nazmedilip ibretlik anekdot üretilmiştir. Mesela ‘Ammâre b. Hamza’nın hastalık varken dünyadan haz alınamayacağını işlediği manzumesi şöyledir:

¹⁴² İbnü’l-Cevzî, *Ahbârü’l-hamkâ*, 191; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve’z-zehâir*, 4/104.

¹⁴³ İbn ‘Abdirabbih, *el-İkdü’l-ferîd*, 2/151; İbn ‘Âsım, *Hadâiku’l-ezâhir*, 78; es-Se‘âlibî, *Kitâbu’l-Letâ’if ve’z-zarâ’if*, 145; el-‘Âmilî, *el-Keşkül*, 2/311; Ebü’l-Fidâ İsmâil b. Muhammed el-‘Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ ve mezîlü’l-ilbâs*, thk. Abdül-hamîd b. Ahmed Hindâvî (el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2000), 2/218.

¹⁴⁴ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü’l-üdebâ*, 1/501.

لَا تَشْكُونَ دَهْرًا صَحَحَتْ بِهِ
إِنَّ الْغِنَى فِي صِحَّةِ الْجِسْمِ
هَبْكَ الْإِمَامَ أَكُنْتَ مُنْتَفِعًا
بِغَضَارَةِ الدُّنْيَا مَعَ السَّقَمِ

Sağlıkla geçirdiğin zamandan sakın yakınma
Gerçek zenginlik beden sıhhatidir zira
Farz et ki öndersin koca bir ahaliye
Sen hastayken hiç fayda verir mi dünya?¹⁴⁵

Her hastalığın kendine özgü bir karakteri, ondan mustarip kişi için de bir güçlüğü söz konusu olup bu manada hastalıkları birbiriyle yarıştırmak mantıksızdır. Bazen şiddetli bir diş ağrısı çok daha ölümcül bir rahatsızlıktan daha ızdıraplı bir süreç yaşatabilir. O nedenle Cafer-i Sâdık pek meşhur bir sözünde, hastalığı azı ve çoğu aynı olan üç kalem unsur arasında zikretmiştir:

ثَلَاثٌ قَلِيلُهُنَّ كَثِيرٌ: النَّارُ وَالْفَقْرُ وَالْمَرَضُ.

Üç şey var ki onların azı da çok sayılır: Ateş, fakirlik ve hastalık.¹⁴⁶

Klasik anlatılarda bu temanın anekdotik boyut kazanmış olanlarına da rastlanır. Nitekim bir bedevi anekdotu şöyledir:

قِيلَ بِحَضْرَةِ أَعْرَابِيٍّ: لَا أَشَدَّ مِنْ وَجَعِ الضَّرْسِ، فَقَالَ: كُلُّ دَاءٍ شَرُّ دَاءٍ.

Bir bedevinin yanında “Diş ağrısından daha çetin bir ağrı olamaz” denilecek olmuş. Hemen şöyle demiş: *Her hastalık en beteridir.*¹⁴⁷

Kişinin ruh-akıl durumu ile *edebi* arasındaki ilişkinin, vücudun genel sağlık durumu ile beslenme arasındaki ilişkiyle izah edilmesi zaman zaman ediplerde görülen bir yaklaşımdır. Belli ki onlar bilgi, bilginin edinilmesi, hazmedilmesi ya da bünyeden atılması gibi mevzuları medikal terimlerle ve metaforik bir üslupta anlatmayı çok sevmektedir. Nitekim seleften bir zatın bir değerlendirmesinde tıbbi terminolojiyle edebiyat ve hikmet dilinin iç içe geçişi ilginç bir yaklaşım sunmaktadır:

¹⁴⁵ Salâhüddîn Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *eş-Şu'ûr bi'l-'ûr*, thk. Abdürrezzâk Hüseyin (Ammân: Dâru Ammâr, 1988), 179; a.mlf., *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 22/249; es-Se'âlibî, *et-Temsil ve'l-muhâdara*, 402; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/337.

¹⁴⁶ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/338; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 222; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/45; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/134.

¹⁴⁷ el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 222; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 5/45; Ebü'l-Hasan el-Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* (Dârü Mektebeti'l-Hayât, 1986), 143.

قَالَ بَعْضُ السَّلَفِ: إِذَا صَحَّ الْعَقْلُ اِتَّحَمَ بِالْأَدَبِ اِتِّحَامَ الطَّعَامِ بِالْجَسَدِ الصَّحِيحِ،
وَإِذَا مَرَضَ الْعَقْلُ نَبَا عَنْهُ مَا يُسْمَعُ مِنَ الْأَدَبِ، كَمَا يَقِيءُ الْمَمْعُودُ مَا أَكَلَ مِنَ الطَّعَامِ.
وَإِنْ آثَرَ الْجَاهِلُ أَنْ يَتَعَلَّمَ شَيْئًا مِنَ الْأَدَبِ تَحَوَّلَ ذَلِكَ الْأَدَبُ جَهْلًا، كَمَا يَتَحَوَّلُ مَا
خَالَطَ جَوْفَ الْمَرِيضِ مِنْ طَيِّبِ الطَّعَامِ دَاءً.

Akıl sağlam olursa, yemeğin sağlıklı bünyeye kaynaşması, gibi edeple buluşur. Akıl sağlıksız olursa da midesi rahatsız olan kişinin yediklerini istifrağ etmesi gibi edep namına gördüklerinden uzaklaşır. Cahil biri edebe dair bir şeyler öğrenmek istediğinde -hastanın yediği güzel yemeklerin hastalığa dönüşmesi gibi- bu edep de cehle dönüşür.¹⁴⁸

Bir bedenin, kaldıramayacağı kadar çok hastalığı bünyesinde ağırlaması trajikomik anlatılar için fırsat sunmaktadır. Zemahşerî'nin aşağıdaki rivayetinde trajedi ile komedinin başarılı bir mezcini görmekteyiz:

خَرَجَ رَجُلَانِ مِنْ خُرَّاسَانَ إِلَى بَغْدَادَ فِي مَتَجَرِهِمَا، فَمَرَضَ أَحَدُهُمَا وَعَزَمَ الْآخَرَ عَلَى
الرُّجُوعِ، فَقَالَ: مَا أَقُولُ لِمَنْ يَسْأَلُنِي عَنْكَ؟ قَالَ: قُلْ لَهُمْ لَمَّا دَخَلَ بَغْدَادَ اِشْتَكَى
رَأْسَهُ وَأَضْرَاسَهُ، وَوَجَدَ خُشُونَةً فِي صَدْرِهِ، وَعَزَزًا فِي طِحَالِهِ، وَخَفَقَانًا فِي قُودِهِ،
وَصَرَبَانًا فِي كَيْدِهِ، وَوَرَمًا فِي رُكْبَتَيْهِ، وَرَعَشًا فِي سَاقَيْهِ، وَضَعْفًا عَنِ الْقِيَامِ عَلَى رِجْلَيْهِ.
فَقَالَ: بَلَّغْنِي أَنَّ الْإِيجَارَ فِي كُلِّ شَيْءٍ مِمَّا يُسْتَحَبُّ، فَأَنَا أَكْرَهُ أَنْ أَطُولَ عَلَيْهِمْ، وَلَكِنِّي
أَقُولُ لَهُمْ قَدْ مَاتَ.

İki adam ticaret için Horasandan Bağdat'a yola çıkmış. Bağdat'ta biri hastalanmış, diğeri dönmeye karar verip “*Seni soranlara ne diyeyim?*” deyince beriki “*Bağdat'a vardığında baş ve dışinde sancı, göğsünde kasılma, dalağında batma, kalbinde çarpıntı, karaciğerinde ataklar, dizlerinde şişlik, bacaklarında titreme baş gösterdi ve ayakta duracak hâli yok, dersin*” demiş. Bunun üzerine arkadaşı “Her şeyin azı özü iyidir, zaten ben de lafı uzatmayı sevmem. O yüzden onlara “*Sizinki cartayı çekti*” deyiveririm!” demiş.¹⁴⁹

11. Mecazi Hasta

Sağlık durumuna ilişkin bir rahatsızlığı veya sorunu ifade eden “hastalık” ve o hastalığı taşıyan kişiyi anlatan “hasta” terimleri, edebiyatta mecazi bağlamlarda da sık kullanılmıştır. İslami literatürde ulemanın, günahkâr kimseyi “hasta”ya, günahları da “hastalık”a teşbihi pek meşhurdur. Hususen sufi kültürde bu daha da yaygındır. Onlar her

¹⁴⁸ et-Tevhidî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 2/13.

¹⁴⁹ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/45; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 8/174.

bir ahlaki zaafı da sözgelimi haset, pintilik, acelecilik vb.ni de birer hastalık olarak tarif eder, bunlara karşı alınacak tedbirleri de reçeteye benzetirler.

Paralel şekilde bir gönül ilişkisinde derdi olan âşığın derdi de hastalığa, âşık derdi çeken hastaya, özellikle gamsız maşuk da sıhhatli kişiye teşbih edilerek nice sitem şiirleri kaleme alınmıştır. Bir örneği, âşığının ziyaretinden memnun kalmayan bir maşukun tavrına sitemini aktaran şairin şu beyitleridir:

قَالَتْ مَرِضْتُ فَعَدْتُهَا فَتَبَرَّمْتُ   وَهِيَ الصَّحِيحَةُ وَالْمَرِيضُ الْعَائِدُ
وَاللَّهِ لَوْ أَنَّ الْقُلُوبَ كَقَلْبِهَا   مَا رَقِيَ لِلْوَالِدِ الضَّعِيفِ الْوَالِدُ

(Yârim) hastayım deyince ziyaret ettim, surat astı
Bu durumda hasta olan ziyaretçi; o ise turp gibi
Vallahi, tüm kalpler ondaki kalp gibi olaydı
Ebeveyn aciz yavruya şefkat mı gösterirdi?¹⁵⁰

12. Hastalıktan Yakınma

Hastalık, kişinin tavır ve davranışlarında değişikliğe yol açan, başındaki illet sebebiyle acizyetinin ortaya çıktığı, bunun sonucunda da sık sık yakınmanın, çevresindekilere karşı ise bir nazlanma edasının geliştiği netameli bir süreçtir. Bilgeler bu durumdaki kimseleri idare etmenin mahza hikmet olduğunu belirtmiş, sözgelimi Lokman Hekim bir öğüdünde şunu söylemiştir:

ثَلَاثُ فِرَقٍ يَجِبُ عَلَى النَّاسِ مُدَارَاتُهُمْ: الْمَلِكُ الْمُسَلِّطُ وَالْمَرِيضُ وَالْمَرْأَةُ.
Üç zümre var ki, bir şekilde gönülleri yapıлып idare edilmeleri gerekir:
Zorba idareci, hasta ve kadın.¹⁵¹

Kişinin hastalığını başkalarına anlatmasının ya da ondan çokça yakınmasının tevekkül anlayışıyla ne ölçüde uyuşup uyuşmadığı hep tartışılmalıdır. Sıra dışı bir yaklaşıma

¹⁵⁰ el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/58; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 225; el-Husrî el-Kayrevânî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, thk. Yûsuf Ali Tavîl (Beyrut: Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1997), 4/1017; eş-Şüreşî, *Şerhu Makâmâti'l-Harîri*, 2/78.

¹⁵¹ el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 61; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 4/337; ez-Zemaşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/174; el-Kayrevânî, *Zehrü'l-âdâb*, 4/933.

göre başa gelen hastalıklardan şikâyet, esasen, kulun Allah'ın kudreti karşısındaki acziyetinin bir ilanıdır.¹⁵²

قَالَ بَعْضُهُمْ: دَخَلْتُ عَلَى سُفْيَانَ وَهُوَ عَلِيلٌ فَقَالَ: أَشْتَكِي كَذَا وَبِئْتُ الْبَارِحَةَ بِكَذَا،
فَقُلْتُ أَمَا تَخْشَى أَنْ تَكُونَ هَذِهِ شِكَايَةً مِنَ اللَّهِ؟ فَقَالَ: أَنَا أَذْكَرُ قُدْرَتَهُ عَلَيَّ.

Adamın biri anlatıyor: Hasta durumdaki Süfyân es-Sevrî'yi ziyarete gitmiştim. Yanına girdiğimde yakınmaya başladı: Şuram ağrıyor, buram ağrıyor, dün geceyi şöyle geçirdim, böyle geçirdim. Ben kendisine “*Bu sızlanmanın Allah'tan şikâyet anlamına gelebileceğinden korkmuyor musun?*” dediğimde, bana verdiği yanıt “*Bendeniz (bu sızlanma ve yakınmalarım) Kâdir-i Mutlak karşısındaki acziyetimi hatırlıyorum*” oldu.¹⁵³

Müslüman ulema ve üdeba, hastalık karşısında mümine yaraşır bir tavrın nasıl olması gerektiği hususunda önemli yaklaşımlar sergilemişlerdir. Her şeyden önce onlar, hastalık olgusuna bir nimet gözüyle bakmak gerektiğini vurgulamışlardır; ne de olsa sağlığın kıymeti -en iyi- hastalık nekbetiyle anlaşılır:

بِمَرَارَةِ السَّقَمِ تُوَجَدُ حَلَاوَةٌ الْعَافِيَةِ.

Hastalığın acılığı sıhhatin tatlılığını ortaya çıkarır.¹⁵⁴

İnsanoğlu çoğu zaman sağlığına zarar verip kendisini hasta edecek şeylerden, tutum ve davranışlardan korunmaya, uzak durmaya çalışırsa da kimi durumlarda hastalıktan kaçmak mümkün olamamaktadır. Buna ilişkin bir bedevi tecrübesini aktaran aşağıdaki hikâyenin kurgusunda, özellikle cinasa konu sözcük arasında kurulan ilişkiler dikkat çekicidir:

أَرَادَ بَعْضُ الْأَعْرَابِ السَّفَرَ فِي أَوَّلِ السَّنَةِ فَقَالَ: إِنْ سَافَرْتُ فِي الْمُحَرَّمِ كُنْتُ جَدِيرًا أَنْ
أُحْرِمَ، وَإِنْ رَحَلْتُ فِي صَفَرٍ خَشِيتُ عَلَى يَدَيَّ أَنْ تَصْفَرَ. فَأَخَّرَ السَّفَرَ إِلَى شَهْرِ رَبِيعٍ.
فَلَمَّا سَافَرَ مَرِضٌ وَلَمْ يَحْظَ بِطَائِلٍ فَقَالَ: ظَنَنْتُهُ مِنْ رَبِيعِ الرِّيَاضِ فَإِذَا هُوَ
مِنْ رَبِيعِ الْأَمْرَاضِ.

Bir bedevi sene başında sefere niyetlenmiş. Ancak tam yola çıkacakken “*Muharrem ayında yola çıkarsam Hareme uğramam (ya da ihrama girmem)*”

¹⁵² el-Kayrevânî, *Zehrü'l-âdâb*, 4/993; es-Se‘âlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 402; Mâverdi, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 216; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 3/163; el-İbşihî, *el-Müstetrağ*, 282; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/337.

¹⁵³ Râğıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/514.

¹⁵⁴ es-Se‘âlibî, *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 402; a.mlf., *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 266; el-Kayrevânî, *Zehrü'l-âdâb*, 4/933; Ebû Mansûr es-Se‘âlibî, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, thk. Nebîl ‘Abdurrahmân Hayyâvî (Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.), 42.

gerekir; Safer ayında çıkarsam sarılığa yakalanmaktan korkarım” deyip seferi bahara (Rebî‘ul-evvel’e) ertelemiş. Ne var ki baharda yola koyulduğunda hastalanmaktan kurtulamamış, seyahatinden de pek bir şey anlamamış. Bunun üzerine şöyle demiş:

Bendeniz Rebî‘ul-evveli, bahçelere şenlik katan bahar sandım
Meğer o hastalıkların baharıymış!¹⁵⁵

Dikkat edilirse bu hikâyenin ibaresinde üç adet kelime çifti üzerinden yapılan söz oyunu aynı zamanda kurguya zerafet katan bir unsur olmaktadır:

[الرِّيَاضِ - الْأَمْرَاضِ] ve [فِي صَفَرٍ - أَنْ تَصَفَّرَ], [الْمَحْرَمِ - أَنْ أُحْرِمَ].

Bir hastanın en karakteristik vasfı acziyeti ve merhamete muhtaç oluşudur. Onun bu yönü de bazı anekdotların konusu olmuştur. Sözgelimi aşağıdaki anlatıda hasta, şartlı olarak en çok sevilecek sınıf insandan biri olarak tasvir edilmiştir:

سُئِلَ بَعْضُهُمْ: مَنْ أَحَبُّ بَنِيكَ إِلَيْكَ؟ قَالَ:
الْصَّغِيرُ حَتَّى يَكْبُرَ وَالْعَائِبُ حَتَّى يَرْجِعَ وَالْمَرِيضُ حَتَّى يُفِيَقَ.

Adamın birine “Hangi çocuğunu daha çok seviyorsun?” diye sormuşlar. “Serpilene kadar ufak olanı, dönünceye kadar gurbette olanı, iyileşene kadar da hasta olanı” cevabını vermiş.¹⁵⁶

13. Bir Nimet Olarak Hastalık

İslami, dini kültürde bir olgu olarak hastalığa nasıl yaklaşılması gerektiği hususunda öteden beri ulema ve üdeba çok şey yazıp söylemiştir. Hatta meselenin tıbbi, insani boyutu kadar -belki ondan daha fazla- ahlaki, manevi, uhrevi veçhesi üzerinde durulmuş, faydalarından söz edilmiştir. Hastalıkla imtihan olunan bir müminin ona ne gözle bakması gerektiğine ilişkin farklı uzunluklarda öğüt listeleri oluşturulmuş, illet ve maraz yoluyla temin edilecek faydalar, kayda değer bir retorik üslupla sıralanmıştır. Örneğin Se‘âlibî’nin aktardığı veciz bir tavsifte, hastalığın kişiye sağlayacağı üç fayda düalitik bir yapı içerisinde şöyle sunulmuştur:

رُبَّ مَرَضٍ يَكُونُ مَحِيصًا لَا تَنْغِيصًا وَتَذَكِيرًا لَا تَمَكِيرًا وَأَدَبًا لَا غَضَبًا.

¹⁵⁵ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 8/146; ez-Zemahşerî, *Rebî‘ü'l-ibrâr*, 1/32; İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîrü Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/427.

¹⁵⁶ İbn ‘Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 2/107; ez-Zemahşerî, *el-Müstaksâ*, 1/280; Emînüddevele Muhammed b. Muhammed İbn Hibetullâh, *el-Mecmû‘ü'l-lefîf* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2004), 41.

Nice hastalık vardır ki huzur kaçırmayıp sahibini arındırır; kişiye Allah'ı hatırlatıcı olup hile hurdadan uzaklaştırır; öfkeye değil edebe vesile olur.¹⁵⁷

Kültürde yaygın bir kelimayı kibarı dikkate alırsak, bu avantajların başında, müminin, gönül âlemini kirleten günahlarından arınıp temizlenmesi gelmektedir. Buna göre:

إِنَّ الْمَرِيضَ يَخْرُجُ مِنْ مَرَضِهِ نَقِيًّا مِنَ الذُّنُوبِ كَيَوْمٍ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ.

Hasta kimse hastalığından, annesinden doğduğu gündeki gibi günahsız/tertemiz çıkar.¹⁵⁸

Bu temizlenmenin mahiyeti ve derecesi başka bir takım özlü sözlerde ise daha yüksek bir teşbih mertebesine yükselir. “Ağaç-yaprak dökümü” teması üzerinden yapılan bir benzetmede, hasta, adeta hastalığa özendirilir gibidir:

إِنَّ الْمَرِيضَ لَتَتَسَاقَطُ خَطَايَاهُ كَمَا يَتَسَاقَطُ الْوَرَقُ مِنَ الشَّجَرِ فِي الْخَرِيفِ.

Hastanın günahları, sonbaharda ağaç yapraklarının dökülüşü gibi sapır sapır dökülür.¹⁵⁹

Halife Me'mun'un vezirlerinden Fazl b. Sehl ise, yüzleşilen bir hastalıktan temin edilebilecek faydalar için daha uzun bir liste verir ve bunları asla kaçırılmaması gereken fırsatlar, kendi deyiimiyle de “nimetler” olarak değerlendirir:

إِنَّ فِي الْمَرَضِ لِنِعْمًا لَا يَنْبَغِي لِلْعُقَلَاءِ أَنْ يَجْحَدُوهَا، مِنْهَا تَمْحِصُ الذُّنُوبِ وَتَعْرِضُ لِلثَّوَابِ وَالصَّبْرُ وَإِيقَاطُ مِنَ الْغَفْلَةِ وَإِذْكَارٌ لِلنُّعْمَةِ الْمَوْجُودَةِ فِي الصِّحَّةِ وَرِضًا بِمَا قَدَّرَ اللَّهُ وَقَضَاهُ وَاسْتِدْعَاءٌ لِلتَّوْبَةِ وَحِصٌّ عَلَى الصَّدَقَةِ.

Hastalıkta nice nimetler bulunmaktadır ki akıllı kimse(ler) bunları yadsıyamaz: Günahların silinmesi, sevap kazanma, sabrı öğrenme, gaflet uykusundan uyan(dırıl)ma, sıhhatteki mevcut nimeti hatırla(t)ma, Allah'ın takdirine rıza, kulu tövbeye teşvik ve sadaka vermeye özendirme.¹⁶⁰

¹⁵⁷ es-Se'âlibî, *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 267; el-Berkükî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/63; el-Kayrevânî, *Zehrü'l-âdâb*, 4/932; a.mlf., *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, 42; a.mlf., *Lübâbü'l-âdâb*, 49.

¹⁵⁸ es-Se'âlibî, *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 266.

¹⁵⁹ el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, nşr. Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sakkâ (Müessesetü'r-Risâle, 1981), 3/745; es-Se'âlibî, *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 318.

¹⁶⁰ el-Beyhakî, el-Mehâsin ve'l-mesâvi', 136; İbn Hamdûn, et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye, 4/334; Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn İbn Hicce, *Semerâtü'l-evrâk* (Mısır: Mektebetü'l-Cumhûriyyeti'l-'Arabiyye, ts.), 1/574. Anekdotun kısmen farklı bir versiyonu için bkz. Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if* (Beyrut: Dâru'l-Menâhil, ts.), 266.

İnsan sağlığına yaklaşımdaki bu uhrevi bakış açısının ibretlik bazı örnekleri, zahit ve sufi şahsiyetlerin birbirlerini ya da mühim devlet ricalini hastalıkları sırasındaki ziyaretlerinde yaşanmıştır. Tarih kaynaklarının yanı sıra nevadir koleksiyonlarında da dini mesaj içeren bu nevi anekdotlara yer yer rastlanmaktadır. Kuşkusuz bunlardan nadide bir rnek, Halife Harun Reşid'in hastalığı sırasında kendisini ziyaret eden İbn Semmk'ın söylediğidir:

دَخَلَ ابْنُ السَّمَّاءِ عَلَى الرَّشِيدِ فِي عَقَبِ مَرَضٍ، فَقَالَ:
يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، إِنَّ اللَّهَ ذَكَرَكَ فَادْكُرْهُ وَأَطْلَقَكَ فَاشْكُرْهُ.

Birgün İbn Semmk hastalığı sonrasında Harun Reşid'in huzuruna giderek “*Ey Müminlerin Emiri*” demiş “*Allah seni andı/unutmadı; o halde sen de O'nu an/unutma! O seni hastalıktan zd etti, sen de buna karşı şükret.*”¹⁶¹

İslam ulemasının, hastalık halinin mutlaka değerlendirilmesi gereken bir fırsat ve nimet olarak görmelerine neden olan önemli bir gerekçe de duasının makbul olduğuna yönelik dini bilinç ve inanıştır. Bir müminin en büyük arzularından biri dualarının kabul edilmesidir ve hastalık, ona bu fırsatı sunmaktadır. Ulema bu inanışı önemli bir Kuran ayetiyle de destekler. Mesela tabiinin önemli fakihlerinden Tvs b. Keysn (l.106/725) bunu Neml suresinin 62. ayetiyle ilintilendirmiştir:

دُعَاءُ الْمَرِيضِ مُسْتَجَابٌ، أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَهُ تَعَالَى:
(أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ) وَالْمَرِيضُ مُضْطَرٌّ جِدًّا.

Hastanın duası makbuldür. Cenab-ı Hakk'ın “Darda kalanın duasına icabet eden O değil mi? (Neml 62)” ayetini işitmedin mi? Hasta tam anlamıyla darda kalandır.¹⁶²

Hastalığı kaçırılmayacak bir fırsat ve büyük bir nimet telakki eden hususen tasavvuf erbabı için asıl can sıkıcı olan hastalığın kendisi değildir. Onlar işin bu tarafıyla hiç ilgilenmezler. Onların asıl yakındığı, ziyaretlerine gelen dostlarının sızlanıp yakınmalarıdır. Bu tablo, bir sufinin diğerine olan bir hasta ziyaretinde ibretimiz şekilde işlenmiştir:

عَادَ سُفْيَانُ فُضَيْلًا فَقَالَ: يَا أَبَا مُحَمَّدٍ وَأَيَّ نِعْمَةٍ فِي الْمَرَضِ لَوْلَا الْعَوَادُ! قَالَ: وَأَيَّ
شَيْءٍ تَكَرَّرَ مِنَ الْعَوَادِ؟ قَالَ: الشَّكِيَّةُ.

¹⁶¹ ez-Zemahřerī, *Rebī''l-ebrâr*, 5/48; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdniyye*, 1996, 4/338; el-Emsī, *Ravzu'l-ahyâr*, 230; el-bī, *Nesr'd-dürr*, 5/122; Râğıb el-İsfehnī, *Muhdarat'l-üdebâ*, 1/515.

¹⁶² es-Se'libī, *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zar'if*, 267.

Bir keresinde Süfyan b. 'Uyeyne (ö.198/814), Fudayl b. 'ÿyâz'ı (187/803) hastalığında ziyaret etmiş. Fudayl “*Şu ziyaretçiler de olmasa, hastalık ne büyük nimet, ya Rabbi!*” deyince Süfyan “*Ziyaretçilerin nesinden rahatsız oluyorsun Allah aşkına?*” diye sormuş. Fudayl “*Neyinden olacak*” demiş “*(benim yerime) süreklı yakınıp sızlanmalarından*” demiş.¹⁶³

Mütedeyyin çevreler ve özellikle de sufiler, hastalığın insanoglunun manevi cephesini ıslah edici özelliğine yürekten inanır ve o yüzden kişinin başına gelen böylesi hadiseleri maneviyatları için bir fırsat olarak görürler. Anlatılarda hastalık öncesi ve sonrası maneviyat durumunun olumlu istikamete evriliş i temel bir temadır. Hastalıktan ders çıkarmayan ya da ibret almayanlar beden en iyileş seler de ruhen hastalıkları sürmektedir. Bu manada tedavinin manevi etkisi, maddi etkisinden öndedir ve klasik metinlerde bunu konu edinen anlatılar da söz konusudur. Anonim bir örnek de şöyledir:

كَانَ يُقَالُ إِذَا اشْتَكَى الرَّجُلُ فَعُوفِيَ فَلَمْ يُحَدِّثْ خَيْرًا وَلَمْ يَكْفَ عَن شَرِّ لَقِيَتِ
الْمَلَائِكَةُ بَعْضَهَا بَعْضًا فَقَالَتْ: إِنَّ فُلَانًا دَاوَيْنَاهُ فَلَمْ يَنْفَعَهُ الدَّوَاءُ!

İnanış şöyledir: Bir kişi bir dertten müşteki olsa, sonra sıhhate kavuşsa ama sonrasında iyilikte bulunmayıp kötülükten el çekmeyecek olsa, melekler birbirleriyle karşılaştıklarında şöyle derlermiş: Filanca'yı tedavi ettik ama (anlaşılan) tedavi fayda vermemiş!¹⁶⁴

14. Hastalıktan Korunma

Hastalıktan korunma ya da koruyucu hekimlik bilgileri öteden beri sadece tıp kitaplarına münhasır başlıklar olarak kalmamış, genel edebiyat koleksiyonlarında da bu gibi sağlık konularına yer verilmiştir. Sözelimi İbn 'Abdi Rabbih *el-'İkdü'l-ferid*'inde, beden sağlığının korunma yollarının ona giren ve çıkan gıdalarla ilişkili olduğundan bahseder. Temel sağlık konularını ise *Tedbîru's-sıhha* başlığı altında toplayan müellif, tüketilen her şeyde itidalli olunması gerektiği, aşırılığa kaçıldığında en faydalı şeylerin bile bedene zarar verebileceği fikrini işler. Bu ve benzeri değerlendirmelerden sonra da beden sağlığını (حِفْظُ الصِّحَّةِ) iki temel kritere bağlar:

أَنْ يُدْخَلَ عَلَى الْبَدَنِ الْأَغْذِيَّةَ الْمُوَافِقَةَ لِمَا يَتَحَلَّلُ مِنْهُ.

¹⁶³ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-'Ammûrî (Dâru'l-Fikr, 1995), 55/107; el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, 11/441; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/71; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 4/339.

¹⁶⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011), 4/326; ed-Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 3/54; el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl*, 3/787; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 4/337.

Bedene, kolay parçalanabilecek (sindirimi kolay) gıdalar almak.

ve

أَنْ يَنْفِي عَنْهُ مَا يَتَوَلَّدُ فِيهِ مِنْ فُضُولِ الْأَعْذِيَةِ.
(Sindirim sonrasında) fazla yemekten mütevellit
(zararlı) şeyleri bedenden uzak tutmak.¹⁶⁵

İbn ‘Abdi Rabbih’in belirttiği, hastalıkların ortaya çıkma sebeplerinden “tüketilen şeylerde ifrat”, oburluk ve pisboğazlık anlatılarına repertuvarında özel bir yer ayıran Arap mizahının müstakil bir faslı oluşturur ve bu bapta sayısız hikâye anlatılır. Sözü edilen anlatıların bir kısmı ise sağlık meselesi üzerinden hekim nükteleriyle buluşur. Tipik bir örneği, önüne gelen her şeyi yalayıp yutan bir pisboğaza bir hekimin söylediği komik şeydir:

شَكَا رَجُلٌ إِلَى الطَّبِيبِ وَجَعَ الْبَطْنِ وَقَالَ: قَدْ أَكَلْتُ سَمَكًا وَلَحْمَ بَقْرٍ وَبَيْضًا وَمَامِشًا
فَقَالَ: انْظُرْ فَإِنَّ مَتًّا مِنْ هَذَا وَإِلَّا فَارْمِ نَفْسَكَ مِنْ حَالِقِي!

Adamın biri karın ağrısı şikayetiyle hekime gelmiş. Yediklerinin midesine dokunmuş olabileceğini düşünerek sıralamış: *En son balık, sığır eti, yumurta ve ne bulduysam yemiştim Efendim.* (Yenilenlerin çokluğunu ve birbiriyle alakasızlığını gören) hekim hayretle der ki: *Bu yediklerinden ölürsen, hakkındır. Yok ölmezsen git kendini uçurumdan at!*¹⁶⁶

Aynı zamanda birer hekim olarak da çalışan kadim filozof zümresi, halkı, mevsim değişikliklerinden kaynaklı hastalanma vakalarına karşı da tedbirli olmaya çağırılmış görünmektedir. Beyhakî, konuya dair anekdotik bir anlatıma *el-Mehâsin ve 'l-mesâvi*'inde yer vermektedir:

قَالَ بَعْضُ الْفَلَّاسِفَةِ: يَنْبَغِي لِلْعَاقِلِ أَنْ يَتَّقِيَ الْبَرْدَ فِي أَوَّلِ الشَّتَاءِ وَفِي آخِرِهِ.
فَقِيلَ لَهُ: فَفِي وَسْطِهِ؟ قَالَ: ذَاكَ يَتَّقِيهِ الْعَاقِلُ وَالْأَحْمَقُ.

Filozofun biri öğüt sadedinde “Akıllı insanın, kendisini, kışın başında ve sonunda soğuktan koruması icap eder” deyince “Peki ortasında?” diye sormuşlar. Filozof “O zaman diliminde akıllı da ahmak da kendisini soğuktan korumayı becerir, beyler” deyivermiş.¹⁶⁷

¹⁶⁵ İbn ‘Abdirabbih, el-‘İkdü’l-ferîd, 8/21.

¹⁶⁶ İbnu’l-Cevzî, *Kitâbu 'l-ezkiyâ*, 177; el-Âbî, *Nesrü 'd-dürr*, 7/213; el-Emâsî, *Ravzu 'l-ahyâr*, 232; ez-Zemahşerî, *Rebî 'ü 'l-ibrâr*, 5/65; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü 'l-Hamdüniyye*, 1996, 9/352.

¹⁶⁷ el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve 'l-mesâvi*, 136.

Filozof ve hekim sınıfının koruyucu hekimlik kapsamında değerlendirilebilecek tavsiyelerinden bir kısmı ise edebi, yarı mizahi forma dönüşen reçeteler şeklindedir. Örneğin bir filozof- hekimin yel, balgam ve reflüyle nasıl baş edileceğine dair teşbih yüklü tavsiyesi sağlık açısından olduğu kadar edebi bakımdan da kayda değerdir:

اخضع للريح خضوعك للملك وجهد البلمع مجاهدة عدوك ودار المرّة مداراتك
صديقك.

Hükümdara nasıl itaat ediyorsan karnındaki yelin hükmüne de öylece boyun eğ. Balgamla düşmanınla kıyasıya savaştığın gibi savaş. Reflünü de nasıl arkadaşını idare ediyor, onun huyuna suyuna gidiyorsan, aynı şekilde idare et.¹⁶⁸

15. Hastalık ve Tevekkül

Tevekkül hususunda sıradan bir müminden daha farklı düşünen zahitler veya zahit meşrep şahsiyetler; hasta, hastalık, tedavi, ilaç, iyileşme vb. konulara dair oldukça farklı yaklaşımlar göstermektedir. Onlar hastalık denilince bedende meydana gelen tahripten ziyade, günahlardan ötürü ruhta meydana gelen hasarları; keza tabip veya hekim denilince de hakiki Şâfi olan Allah'ı anlamaktadır. Hasta veya ölüm döşeğindeki pek çok zahidin, çevresindeki dostlarıyla arasında geçen diyaloglar bu hususta ibretlik anekdotlar da oluşturmaktadır. Sözelimi şahsi hayatında diğer müminlerden farklı olarak ileri bir tevekkül anlayışı sergileyen Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]) ile hastalığı sırasında ziyaretine gelenler arasında geçen bir diyalog bunun güzel bir örneğidir:

قِيلَ لِأَبِي الدَّرْدَاءِ وَكَانَ مَرِيضًا: مَا تَشْتَكِي؟ قَالَ: ذُنُوبِي. فَقِيلَ لَهُ: مَا تَشْتَهِي؟
قَالَ: الْجَنَّةَ. فَقِيلَ أَدْعُو لَكَ طَبِيبًا؟ قَالَ: الطَّبِيبُ أَمْرَضَنِي.

Ziyaretçiler: Şikâyetin nedir? [مَا تَشْتَكِي؟]

Ebü'd-Derdâ: Günahlarım.

Ziyaretçiler: Canının çektiği bir şey var mı? [مَا تَشْتَهِي؟]

Ebü'd-Derdâ: Cennet.

Ziyaretçiler: Sana bir hekim çağıralım mı?

Ebü'd-Derdâ: Beni zaten hekim (Hekim-i Hakiki olan Allah) hasta etti!¹⁶⁹

¹⁶⁸ el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvi*, 136.

¹⁶⁹ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/133.

Hakiki tevekkül erbabı, hastalığı verenin Allah olduğunu gayet iyi bildiğinden mümkün mertebe dert yakınmamayı prensip edinmiştir. Hatta bazı rivayetlere bakılırsa, sabırsız insan imajı vermemek adına “sağlıklı insan rolü” oynadıkları da olmaktadır. Nitekim sufiler piri İbrahim b. Ethem’in buna dair bir yaklaşımı örnek sufi ahlakı olarak şöyle hikâye edilmektedir:

كَانَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ أَدْهَمٍ إِذَا مَرِضَ يَجْعَلُ عِنْدَ رَأْسِهِ مَا يَأْكُلُهُ الْأَصِحَّاءُ كَيْلًا يَتَشَبَّهُ
بِالشَّاكِينِ.

İbrahim b. Ethem hastalandığında yatağının başına sağlıklı insanların yiyebileceği yemeklerden koydurmuş. Bununla da hastalıktan dert yanan kimselere benzememeyi amaçlamış.¹⁷⁰

Müminane sabır ve tevekkül, sufileri, düşünce dünyalarında nikmete değil nimete yoğunlaşmaya sevk eder. Genellikle sıhhat umumi, hastalık arizi bir durum olduğundan kula gereken hastalık arız olduğunda bundan dert yanarak sabırsızlık göstermek değil, evvelki sıhhat nimetinin azametini düşünüp şükür makamında hamdetmektir. Hadis ve kurra ulemasından Abdülvâris b. Sa’îd’in (öl.180/720) bir hasta ziyareti esnasında söyledikleri belirtilen mümince davranışın hoş bir örneğidir:

دَخَلَ عَبْدُ الْوَارِثِ بْنُ سَعِيدٍ عَلَى رَجُلٍ يَعُودُهُ، فَقَالَ: كَيْفَ أَنْتَ؟ قَالَ: مَا نَمْتُ مُنْذُ
أَرْبَعِينَ لَيْلَةً. قَالَ: يَا هَذَا، أَحْصَيْتَ أَيَّامَ الْبَلَاءِ فَهَلْ أَحْصَيْتَ أَيَّامَ الرِّضَا!

Bir gün ‘Abdülvâris b. Sa’îd hasta bir dostunu ziyarete gitmiş, adama halini hatırını sormuş. Adam pek müşteki bir dille “40 gecedir uyku yüzü görmedim” deyince Abdülvâris hatırlatıvermiş: Izdırıp çektiğin günleri bir güzel saymışsın; çekmediğin günleri de saysaydın ya!¹⁷¹

Yine bir hastalık sırasında sergilenen mütevekkilane bir başka tavır da mevcut dertten daha büyük dertlerin olabileceğini düşünerek her hâlükârda hamd ve şükür makamındaki yerini korumaktır. Bu idrak biçimi, yüzleşilmekte olan hastalığa karşı mücadele azmini perçinlemekte, psikolojik olarak kulu güçlü kılmaktadır. El ayasındaki bir çıbandan muzdarip muhaddis sufi Muhammed b. Vâsi’in (öl.123/741) kendisini teselli etme biçimi tamamen bu mantığa dayanmaktadır:

¹⁷⁰ Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, el-Müdhiş, thk. Mervân Kabbânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 400; Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Saydü'l-hâtır, thk. Hasan el-Misâhî Süveydân (Şam: Dâru'l-Kalem, 2004), 398.

¹⁷¹ el-Âbî, *Nesrû'd-dürr*, 6/62; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 4/333; et-Tevhidî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 4/61; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/35.

خَرَجْتُ قَرَحَةً فِي كَفِّ مُحَمَّدِ بْنِ وَاسِعٍ فَقِيلَ لَهُ: إِنَّا نَرَحَمُكَ مِنْهَا، فَقَالَ: وَأَنَا أَشْكُرُ
اللَّهَ إِذَا لَمْ تَخْرُجْ فِي عَيْنِي.

Bir keresinde Muhammed b. Vâsi'in avucunda bir çıban çıkmış. Bu duruma çok üzüldüklerini söyleyen dostlarına Muhammed “*Valla o çıban gözümde çıkmadı diye bendeniz Rabbime hamdediyorum*” deyivermiş.¹⁷²

16. Hastalıktan Şifa Bulma

Klasik kaynaklarda hastalıktan şifa bulma anlamında en çok [شَفِي] fiili kullanılırken sonra da onu [بَرِي] ve [تَعَافَى] fiilleri takip etmektedir. Bu manada kullanılan daha nadir sözcükler de söz konusudur. Tedavi yoluyla rahata kavuşma, ferahlama manasındaki [تَرَوَّحَ]'nın yerinde bir kullanımına Calinus'un bir sözünde rastlamaktayız. İslami edebi kaynaklarda genel sağlık konularına dair öğütleri birer altın kural gibi görülüp takip edilen Calinus'un, “*kişinin kendi coğrafyasında şifa bulabileceği*”ne ilişkin düşüncesi şöyle aktarılmıştır:

يَتَرَوَّحُ الْعَلِيلُ بِنَسِيمِ أَرْضِهِ كَمَا تَتَرَوَّحُ الْأَرْضُ الْجَدْبَةُ بِبَلَلِ الْمَطْرِ.

Nasıl ki kuru toprak yağmur damlacıklarıyla kendine gelip hayat bulursa, hasta da (doğduğu büyüdüğü) mıntıkanın havasıyla suyuyla şifa bulur.¹⁷³

Bir hasta ziyareti sırasında hastayla kurulan diyaloglar, ona verilen tavsiyeler önemlidir. Hastalığı sabırla karşılamayıp isyan tavrı sergileyenler kınanmış, hastalığı atlaman kişilerin bundan ötürü şükran ve minnet duygularını ifade etmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Ana fikri tam da bu olan klasik anonim bir anekdotta, inancı zayıf kimselerin böylesi durumlarda sergileyebileceği tepkisel durum, bir Kuran ayetine¹⁷⁴ zarif bir telmihle anlatılmaktadır:

قِيلَ لِمَرِيضٍ بَرِيٍّ: اِحْمَدِ اللَّهَ فَإِنَّهُ قَدْ ذَكَرَكَ. فَقَالَ: مَا بَالُهُ يَذْكُرُ مَنْ لَا يَذْكُرُهُ؟

¹⁷² İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/338; ez-Zemahşerî, *Rebi'ü'l-ibrâr*, 5/46; el-Emâsi, *Ravzu'l-ahyâr*, 222.

¹⁷³ el-Ğazûlî, *Metâli'u'l-budûr*, 194; el-Câhız, *Resâilü Câhız*, 2/387; el-Câhız, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 117; el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvi*, 138; Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah el-'Askerî, *Divânü'l-me'ânî* (Beyrut: Dâru'l-cil, ts.), 2/188.

¹⁷⁴ فَادُّرُونِي أَذْكَرُكُمْ وَأَشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ (Bakara 125)

Hastalığı atlatan bir adama “*Seni yâd ettiği için Allah’a hamdetmelisin!*” demişler. “*Tanrı, kendisini yâd etmeyi ne diye yâd ediyormuş ki!*” cevabını vermiş.¹⁷⁵

Klasik dönem hekimleri belirli bir bölgedeki ağrı ya da sancıyı dindirmek için başvurulabilecek tüm tedavi yollarını ve ilaç türlerini denedikten sonra hâlâ sonuç alamıyorlarsa, tedaviyi o noktada kesmeyi uygun görmüş, vücudun kendi içinde bir savaşım verip kendi kendine iyileşme sürecine geçilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu manada zikrettikleri kaide şudur:

إِذَا أَلَمَّ الْأَلَمُ فَالْمُعَالَجَةُ تَرْكُ الْمُعَالَجَةِ.

Bir türlü dinmeyen ağrının devası devam eden tedavinin sonlandırılmasıdır.¹⁷⁶

17. Hasta Ziyareti Nükteleri

Hekimlik sanatıyla bağlantılı önemli bir mizahi tema da hasta ziyaretleridir. Müslümanların günlük hayatlarında riayet etmeleri gereken âdâb-ı muâşeret içerisinde hasta ziyaretinin önemli bir yeri vardır.¹⁷⁷ Hz. Peygamberin ifadesiyle “*Müslümanın Müslüman üzerindeki üç hakkından biri*” olan “hasta ziyareti [عِيَادَةُ مَرِيضٍ]” hususen dini referanslar dolayısıyla Müslüman toplumlarda ziyadesiyle önemsenmiş bir sosyal ritüeldir. Hatta bu davranışın asalet ve güzelliğine edipler de dikkat çekmiş, ilgili kavramı sanatlı anlatımlarının bir parçası olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim Tevhîdî’nin ve İbn Hamdûn’un aktardığı bir rivayette, kerim insanın vasıflarından birinin de “dostunun acısını paylaşma” olduğu ana fikri [عِيَادَةُ مَرِيضٍ] kavramı üzerinden tarif edilmiştir:

وَصَفَّ رَجُلٌ رَجُلًا فَقَالَ: كَانَ وَاللَّهِ سَمَحًا سَهْلًا، بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْقَلْبِ نَسَبٌ، وَبَيْنَ الْحَيَاةِ سَبَبٌ، إِنَّمَا هُوَ عِيَادَةُ مَرِيضٍ وَتُحَفُّهُ قَادِمٌ وَوَأَسِطُهُ قِلَادَةٌ.

Adamın biri bir dostunu şöyle tarif etmiş: O gayet cömert ve mülayim, kalpten yakınlık duyulan, birlikte vakit geçirmeye de degecek biridir. Dahası

¹⁷⁵ İbn Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 212.

¹⁷⁶ ez-Zemahşerî, *Rebî’ü’l-ibrâr*, 5/60; el-Emâsî, *Ravzu’l-ahyâr*, 228.

¹⁷⁷ el-Müemmil b. Emîl (öl.190/806), nazlandıkaça nazlanan sevgilisine karşı yaptığı fedakarlıkları anlatırken bu hasta ziyareti temasını da bir şekilde araya sıkıştırır:

إِذَا مَرَضْنَا أَتَيْنَاكُمْ نَعُودُكُمْ وَتُذُنُّونَ فَتَأْتِيكُمْ وَنَعْتَدُكُمْ

Hasta olsak dahi ziyarete biz geliriz

Sizden olsun hata, özrü yine biz dileriz.

o, bir hasta ziyareti gibi insana iyi gelen, bir misafirin takdim ettiği hediye gibi insanı sevindiren ve de gerdanlığın ortasındaki kıymetli taş gibi dengi olmayan biridir.¹⁷⁸

Elbette hasta ziyaretinin de kendine göre bir âdâb ve erkanı bulunmaktadır. Bu adabın dışına çıkıldığı kimi durumlar -ki bunların başında gereğinden uzun tutulan hasta ziyaretleri gelir- mizah açısından değerlendirilmeye son derece elverişli görünmektedir. Bunun dışında hastaya söylenmesi gerekip gerekmeyen şeyler, hasta yanında ölümden bahis açma, hastanın canının çektiği şeyler ve benzeri bir dizi konu da hasta ziyaretleri kapsamında teşekkür eden nevadir malzemesini oluşturur. Şimdi bunlardan en önemli gördüğümüz birkaç konuyu aşağıda daha detaylı olarak irdeleyeceğiz.

a. “Nasılsın?” Sorusuna Verilen Yanıtlar

Bir hasta ziyareti sırasında ziyaretçiler kadar hastanın da dikkat etmesi gereken bir âdâb-ı muâşeret söz konusudur. Nasıl ki ziyaretçilerin ziyaretlerini kısa tutması, ziyaretlerini uygun saatlerde yapması, çok fazla soru sorarak hastayı bezdirmemesi, hastalık ölümcül olsun ya da olmasın hastanın yanında ölümden bahis açılmaması gibi dikkat etmeleri gereken mevzular varsa, aynı şekilde hastanın da riayet etmesi gereken bazı adap bulunmaktadır.

Bunlar içerisinde anekdot kültürüne yansıyan önemli bir tema, hastalıktan çok fazla şikâyet ederek kader-i ilahiye isyan anlamına gelebilecek serzenişlerde bulunmaktır. O nedenle İslami örftte, hastalık ne denli ciddi ve yıpratıcı olursa olsun “Nasılsın?” sorusuna verilen yanıtın hep “İyiyim” şeklinde olduğunu ve her daim şükür makamında kalmak gerektiğine vurgu yapıldığını görebiliriz. Gerçekte “kötü” olduğu halde “iyi” olduğunu söylemek zahiren çelişkili bir durum arz etse de ulema, böyle bir beyanın zarif bir tevil yoluyla hakikate mugayir olmayabileceğini bize öğretmektedir. Se‘âlibî’nin aktardığı bir anekdot bunun güzel bir örneğidir:

قَالَ ابْنُ الْمُعْتَزِّ: قُلْتُ لِبَعْضِ فُقَهَائِنَا وَأَنَا عَلِيلٌ وَقَدْ سَأَلَنِي عَائِدٌ بِحَضْرَتِهِ عَنْ حَالِي فَقَالَ لِي: كَيْفَ أَنْتَ؟ فَقُلْتُ: أَتْرَانِي إِنْ قُلْتُ فِي عَافِيَةٍ كُنْتُ كَاذِبًا فَقَالَ: لَا، قَدْ قَالَ بَعْضُ الصَّالِحِينَ: إِذَا أَعَلَكَ اللَّهُ فِي جَسَدِكَ فَقَدْ أَصَحَّكَ مِنْ ذُنُوبِكَ.

¹⁷⁸ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 8/24; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 4/40; el-Kayrevânî, *Zehrü'l-âdâb*, 1/42.

İbn Mutez anlatıyor: Fakihlerimizden birisine hasta olduğumu söyledim. O sırada ziyaretçilerden birisi nasıl olduğumu sorunca “*Afiyeteyim desem yalan olur*” deyiverdim. Fakih “*Yalan olmaz*” deyip bana salih bir zatın şu sözünü hatırlattı:

إِذَا أَعْلَكَ اللَّهُ فِي جَسَدِكَ فَقَدْ أَصَحَّكَ مِنْ ذُنُوبِكَ.

Cenab-ı Hak bedenine hastalığı musallat edince, günahların hususunda sana afiyet bahşetmiş sayılır.¹⁷⁹

Bir hastaya yöneltilen “*sıhhatinin nasıl olduğu*” sorusu [كَيْفَ حَالِكَ؟] veya [كَيْفَ تَجِدُكَ؟] şeklindeki bir takım klişe cümlelerle ifade edilir. Bazen bu “*Nasılsın?*” sorusuna verilen sıra dışı, garip yanıtlar, ibretlik veya mizahi bağlamda değerlendirilebilecek bir nevadir malzemesinin oluşumuna zemin hazırlar. Aşağıdaki hikâye, ölümünün çok yakın olduğunu söylemek mi istediği yoksa Allah katındaki değerinin daha yüksek olduğunu mu iddia ettiği pek anlaşılamayan birine müşâkele babından yapılan bir duanın aynı zamanda beddua kılığında oluşu mizahi bir durum yaratmaktadır:

قَالَ أَعْرَابِيٌّ لِمَرِيضٍ: كَيْفَ تَجِدُكَ؟ قَالَ: أَجِدُنِي أَقْرَبَكُمْ إِلَى اللَّهِ.

قَالَ: اللَّهُمَّ بَاعِدْ عَبْدَكَ مِنْكَ!

Bedevinin biri bir hastayı ziyaretinde “*Kendini nasıl hissediyorsun?*” diye sormuş. Hasta “*Hepinizden Allah’a daha yakın*” deyince bedevi duasını yapmış: *Allah’ım, şu kulcağızını katından uzak eyle!*¹⁸⁰

“*Nasılsın/Bugün nasılsın/Bu sabah nasılsın?*” gibi anlamlara gelen [كَيْفَ أَصَبَحْتَ؟] klişe sorusu Arap dilinde çok önemli bir yapıdır. Dil öğretiminde Nâkıs Fiiller konusu çerçevesinde ele alınışı yaygın olup özellikle tasavvuf erbabı nezdinde çok daha özel bir bağlamda kullanıldığı da görülmektedir.¹⁸¹

[كَيْفَ أَصَبَحْتَ؟] kalıbıyla doğrudan hastaya yöneltilen sorular ve bu sorulara verilen ilginç yanıtlar da edebiyatın ilgi alanındadır. Aşağıda bu türden yanıtlara örnek teşkil eden birkaç rivayet yer almaktadır:

¹⁷⁹ es-Se‘âlibî, *Kitâbu l-Letâ’if ve z-zarâ’if*, 267; a.mlf., *Tahsînü l-kabih ve takbîhu l-hasen*, 42.

¹⁸⁰ ez-Zemahşerî, *Rebî’ü l-ibrâr*, 5/44; el-Emâsî, *Ravzu l-ahyâr*, 232.

¹⁸¹ Muhammed Faruk Çakır - Şener Şahin, “Klasik Arap Edebiyatında Sıra Dışı Bir Tema: Keyfe Esbahte Sorusuna Verilen Hikemî Cevaplar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (Haziran 2022), 39-56.

1)

قِيلَ لِإِسْمَاعِيلَ بْنِ صَبِيحٍ وَهُوَ مَرِيضٌ: كَيْفَ أَصَبَحْتَ؟ قَالَ: أَصَبَحْتُ تَحَيَّرْتُ عَلَى
الْأَطْبَاءِ.

Bir keresinde İsmail b. Sabîh'a hastalığında “Geceyi nasıl geçirdin?” diye sormuşlar. “Doktorları şaşırtacak şekilde” yanıtını vermiş.

2)

دَخَلْتُ عَلَى الشَّافِعِيِّ فِي مَرَضِهِ الَّذِي مَاتَ فِيهِ، فَقُلْتُ: يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ! كَيْفَ
أَصَبَحْتَ؟ فَرَفَعَ رَأْسَهُ وَقَالَ:

İmam Şâfiî, onu öldürecek olan hastalığa yakalandığında dostlarından biri kendisini ziyaret ederek “*Ebû Abdullah, nasıl oldun?*” diye sormuş. İmam yatağından doğrulmuş ve şu veciz ifadeleri dillendirmiş;

أَصَبَحْتُ مِنَ الدُّنْيَا رَاحِلًا، وَإِلْخَوَانِي مُفَارِقًا، وَلِسُوءِ عَمَلِي مُلَاقِيًا، وَعَلَى اللَّهِ وَارِدًا، مَا
أَدْرِي رُوحِي تَصِيرُ إِلَى جَنَّةٍ فَأَهْنِيهَا، أَوْ إِلَى نَارٍ فَأُعْزِّيَهَا.

*Dünyadan göçüp dostlara veda ediyorum. Kötü amellerimle yüzleşip Allah'a varıyorum. Ruhumun cennete varıp varamayacağını bilmiyorum ki onu tebrik edeyim. Veyahut cehenneme atılıp atılmayacağını da bilmiyorum ki onu teselli edeyim!*¹⁸²

b. Ziyareti Uzun Tutma

Hasta ziyareti nüktelerinin hatırı sayılır bir bölümü ziyaretin uzun tutulmasından kaynaklanan rahatsızlıkları, hasta ve ziyaretçi arasındaki tatlı atışmaları, çeşitli dini argümanlara referansla yapılan dokundurmaları vb. konu alır. Her şeyden önce üdeba, hasta ziyaretlerinin kısa tutulması hususundaki hassasiyeti, ilgililere veciz bir ifade formunda şöyle özetlemiştir:

جَلْسَةُ الْعِيَادَةِ خُلْسَةٌ.

Hasta ziyaretindeki kalış (ateş almaya gelmişçesine) kısa bir kalıştır.¹⁸³

¹⁸² ez-Zehebî, *Siyeru a 'lâmi' n-nübelâ*, 10/75; ez-Zehebî, *Târihu 'l-İslâm*, 14/340.

¹⁸³ es-Se'âlibî, *Simâru 'l-kulûb*, 570; ez-Zemahşerî, *Rebî'u 'l-ibrâr*, 2/434; el-Kütübî, *Gurerü 'l-hasâisi 'l-vâziha*, 562.

Keza klasik literatürün epey popüler olmuş bir anekdotunda, ulemâdan bir zâtın hasta ziyaretini uzun tutan bir topluluğa söylediği lirik tarzdaki şu öğüt, sadece muaşeret kaidelerine dair bir norm hatırlatmasında bulunmaz, muhtevasında barındırdığı zarif taşlama ile yarı mizahi bir ton da taşır:

أَطَالَ قَوْمُ الْعِيَادَةِ عِنْدَ بَكْرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، فَقَالَ: الْمَرِيضُ يُعَادُ، وَالصَّحِيحُ يُزَارُ.

Bir grup insan Bekr b. Abdullah'a yaptıkları geçmiş olsun ziyaretini gereğinden fazla uzatınca, Bekr dayanamayıp paylamış:

الْمَرِيضُ يُعَادُ، وَالصَّحِيحُ يُزَارُ.

Hasta ziyareti kısa tutulur; sağlığının yanında uzun oturulur.¹⁸⁴

Kısa tutulacak ziyaretinin nasıl olması gerektiği ulema, üdeba ve ahlakçılar kadar şairleri de ilgilendirmiş görünen bir konudur. Klasik literatürde ideal hasta ziyaretinin keyfiyeti üzerine kaleme alınmış manzumeler, beyitler hiç de az değildir. Aşağıdaki anonim beyitler, bir hasta ziyaretinin adabı üzerine söylenebilecek temel birkaç noktayı özetleyen güzel bir örnektir:

حَقُّ الْعِيَادَةِ يَوْمٌ بَعْدَ يَوْمَيْنِ   وَجِلْسَةٌ لَكَ مِثْلُ اللَّحْظِ بِالْعَيْنِ
لَا تُبْرِمَنَّ مَرِيضًا فِي مُسَاءَلَةٍ   يَكْفِيكَ مِنْ ذَلِكَ تَسْأَلُ بِحَرْفَيْنِ

Ziyaret, tek sefer, hastalıktan 2 gün sonra

Kalışın da kısadır, kaşla göz arasında

Sakın sıkma hastanı, soru soru üstüne

“Nasılsın, iyi misin?” yeter de artar bile.¹⁸⁵

Hasta ziyaretini uzan tutan densizleri taşlamak için başvurulan yöntemler de farklılık arz etmekte olup oldukça ilginç olabilmektedir. Örneğin zühd hayatının ilk dönem temsilcilerinden Bağdatlı sufi Serî es-Sekatî (öl.251/865) böyle bir güruhu defetmek için “dua” enstrümanını mizahi bir üslupla kullanmıştır:

دَخَلَ قَوْمٌ عَلَى السَّرِيِّ السَّقَطِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ وَهُوَ عَائِلٌ فَأَطَالُوا الْجُلُوسَ وَقَالُوا: اُدْعُ
لَنَا فَقَالَ: اِرْفَعُوا أَيْدِيَكُمْ وَقُولُوا: اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا مِمَّنْ عَلَّمْتَهُمْ عِيَادَةَ الْمَرَضِيِّ!

Bir grup dostu Serî es-Sekatî’yi hastalığı sırasında ziyarete gitmiş, ziyareti uzattıkça uzatmışlar. İçlerinden biri “*Hazret, bize bir dua ederseniz*”

¹⁸⁴ ed-Dîneverî, ‘*Uyûnü ’l-ahbâr*, 3/52; İsfahânî, *Hilyetü ’l-evliyâ*, 2/227; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü ’l-Hamdüniyye*, 1996, 4/334; İbn Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetü ’l-müskite*, 1996, 92; ed-Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü ’l-’ilm*, 3/182.

¹⁸⁵ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü ’l-üdebâ*, 1/515; el-Kütübî, *Gurerü ’l-hasâisi ’l-vâziha*, 563; el-İbşihî, *el-Müstetraf*, 499; ez-Zemahşerî, *Rebi ’ü ’l-ebâr*, 5/60.

deyince aradığı fırsat ayağına gelen Serî “Herkes kaldırsın ellerini” deyip duaya başlamış: Bizleri, hasta ziyaretinin adabını öğrettiklerinden kılıver ya Rab!”¹⁸⁶

Fazl b. Yahya el-Bermekî (öl.193/808) ise konuya dair taşlamasını hazirûnun yüzüne doğrudan değil de hastalığı sonrasında ziyaret süresini abartanlara gıyaplarındaki latif bir gönderme ile sergilemiştir. Şöyledir hikayesi Fazl’ın:

إِعْتَلَّ الْفَضْلُ بْنُ يَحْيَىٰ فَكَانَ إِسْمَاعِيلُ بْنُ صَبِيحٍ الْكَاتِبُ إِذَا أَتَاهُ عَائِدًا لَمْ يَزِدْ عَلَى السَّلَامِ وَالِدُعَاءِ وَيُخَفِّفُ الْجُلُوسَ، ثُمَّ يَلْقَى حَاجِبَهُ فَيَسْأَلُهُ عَنِ حَالِهِ وَمَا كَلِمَةٍ وَمَشْرَبِهِ وَتَوَمِّهِ وَكَانَ غَيْرُهُ يُطِيلُ الْجُلُوسَ. فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ: مَا عَادَنِي فِي عِلَّتِي هَذِهِ إِلَّا إِسْمَاعِيلُ بْنُ صَبِيحٍ.

Bir keresinde Fazl b. Yahya hastalanmış. Kâtip İsmail b. Sabîh onu ziyarete gitmiş, sade selam ve dua ile yetinip kısa bir süre oturduktan sonra kalkmış. Çıkışta hastanın hâlini, yemesini içmesini, uyku düzenini vs. hepsini kahyasına sorup bilgi almış. Onun dışındaki ziyaretçilerse sohbeti uzattıkça uzatmış. Nihayet Fazl iyileşip toparladığında “*Şu hastalığımda beni sadece İsmail ziyaret etti*” diyerek o dostlarına sitemini dile getirmiş.¹⁸⁷

Kuşkusuz bu bapta adından en fazla söz edilen kişilerin başında ünlü hadis âlimi el-A‘meş gelmektedir. Mizantrop bir kişiliğe sahip olan A‘meş normal hayatında insanlarla fazla temas kurmamaya çalışan bir karakterdi. Mecliste kendisini gereğinden fazla meşgul edenlere yaptığı taşlamaları oldukça meşhurdur. Hasta yatağında yatarken aynı densizliklere tevessül edenleri ise daha bir amansız taşlamıştır hadis bilginimiz. Meşhur hikayelerinden birisi şöyledir mesela:

مَرَضَ الْأَعْمَشُ فَعَادَهُ رَجُلٌ فَأَطَالَ عِنْدَهُ ثُمَّ قَالَ لَهُ: يَا مُحَمَّدُ مَا أَشَدُّ مَا مَرَّ بِكَ فِي عِلَّتِكَ هَذِهِ؟ قَالَ: فَعُودُكَ عِنْدِي.

A‘meş hastalanıp yatağa düşünce dostlarından birisi kendisini ziyarete gelmiş. Bir türlü kalkmak bilmeyen adam “*Hastalık sürecinde seni en çok yıpratana neydi, dostum?*” diye soracak olmuş. A‘meş fırsattan istifade lafi sokuvermiş: (Hiç kalkmayacakmışçasına) oturdukça oturman!¹⁸⁸

¹⁸⁶ el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/57; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/515; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 231. Hikâyenin kısmen farklı bir versiyonu için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'z-zurâf*, 94.

¹⁸⁷ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 4/339; İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferid*, 2/5; eş-Şüreyşî, *Şerhu Makâmâtü'l-Harîrî*, 2/77; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 13/143.

¹⁸⁸ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/515; İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 1996, 106.

İnsanları muzip söz ve tavırlarıyla iğnelemekten adeta zevk alan A'meş'in bu uğurda başvurduğu bazı yöntemler yadırgatıcı olduğu kadar yaratıcıdır da. Yine bir diğer hastalığında, gelip giden her bir ziyaretçiye aynı hastalık öyküsünü tekrar tekrar anlatmamak için ilginç bir çözüm bulmuştur:

مَرِضَ الْأَعْمَشُ فَأَبْرَمَهُ النَّاسُ بِالسُّؤَالِ عَنِ حَالِهِ، فَكَتَبَ قِصَّتَهُ فِي كِتَابٍ وَجَعَلَهُ
عِنْدَ رَأْسِهِ. فَإِذَا سَأَلَهُ أَحَدٌ قَالَ: عِنْدَكَ الْقِصَّةُ فِي الْكِتَابِ فَأَقْرَأْهَا.

Bir defasında A'meş hastalanmış, her gelen ziyaretçi sağlık durumunu ve neden hasta olduğunu sorup durarak kendisini iyiden iyiye bezdirmiş. O da çözümü, olan biteni bir kâğıda yazıp başucuna koymakta bulmuş. Bundan sonra bir ziyâretçi gelip de hastalığına ilişkin soru soracak olduğunda “*Yanıdaki kâğıtta yazıyor, bi zahmet okuyuver!*” diyormuş.¹⁸⁹

c. Ziyaret Vakti

Hasta ziyaretinin adabı çerçevesinde dikkat edilmesi gereken bir konu da vakitli vakitsiz ziyaretlerden kaçınılmasıdır. Hastanın veya hastayla ilgilenenlerin istirahat vakitlerinin kollanması, ziyaretin kesin uyanık olduğu düşünülen vakitlerde yapılması, çok erken saatlerde ya da çok geç saatlerde hasta kapısının çalınmaması vs. bu hususta önem arz etmektedir. Arap kültürü açısından günün bazı saatleri ise doğal olarak ziyarete engel teşkil etmekteydi. Özellikle [هَاجِرَةٌ veya هَاجِرَةٌ] tabir edilen, güneşin tam tepedeyken ve sıcağın en kavurucu olduğu birkaç saatlik zaman diliminde dışarı çıkmak oldukça meşakkatli olduğundan Araplar bu saatlerde ziyaretten uzak dururlardı. Kuşkusuz böyle bir vakitte yapılacak ziyaretin ayrı bir değeri ve kıymeti olurdu. Sahabeden Misver b. Mahreme'nin (ö. 64/683) hikayesi tam da bu ana fikri işlemektedir:

اِعْتَلَّ الْمِسْوَرُ فَجَاءَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ نِصْفَ النَّهَارِ يَعُودُهُ، فَقَالَ الْمِسْوَرُ: هَلَّا وَسَاعَةً
غَيْرَ هَذِهِ! قَالَ: إِنَّ أَحَبَّ السَّاعَاتِ إِلَيَّ أَنْ أُودِّيَ فِيهَا الْحَقُّ إِلَيْكَ أَشَقُّهَا عَلَيَّ.

Misver hastalandığında İbn Abbas güneşin en kavurucu/yakıcı olduğu vakitte onu ziyarete gitmiş. Misver neden başka saatte gelmediğini sorunca da yanıtı şu olmuş: Nezdimde, sana olan dostluk hukukumu ödemenin en sevimli/doğru vakti, bu ziyaretin gerçekleştirilebileceği en zor saatlerdir.¹⁹⁰

¹⁸⁹ İbn 'Abdirabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, 2/284.

¹⁹⁰ el-Kütübî, *Gurerü'l-hasâisi'l-vâziha*, 562; ed-Dineverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 3/59; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/41.

d. Hasta Yanında Ölümden Bahis Açma

Ölüm döşeginde olan hastaların yanında ima yoluyla da olsa ölümü çağrıştıracak sözler sarfetmek ziyaret adabına aykırıdır. Durumu kritik olanların bulunduğu ortamda sergilenen bu türden gaflar hem ibretlik hem de komiklik maksadıyla zaman zaman kadim kültürde kayda geçirilmiştir. Konuya dair ibretlik sayılabilecek en güzel anekdotlardan biri Ömer b. Abdülaziz'in şu deneyimidir:

دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ يَعُودُهُ فِي مَرَضِهِ، فَسَأَلَهُ عَنْ عِلَّتِهِ، فَلَمَّا أَخْبَرَهُ
قَالَ: مِنْ هَذِهِ الْعِلَّةِ مَاتَ فُلَانٌ وَمَاتَ فُلَانٌ. فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: إِذَا عُدْتَ الْمَرَضَى فَلَا تَنْعَ
إِلَيْهِمُ الْمَوْتَى، وَإِذَا خَرَجْتَ عَنَّا فَلَا تَعُدْ إِلَيْنَا.

Ömer b. Abdülaziz'i hastalığı sırasında ziyarete gelen bir adam, kendisine hastalığını sormuş. Öğrendiğindeyse “*Filanca ve filanca kişiler de bu hastalıktan ölmüştü*” deyince Ömer kendini tutamamış: Hasta ziyareti sırasında ölümlerden dem vurma; buradan çıktığında da bir daha semtimize uğrama!¹⁹¹

Bilhassa boş boğaz ve ahmak şahsiyetlerin moral verilmesi gereken kritik hastaların ya da ölmek üzere olanların yanında yaptığı negatif yorumlar veya bu meyanda sarf ettikleri sözler mizahi açıdan dikkate değerdir. Hele de doğrudan ölümü çağrıştıran bir ayetin zikri, taşa vurulan bir balta olabilir:

دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى مَرِيضٍ يَعُودُهُ وَكَانَ شَدِيدَ الْمَرَضِ فَقَالَ لَهُ: ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ
الْمَوْتِ﴾

Adamın biri bir dostuna geçmiş olsuna gitmiş, ancak yanına vardığında durumunun kritik olduğunu görmüş. Adamcağızını teselli edecek söz bulamayınca hafızasındaki biricik ayeti okuyuvermiş:

﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾

Her nefis ölümü tadacaktır. (Ankebût:29)¹⁹²

Ahmak güruhunun hasta ziyareti sırasında ölenlerden bahis açıp ölümü hatırlatmasına dair yukarıda birkaç anekdot zikrettik. Aşağıda ise patavatsızlığı bir basamak daha da ileri götürerek hastanın öleceğine kesin gözüyle bakan, hatta onun cenaze namazını kılmaya hazırlık yapan bir densizin hikayesi aktarılacaktır:

¹⁹¹ İbn ‘Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 2/284.

¹⁹² İbn ‘Asım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 118.

دَخَلَ بَعْضُ الْمُغْفَلِينَ عَلَى مَرِيضٍ يَعُودُهُ، فَلَمَّا خَرَجَ انْتَفَتَ إِلَى أَهْلِهِ وَقَالَ: لَا تَفْعَلُوا بِنَا كَمَا فَعَلْتُمْ فِي فُلَانٍ مَاتَ وَمَا أَعْلَمْتُمُونَا؛ إِذَا مَاتَ هَذَا فَأَعْلِمُونَا حَتَّى نَصَلِّيَ عَلَيْهِ.

Aptalın biri bir hastayı ziyarete gitmiş. Evden ayrılırken hane halkına şu densiz lafları etmiş: Önceki cenazenizde olduğu gibi sakın haber vermemezlik yapmayın. Bu hastanız ölünce muhakkak bildirin ki gelip kılıverelim şunun namazını!¹⁹³

Basit bir rahatsızlığın ya da sağlık durumuna ilişkin şikâyetin hayati bir mesele addedildiği pek çok örnek hikâye bulmak da mümkündür. Bir göz ağrısı şikâyetinin dahi ölümle ilişkilendirildiği aşağıdaki anonim hasta ziyaretçisi gafı bu zümreye dahil edilebilir mesela:

دَخَلْتُ مَرَّةً عَلَى بَعْضِ أَصْدِقَائِي وَفِيهِمْ مَرِيضٌ الْعَيْنِ وَمَعِيَ بَعْضُ الْمُغْفَلِينَ فَقَالَ لَهُ الْمُغْفَلُ: كَيْفَ عَيْنُكَ؟ قَالَ: تُؤْلِمُنِي، فَقَالَ: وَاللَّهِ إِنْ فُلَانًا آَلَمَتْهُ عَيْنُهُ أَيَّامًا ثُمَّ دَهَبَتْ. فَاسْتَحْيَيْتُ وَاسْتَعْجَلْتُ الْخُرُوجَ.

Bir defasında safça bir dostumla gözünden mustarip bir arkadaşımı ziyarete gitmiştim. Bu saf dostum, adama gözünün nasıl olduğunu sordu; o da gözünün ağrıdığını söyledi. Bizimkisi ardından “*Vallahi falancaın gözü de seninki gibi günlerce ağrımış akabinde vefat etmişti*” demesin mi, öyle mahcup oldum ki derhal meclisi terk etmek durumunda kaldım.¹⁹⁴

Hastaya şifa bulması yönünde yapılmış bir duanın, onun ölümünü temenni etme anlamında yanlış bir anlamaya müsait oluşu da bir anekdot konusu olabilmektedir. İmam Şâfiî’ye, has talebelerinden Rebî‘ b. Süleymân’ın yaptığı bir dua bu bağlamda değerlendirilebilecek bir malzemedir. Şöyledir hikayesi:

مَرِضَ الشَّافِعِيِّ فَدَخَلْتُ عَلَيْهِ فَقُلْتُ: يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ، قَوِّ اللَّهُ ضَعْفَكَ. فَقَالَ: يَا أَبَا مُحَمَّدٍ لَوْ قَوَّى اللَّهُ ضَعْفِي عَلَى قُوَّتِي أَهْلَكَنِي. قُلْتُ: يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ، مَا أَرَدْتُ إِلَّا الْخَيْرَ. فَقَالَ: لَوْ دَعَوْتَ اللَّهَ عَلَيَّ لَعَلِمْتُ أَنَّكَ لَمْ تُرِدْ إِلَّا الْخَيْرَ!

İmam Şâfiî hastalanınca kendisini ziyarete gittim. Konuşma arasında dua temennisiyle “*Allah zayıflığını kuvvetlendirsin [قَوِّ اللَّهُ ضَعْفَكَ]*” dedim. Bunun üzerine İmam bana dönerek “*Şayet zayıflığımı arttırsa ölümüm yaklaşmaz mı?*” diye sordu. “*Ben, vallahi şifa niyetine söylemiştim*” diye

¹⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 170.

¹⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü'l-hamkâ*, 172.

mahcubiyetimi belirttim. Niyetimi bilen İmam Şâfiî “*Beddua etsen bile sen bunu benim iyiliğime yaparsın*” diyerek gönlümü aldı.¹⁹⁵

e. Hasta Ziyaretlerinde Tufeylilik Girişimleri

Hasta ziyaretine gelenlere ikramda bulunma toplumsal bağları kuvvetlendiren köklü geleneklerdendir. Ancak bizatihi hastanın ya da hane halkının cimriliği müseccel olduğunda ya da hasta ziyaretinde bulunan(lar) fırsatçı bir tufeyli olduğunda mizah için mümbit bir zemin doğmaktadır. Bu iki temayı konu alan hatırı sayılı bir malzeme ya sükalâ ya da tufeyli nevadiri kapsamında kendisine yer bulmuştur. Bu başlık altında hasta ile hasta ziyaretinde bulunan taraflar arasında zaman zaman tatlı düellolara varan, hatta yerine göre Kuran ayetlerinin de birer polemik unsuru olarak işin içine katıldığı sofistike restleşme sahnelerine yer veren birkaç anekdot aktarılacaktır. Sözgelimi aşağıdaki hikâye İmam Ebû Hanîfe ve bir grup arkadaşının pintiliği bilinen hasta bir dostlarını ziyaret öncesinde kurguladıkları bir planın, pinti tarafından müşâkele yoluyla nasıl ters yüz edildiklerini anlatmaktadır:

حَكَى الْهَيْثَمُ بْنُ عَدِيٍّ قَالَ: مَا شَيْتُ أَبَا حَنِيفَةَ فِي نَفَرٍ مِنْ أَصْحَابِهِ إِلَى عِيَادَةِ مَرِيضٍ مِنْ أَهْلِ الْكُوفَةِ وَكَانَ مُبْخَلًا وَتَوَاصَيْنَا عَلَى أَنَا نَعْرِضُ بِالْغَدَاءِ فَلَمَّا دَخَلْنَا وَقَضَيْنَا حَقَّ الْعِيَادَةِ قَالَ أَحَدُنَا ﴿وَلْتَبْلُونَكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ﴾ وَقَالَ آخَرُ ﴿وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ﴾ وَقَالَ آخَرُ ﴿أَتَنَا غَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا﴾ قَالَ فَتَمَطَّى الْمَرِيضُ وَقَالَ ﴿لَيْسَ عَلَى الضَّعْفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ﴾ فَغَمَزَ أَبُو حَنِيفَةَ أَصْحَابَهُ وَقَالَ قَوْمُوا فَمَا لَكُمْ هُنَا مِنْ فَرَجٍ.

Heysem b. ‘Adiyy anlatıyor: Ben bir defasında Kûfeli bir hastanın ziyaretine gitmekte olan Ebû Hanîfe ve bir grup arkadaşına katılıp yoldaşlık etmiştim. Gideceğimiz hasta tescilli bir cimriydi. O yüzden oraya vardığımızda konuyu bir şekilde sofraya bağlayacağımız hususunda anlaştık. Nihâyet eve vardık, biraz sohbetten sonra arkadaşlarımızdan biri lafi yemeğe getirmek için konuşma arasında

﴿وَلْتَبْلُونَكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ﴾

And olsun ki sizleri biraz korku ve açlıkla sınavacağız. (Bakara:155)

¹⁹⁵ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/120; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'l-ezkiyâ*, 78; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Âdâbü's-Şâfi'i ve menâkıbüh*, thk. Abdulgani Abdulhâlik (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 209.

âyetini okudu. Başka bir arkadaş

﴿وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ﴾

Biz onları yemek yemeyen cesetler kılmadık. (Enbiyâ:8)

âyetini, akabinde bir diğeri de

﴿آتَا غَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا﴾

Bize öğle yemeğimizi getir. Gerçekten şu yolculuğumuz yüzünden yorgun düştük. (Kehf:62)

âyetini okudu. (Bütün bu ayetlerin böyle üst üste gelmesinden işkillenen ve muhtemelen niyetimizi anlayan) pinti ev sahibimiz yatağından doğrularak o da bize şu ayeti hatırlatıverdi:

﴿لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يَنْفِقُونَ حَرَجٌ﴾

Güçsüzlere, hastalara ve harcayacak parası olmayanlara bir sorumluluk yoktur. (Tevbe:91)

İkramdan ümit kesilince Ebû Hanîfe, arkadaşlarına göz işareti yaparak “*Kalkın beyler*” dedi “*anlaşılan buradan size (bize) ekmek çıkmaz!*¹⁹⁶

Tufeylimeşrep şairler ve oportünist nedimler içinse hasta ziyareti vakitleri ihsan-ı şahaneden nemalanmak için kollarınması gereken eşref saatleriydi. Klasik anlatılar içerisinde devlet ricalinden hasta zevatin ziyareti esnasında yaşanmış bu türden hikayeler de bulunmaktadır. Örneğin aşağıdaki anekdotta Ahtal’ın böyle bir fırsatı gayet iyi değerlendirdiği görülmektedir:

دَخَلَ الْأَخْطَلُ عَلَى عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مَرْوَانَ وَهُوَ مَرِيضٌ يَعُودُهُ فَقَالَ:

وَنَعُودُ سَيِّدَنَا وَسَيِّدَ غَيْرِنَا
لَوْ كَانَ يَقْبَلُ فِدْيَةً لَفَدَيْتُهُ
لَيْتَ التَّشَكِّيَّ كَانَ بِالْعَوَّادِ
بِأَنَامِلِي وَبِطَارِفِي وَتَالِدِي

فَقَالَ عَبْدُ الْعَزِيزِ: يَا غَلَامُ أَعْطِهِ عَشْرَةَ آلَافٍ دِرْهَمٍ، إِنَّ هُوَ لَأَنَّ وَاللَّهِ مَا يُعْطُونَا
صَافِي مَا عِنْدَهُمْ إِلَّا لِيُصِيبُوا خَالِصَ مَا عِنْدَنَا.

Bir keresinde Ahtal, Abdülaziz b. Mervân’ı hastalığında ziyarete gittiğinde ona şu dizeleri okumuş:

Efendimizi ve herkesin Efendisini etmekteyiz ziyaret

¹⁹⁶ ‘Alâuddîn el-Behâî el-Ğazûlî, *Metâli ‘u’l-budûr fi menâzili’s-surûr* (Matba‘atu idâreti’l-vatan, 1883), 2/52. Hikâyenin kısmen farklı versiyonları için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbü’t-Tatfîl ve hikâyâtü’t-tufeyliyyîn ve ahbâruhum ve nevâdiru kelâmihim ve eş‘âruhum*, thk. Bessâm ‘Abdü’l-Vehhâb el-Câbî (Dâru İbn Hazm, 1999), 102; İbn Hicce, *Semerâtü’l-evrâk*, 1/50. Çeviride Şener Şahin’in *Sofra Mizahı* adlı eserinden yararlanılmıştır. Detaylı bilgi bkz. Şener Şahin, *Klasik Arap Edebiyatında Sofra Mizahı: Tipler ve Temalar* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 315.

Keşke onda değil de ziyaretçi grupunda olaydı illet

Fidyeye kabul etseydi Abdülaziz b. Mervân

Canı cananı, varımı yoğumu verirdim heman.

Bunu duyan Abdülaziz derhal uşağına seslenip “1000 dirhem verin şu şaire” deyip eklemiştir: Vallahi böyleleri en halis şeylerini (duygularını), en halis şeylerimize (servetimize) göz diktikleri için dile getiriyorlar.¹⁹⁷

f. Hastanın, Ziyarete Bulunanı Tanı(ma)ması

Hastalığın verdiği bitkinlik ya da şuur hâlinin kısmen kapanması gibi sebeplerle bazen ziyarete gelenleri tanımama olağan karşılanabilir. Ancak bazı kişiler vardır ki onları unutmak asla mümkün değildir. Ana fikri tamamen bu olan birkaç kara mizah anlatısı klasik müccun örneklerinin en güçlü temsilcisidir. Örneğin, hikâyenin alt metninde belirgin bir homoerotizm yergisi de taşıyan bir rivayet şöyledir:

قَالَ الْمَوْصِلِيُّ: كَانَ لَنَا جَارٌ يُعْرِفُ بِأَبِي حَفْصِ اللَّوْطِيِّ. فَمَرِضَ جَارٌ لَهُ وَأَشْفَى فَاتَّاهُ عَائِدًا فَقَالَ: بِأَبِي أَنْتَ أَتَعْرِفُنِي؟ فَقَالَ بِصَوْتٍ ضَعِيفٍ: نَعَمْ أَنْتَ حَفْصُ اللَّوْطِيِّ. فَقَالَ: تَجَاوَزْتَ حَدَّ الْمَعْرِفَةِ. لَا رَفْعَكَ اللَّهُ مِنْ صَرَعَتِكَ!

Mevsilî anlatıyor: el-Lûtî lakabıyla bilinen Ebû Hafs adında bir komşumuz vardı. Bir gün Ebû Hafs, ölüm döşeginde olan bir tanıdığını ziyarete gitmiş, hastanın kulağına eğilip “Beni tanıdın mı cancağızım?” diye sormuş. Hasta kısık bir sesle “Tanımaz olur muyum azizim; sen livatacı Ebû Hafs değil misin?!” deyince, keyfi kaçan Ebû Hafs “Bu tanımak falan değil (resmen ipini pazara çıkarma)” deyip “İnşallah hiç o yataktan kalkama!” diye okkalı bir de beddua savurmuş.¹⁹⁸

g. Ölüm döşegindeki hastalardan öğüt talebinde bulunma

Gelenekte, ölümü yakınlaşan, bir ayağı çukura girdiği düşünülen hastalara son isteklerinin ne olduğu sorulur. Bu bapta genellikle bazı klişe cümleler kullanılır. [أَوْصِنَا] , [مَاذَا تُوصِي بِنَا] vb. cümleler yardımıyla son öğüdünün ne olduğu öğrenilmek istenir, hasta da duruma ya da meşrebine uygun cevaplarla genelde hikemi ve ibretlik öğütlerde bulunur. Bu öğütler, son anlarını yaşayan birinden bekleneceği üzere öyle uzun

¹⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts., 4/111; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/335; İbn Hibetullâh, *el-Mecmû'ü'l-lefif*, 69; ed-Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-'ilm*, 3/232.

¹⁹⁸ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/372; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts., 1/204; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 298.

olmayıp gayet veciz ve mesaj yüklü ifadelerdir. Birçok İslam büyüğünün, idarecisinin, özellikle de tasavvuf ehlinin bu türden anekdotları bulunmaktadır. Bazı anekdotlarsa anonim karakterdedir ama içeriği yine de hikmetamizdir. Bir örneği şu olabilir mesela:

قِيلَ لِرَجُلٍ مِنْ عَبْدِ الْقَيْسِ فِي مَرَضِهِ: أَوْصِنَا، قَالَ: أَنْذَرْتُكُمْ سَوْفَ.

Abdülkays'tan bir adamın (vefatı öncesindeki) hastalığında kendisini ziyarete gelenler, kendisinden (son) bir tavsiye istemiş. O da “-acağım/ -eceğim demekten sizi uyarıyorum” deyivermiş.¹⁹⁹

h. Ahmak Ziyaretçiler

Hasta ziyaretleri bahsinde önemli bir alt başlık da ahmak ziyaretçilere dairdir. Gerçi ziyareti gereğinden uzun tutan, ziyaret saatini şaşırın ya da son nefesini veren bir hastanın yanında boşboğazca konuşan ahmaklardan daha önce söz edilmişti. Ancak hasta açısından ziyareti acılaştırın bağımsız bir faktör, ziyaretçinin bizatihi ahmak oluşudur. Ünlü fakih eş- Şâ‘bî (öl.) bu durumu şu sözüyle tarif eder:

عِيَادَةُ النَّوْكَى أَشَدُّ عَلَى الْمَرِيضِ مِنْ وَجَعِهِ.

Ahmağın ziyarete gelmesi, hastaya acısından daha ağır gelir.²⁰⁰

Bu bağlamdaki rivayetlerde yine ahmak anlamında [أَحْمَقُ], [مُغْفَلٌ] ve [نَوْكَى çoğ. أَنْوَكٌ] gibi sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir.

i. Ziyaretçi Hediyeleri

Ziyarete eli boş gitmeme, hasta ziyaretinin en temel adabı arasında yer alır. Maddi duruma göre büyük veya küçük, pahalı veya ucuz mutlaka bir hediye götürmek geleneksel hasta ziyaretinin yazılı olmayan kuralları arasındadır. Arap edebiyatının klasik anlatıları içerisinde bu ilkeyi merkeze alan hikayeler, yaşanmış hayat deneyimleri vs. de bulunmaktadır.

¹⁹⁹ ez-Zemahşerî, *Rebî‘ü’l-ibrâr*, 3/406; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü’l-Hamdûniyye*, 1996, 4/339.

²⁰⁰ ez-Zemahşerî, *Rebî‘ü’l-ibrâr*, 5/41; ed-Dîneverî, *‘Uyûnü’l-ahbâr*, 3/51; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü’l-Hamdûniyye*, 1996, 4/334; ez-Zemahşerî, *Rebî‘ü’l-ibrâr*, 4/123.

Bazen getirilen bir hediye yükte ve pahada hafif olsa da normal şartlarda nadir bulunan bir şey olduğunda kadri kıymeti artmaktadır. Aşağıdaki bedevi anekdotunda hikâyenin özü tam da budur:

عَادَ أَعْرَابِيٌّ أَعْرَابِيًّا فَقَالَ لَهُ: يَا بِي أَنْتَ وَأُمِّي بَلَّغْنِي أَنَّكَ مَرِيضٌ، فَصَاقَ عَلَيَّ
وَاللَّهِ الْفَضَاءُ الْعَرِيضُ، فَأَرَدْتُ إِيْتَانِكَ فَلَمْ يَكُنْ بِي نُهُوضٌ، فَلَمَّا حَمَلْتَنِي رِجْلَايَ
وَلَسَاءَ مَا تَحْمِلَانِ. جِئْتُكَ بِجُرْزَةِ شَيْحٍ مَا مَسَّهَا عَرْنَيْنٌ قَطُّ، فَاشْمُمَهَا وَادْكُرْ نَجْدًا،
فَهُوَ الشِّفَاءُ بِإِذْنِ اللَّهِ.

Bedevinin biri bir bedeviye ziyarete gittiğinde ona şunları söylemiş: Anam babam sana feda olsun, hasta olduğumu duydum, içime bir sıkıntı düştü. Hemen ziyaret edeyim istedim ama yerimden kalkamadım, ayaklarımın üstünde durmak ne mümkün. O yüzden ben de sana, kokusu hiçbir burun direğine çarpmamış bir demet pelin otu²⁰¹ getirdim. Onu kokla ve Necd çöllerini hayal et, Allah'ın izniyle şifa olur.²⁰²

18. *Fabl Kültüründe Hastalıklar*

Fabl tekniği her tür bireysel, toplumsal, siyasal ve dini sahadaki eleştiriyi mümkün mertebe risk almadan ifade etmenin etkili bir enstrümanıdır. Hint ve Grek kültürüne ait geniş bir fabl müktesebatını tercüme yoluyla bünyesine katan Arap edebiyatı, yüzyıllar içerisinde kendi coğrafyasının ve habitatının özelliklerini yansıtan fabl örnekleri vermiş, bu vadide hiç de azımsanmayacak bir hikâye malzemesi biriktirmiştir. Kuşkusuz bunların bir kısmı da hastalık ve hekim konularına daırdır. Bu hikâyelerde dikkat çeken önemli bir tema, ormanlar kralı aslanın onulmaz hastalığına yönelik şifa arayışına tüm hayvanların seferber oluşu ve bu hengamede verilen çeşitli ibret dersleridir.

Örneğin *el-Ezkiyâ*, *el-Besâir* ve *'z-zehâir*, *el-Müstetrafi*, *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ* gibi nevâdir kaynaklarında zikredilen meşhur bir hikâyede, kıskançlık, haset, gammazlık huylarının kötülüğü, buna karşın zekâ ve kurnazlık ile her türlü sinsi planın bertaraf edilebileceği teması işlenmekte, tüm bu dersler de aslanın hastalığı sonrasındaki hasta ziyareti kurgusuna dayandırılmaktadır. Hikâye şöyledir:

²⁰¹ Pelin otu: Cinsel gücü artırma özelliğine sahip olmakla birlikte uzun süreli kullanımlarda uyuşturucu etkisi oluşturur.

²⁰² İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 4/45; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 4/345; ed-Dineverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 3/52; ez-Zemahşerî, *Rebi'ü'l-ebrâr*, 5/41.

مَرَضَ الْأَسَدُ فَعَادَهُ السَّبَاعُ مَا حَلَا التَّعَلَبَ، فَقَالَ الذُّئْبُ: أَيُّهَا الْمَلِكُ، مَرِضْتَ فَعَادَكَ السَّبَاعُ إِلَّا التَّعَلَبَ. قَالَ: إِذَا حَضَرَ فَأَعْلِمْنِي. قَالَ: فَبَلَغَ ذَلِكَ التَّعَلَبَ فَجَاءَ فَقَالَ لَهُ الْأَسَدُ: يَا أَبَا الْحُصَيْنِ، عَادَنِي السَّبَاعُ كُلُّهُمْ فَلَمْ تَعُدْنِي. قَالَ: بَلَّغْنِي مَرَضَ الْمَلِكِ فَكُنْتُ فِي طَلَبِ الدَّوَاءِ. قَالَ: فَأَيُّ شَيْءٍ أَصَبْتَ؟ قَالَ: قَالُوا: خَرَزَةٌ فِي سَاقِ الذُّئْبِ يَنْبَغِي أَنْ تُخْرَجَ. قَالَ: فَضَرَبَ الْأَسَدُ بِمَخَالِبِهِ إِلَى سَاقِ الذُّئْبِ، فَانْسَلَّ التَّعَلَبُ وَقَعَدَ عَلَى الطَّرِيقِ، فَمَرَّ بِهِ الذُّئْبُ وَالِدَّمَاءُ تَسِيلٌ عَلَيْهِ، قَالَ: فَنَادَاهُ التَّعَلَبُ: يَا صَاحِبَ الْخُفِّ الْأَحْمَرِ، إِذَا قَعَدْتَ بَعْدَ هَذَا عِنْدَ السُّلْطَانِ فَانظُرْ مَاذَا يَخْرُجُ مِنْ رَأْسِكَ، وَأَمَّا هَذِهِ فَقَدْ خَرَجَتْ مِنْ رِجْلِكَ!

Birgün aslan hastalanmış. Tilki hariç tüm hayvanlar onu ziyarete gitmiş. Kurt hemen aslanın yanına yanaşarak “Kralımız! Hastalığınızda tüm yırtıcılar ziyaretinize geldi, bir tek tilki hariç” demiş. Aslan “O geldiğinde bana haber ver” demiş.

Kurdun ispiyonu tilkinin kulağına gitmiş. O da hemen soluğu aslanın huzurunda almış. Sonrasında şöyle bir diyalog yaşanmış:

- Hesap ver bakalım tilki! Herkes ziyaretime geldi, sen gelmedin!
- Kralımızın hastalandığını işitince derhal deva aramaya koyulmuştum da.
- Peki ne buldun?
- Kurdun bacağına yağ bezesi gibi bir parça varmış, onun çıkartılıp yenmesi gerekiyormuş, Efendim.

Bunu duyan aslan kurdun bacağına bir pençe indirmiş, tilki de bu esnada oradan tüyüp bir yol kenarına oturmuş. Derken kurt ayağından kanlar akar vaziyette tilkiye rastlamış. Tilki “Hey kızıl çarık, bir daha kralın huzurundayken ağzından çıkana dikkat et!” demiş “Şansın varmış ki bu defa ayağından çıkanla kurtuldun.”²⁰³

Fabl sanatının temel işlevlerinden biri, vermek istediği mesaj ve ahlâkî öğütleri hayvanların ağzından aktararak, daha ilgi çekici ve etkileyici hale getirmektir. Bunlar içerisinde zekânın kaba kuvvete galip gelişini anlatan bazı örnekler, kurnazlığı sembolize eden tilki karakteriyle ilgilidir. Ancak tilki, zekasıyla sadece kurulu tuzaklardan kurtulmaz, sağlığını tehdit eden belalardan da tereyağından kıl çeker gibi sıyrılır. Nitekim boğazına kemik parçası batan bir tilkinin aşağıdaki kurtuluş öyküsü bununla ilgilidir:

إِبْتَلَعَ تَعَلَبٌ عَظْمًا فَبَقِيَ فِي حَلْقِهِ فَطَلَبَ مَنْ يُعَالِجُهُ وَيُخْرِجُهُ، فَجَاءَ إِلَى كُرْكِيِّ فَجَعَلَ لَهُ أَجْرًا عَلَى أَنْ يُخْرِجَ الْعَظْمَ مِنْ حَلْقِهِ، فَأَدَخَلَ رَأْسَهُ فِي فَمِ التَّعَلَبِ وَأَخْرَجَ الْعَظْمَ

²⁰³ İsfahânî, *Hilyetü 'l-evliyâ*, 4/317; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu 'l-ezkiyâ*, 241; ed-Demîrî, *Hayâtü 'l-hayevâni 'l-kübrâ*, 1/257; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 9/117; el-İbşîhî, *el-Müstetrafa*, 354.

مِنْقَارِهِ ثُمَّ قَالَ لِلتَّعَلَبِ: هَاتِ الْأُجْرَةَ، فَقَالَ التَّعَلَبُ: أَنْتَ أَدْخَلْتَ رَأْسَكَ فِي فَمِي
وَأَخْرَجْتَهُ صَحِيحًا، لَا تَرْضَى حَتَّى تَطْلُبَ أَجْرًا زِيَادَةً؟!

Bir tilkinin boğazına kemik parçası takılmış. Çıkartılması için etraftan medet uman tilki gidip turnanın kapısını çalmış. Kemiği boğazından çıkarması halinde ona büyük bir ödül vereceğini söylemiş. Turna hemen kafasını tilkinin ağzından içeri soktuğu gibi kemik parçasını uzun gagasıyla çekip çıkarmış, sonra da “*Hadi sözünde dur, vadettiğin ödülümü ver!*” demiş. Tilki ise kurnazlığını konuşurmuş: “*Başın tümüyle ağzımın içindeyken onu sağ salim çıkarmana müsaade ettim; canından daha büyük ödül mü bekliyorsun?!*”²⁰⁴

²⁰⁴ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 9/99.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇEŞİTLİ RAHATSIZLIKLARA İLİŞKİN ANEKDOTİK MERVİYAT

1. Başağrısı

İnsanoğlunun en yaygın ortak sağlık problemi dönem dönem mustarip olduğu baş ağrısı rahatsızlığıdır. Klasik anlatılarda baş ağrısına dair de ilginç anlatılar yer almaktadır. Müzmin bir baş ağrısına önerilen bir sağlık kürüne düz mantıkla yapılan bir eleştiri, yanıtını müşâkele sanatı yoluyla almaktadır örneğin:

صَدَعَ مَلِكٌ فَأَمَرَهُ الطَّيِّبُ أَنْ يَضَعَ قَدَمَيْهِ فِي الْمَاءِ الْحَارِّ. فَقَالَ خَصِيٌّ عِنْدَهُ: وَأَيْنَ
الْقَدَمَ مِنَ الرَّأْسِ! فَقَالَ: أَيْنَ رَأْسِكَ مِنْ بَيْضَتَيْكَ؟ نُرْعَتَا فَذَهَبَتْ لِحَيْتِكَ.

Kralın biri şiddetli baş ağrısı çekmekteymiş, hekimi ayaklarını sıcak suya koymasını tavsiye etmiş. O sırada yanındaki bir hadımağası “*Ayak nerde, baş nerde Efendim?!*” diye şaşkınlığını belirtecek olmuş ki hekim cevabı yapıştırıvermiş: *Baş nerde husyeler nerde? Senin de içdiş edilen testislerin; lakin baksana, tesiri yüzündeki sakallara vurmuş!*²⁰⁵

Baş ağrısı kavramı [صَدَاعٌ] bir sağlık terimi olmanın dışında, edebi anlatımda “*rahatsız edici durum*” anlamında da mecazi olarak kullanılmaktadır. Sözelimi dostların sayıca azlığı veya çokluğunun teşbih yoluyla anlatıldığı bir vecizede ilgili terime rastlanır:

الْإِخْوَانُ بِمَنْزِلَةِ النَّارِ، قَلِيلُهَا مَتَاعٌ وَكَثِيرُهَا صُدَاعٌ.

Dostlar ateşe benzer: azı faydalıdır, çoğu baş ağrıtır.²⁰⁶

²⁰⁵ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/65; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/293. Hikâyenin kısmen farklı bir versiyonu için bkz. el-İbşîhî, *el-Müstetraf*, 498. Klasik hadım nüktelerinin önemli temalarından biri hormonal değişimden kaynaklı olarak tüylenme hususunda meydana gelen fizyolojik değişimler olup tüysüzlere (köse) dair anlatılar içerisinde kendisine önemli bir yer bulur.

²⁰⁶ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 9/39. Bu veciz sözün kısmen farklı bir versiyonu için bkz. Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhîz, *Kitâbu'l-hayevân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 5/58; Ebû Hayyân el-Endelüsî et-Tevhîdî, *es-Sadâka ve's-sadîk*, thk. İbrâhîm el-Keylânî (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1998), 49.

2. Öksürük

En yaygın hafif rahatsızlıklardan öksürük için klasik Arap kaynaklarında geçen kelime [سَعَالٌ] dir ve onunla ilgili tarihsel anlatılarda ilginç detaylara rastlanmaktadır. Örneğin ülkeye sızan düşmanla mücadele için pusula kurmak zarureti hasıl olduğunda, pusuda görev yapacak askerlerin seçiminde gözetilecek ilk kriter ilginçtir: İnlemesi, aksırması, öksürmesi, tıksırması olmayan sağlıklı kişi olmak. Keza hayvanlardan da kişnemesi, anırması, pofurması olmayanlar tercih edilmelidir.²⁰⁷

Diğer taraftan Cahız, *Buhalâ*'sında, göğüs rahatsızlığı sebebiyle öksürük nöbetine yakalanan bir pintinin, kendisine önerilen maliyetli reçetelere nasıl tavır aldığını, buna karşın “kepek suyu” [مَاءِ النَّخَالَةِ] içmesini öneren bir dostunun tavsiyesini memnuniyetle yerine getirdiğini tiye alır.²⁰⁸ Hikâyenin daha kısa bir varyantı *el-İkdü'l-ferîd*'de olup şöyledir:

اِشْتَكَى رَجُلٌ مَرَّوْزِيٌّ ضَرَرًا مِنْ سَعَالٍ؛ فَدَلَّوْهُ عَلَى سَوِيْقِ اللُّوزِ، فَاسْتَنْقَلَ النَّفَقَةَ
وَرَأَى الصَّبْرَ عَلَى الْوَجَعِ أَخْفَّ عَلَيْهِ؛ فَلَمْ يَزَلْ يُمَاطِلُ الْأَيَّامَ وَيُدَافِعُ الْأَوْقَاتَ حَتَّى
أُتِيحَ لَهُ بَعْضُ الْمُؤَفِّقِينَ فَدَلَّهُ عَلَى مَاءِ النَّخَالَةِ، وَقَالَ لَهُ: إِنَّهُ يَجْلُو الصَّدْرَ. فَأَمَرَ
بِالنَّخَالَةِ فَطَبِخَتْ لَهُ وَشَرِبَ مَاءَهَا فَجَلَا صَدْرُهُ.

Mervli bir adam öksürükten mustaripmiş. Kendisine kavrulmuş badem ezmesi tüketirse öksürüğünün kesileceği söylenmiş. Ne var ki buna para harcamak istememiş, ağrıya katlanmanın daha maliyetsiz olacağını düşünmüş. Tabi öyle olunca da rahatsızlığı günlerce sürdükçe sürmüş. Nihayet karşılaştığı bir eczacı kendisine kepek suyu önermiş ve onun göğsünü rahatlatacağını söylemiş. O da kepek getirtmiş, kepek kaynatılmış, adam onunu suyunu içmiş ve göğsünü temizlemiş.²⁰⁹

Bir hastalıktan kaynaklanmamakla birlikte kişi yine de öksürük krizine yakalanabilir. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*'unda bize, böyle bir durumda çevredekileri rahatsız etmemek için özenli şekilde davranılması gerektiği ahlaki temasını işleyen tarihsel bir anekdot aktarmaktadır:

²⁰⁷ ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, 1/193.

²⁰⁸ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Buhalâ* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1998), 57.

²⁰⁹ İbn 'Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 7/194; el-İbşihî, *el-Müstetraf*, 182; İbn Hicce, *Semerâtü'l-evrâk*, 2/249.

قَالَ يَحْيَى بْنُ أَكْثَمَ: مَا رَأَيْتُ أَكْرَمَ مِنَ الْمُؤْمِنِ، بِتُّ عِنْدَهُ لَيْلَةً فَعَطِشَ فَكَّرَهُ أَنْ
يَصِيحَ بِالْغِلْمَانِ، وَكُنْتُ مُنْتَبِهًا فَرَأَيْتُهُ قَدْ قَامَ فَمَشَى قَلِيلًا إِلَى الْبَرَادَةِ حَتَّى شَرِبَ
وَرَجَعَ. وَرَأَيْتُهُ لَيْلَةً وَأَنَا عِنْدَهُ وَحْدِي وَقَدْ أَخَذَهُ سُعَالٌ يُسَدُّ فَاهُ بِكُمِّهِ كَيْلًا أَنْتَبَهَ.

Yahya b. Eksem anlatıyor: Me'mun'dan daha asil birini görmedim. Çünkü bir keresinde gece onun yanında kalmıştım. Geceleyin susamıştı ama uşaklara seslenmek istemedi. O sırada ben uyanıktım. Baktım ki kendisi kalkıp su testisine doğru gidip suyunu içip geri geldi. Yine bir gece yanında yalnızken bir öksürük nöbetine yakalandığımı fark ettim. O zaman da uyanmamam için kolunun yeniyle ağzını kapatıyordu.²¹⁰

Öksürme eylemi bir hastalığa işaret edebileceği gibi, kendini buna zorlayarak boğaz temizle [تَنَحَّجَ] maksadıyla da sergilenebilir ki bazı tarihsel anlatılarda böyle davranış örneklerine rastlamaktayız. Diğer taraftan öksürme, hele de toplu bir şekilde olduğunda, bir hatibin konuşmasındaki insicamı bozan, ritmi kaybettiren bir özellik arz eder. Me'mun'a nispetle aktarılan bir rivayette halifenin minberden cemaate reçete yazarcasına yaptığı tıbbi tavsiye bir anekdotun konusu olmuştur mesela:

خَطَبَ الْمُؤْمُونَ بِخُرَاسَانَ فَسَعَلَ النَّاسُ فَنَادَى بِهِمْ: أَلَا مَنْ كَانَ بِهِ سُعَالٌ فَلْيَتَدَاوِ
بِشُرْبِ خَلِّ الْخَمْرِ، فَفَعَلُوا فَانْقَطَعَ عَنْهُمْ السُّعَالُ.

Bir keresinde Me'mun Horasanda hutbe irat ediyormuş. Cemaatten birçok kimsenin öksürdüğünü fark eden Me'mun hemen “Öksürük şikâyeti olanlar şaraptan mamül sirke içiversin” tavsiyesinde bulunmuş. Hakikaten ahali bu tavsiyeye uymuş ve hepsinin öksürüğü de kesilmiş.²¹¹

İmamın namaz esnasında unutması, öksürük vb. sebeplerle belirli bir âyette takılması ve âyetin devamını getirememesi mizahi sahneler için uygun bir zemin oluşturabilmekteydi. Bu tür anekdotlarda mizahi boyut, belirli bir âyetin manasındaki duruma uygunluk ya da cemaatin buna yerinde tepki vermesidir. Yûsuf el-Bahrânî'nin *el-Keşkül* adlı eserindeki bir anekdotta namazda öksürük nöbetinden dolayı ayetin gerisini getiremeyen bir imamın içine düştüğü komik durum hikâye olunmaktadır :

صَلَّى رَجُلٌ صَلَاةَ الْفَجْرِ وَكَانَ بِهِ سُعَالٌ فَقَرَأَ سُورَةَ الْحَاقَّةِ إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَلَمْ أَدْرِ
مَا حِسَابِيهِ﴾ فَأَعْتَرَاهُ السُّعَالُ فَسَعَلَ طَوِيلًا حَتَّى كَادَتْ رُوحُهُ أَنْ تَخْرُجَ ثُمَّ قَرَأَ

²¹⁰ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/793; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 181. Anekdotun kısmen farklı ve daha uzun bir versiyonu için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. M. Şerafettin Yalçınkaya - Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, ts.), 1/74.

²¹¹ el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 226; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/62; Bursevî, *Tefsîrü Rûhu'l-beyân*, 5/49.

بَعْدَ سُعَالِهِ ﴿يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ﴾ فَقَالَ لَهُ بَعْضُ مَنْ خَلْفَهُ: وَعَلَيْنَا صَدَقَةٌ
وَصِيَامٌ. فَضَحِكَ الْجَمَاعَةُ وَتَفَرَّقُوا.

Öksürük rahatsızlığı olan bir imam sabah namazı kıldırırmaktaymış. Hâkka suresinin

﴿وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيَةَ﴾

Keşke hesabımın ne olduğunu bilmeseydim! (Hâkka:26)

ayetine gelince öksürük nöbetine tutulmuş, öksürdükçe öksürmüş hatta canı çıkacak gibi olmuş. Öksürüğü biraz geçince

﴿يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ﴾

Keşke ölümle her şey bitseydi (geberip gitseydik)! (Hâkka:27)

âyetiyle devam edince arkasındakilerden biri kendini tutamayarak “*Bu takdirde sadaka verip oruç tutmak da boynumuzun borcu olurdu!*” deyivermiş. Bunu duyan cemaat kahkahayı koparmış, namazı da bozup dağılmışlar.²¹²

3. Nezle

Göz yaşarması, burun akıntısı ve vücutta genel bir kırgınlık hâliyle seyreden nezle rahatsızlığı hakkında bugün olduğu gibi dün de çok şey yazılıp söylenmiştir. Modern kültürde mizahi bir yaklaşımla “burun ishali” olarak da tasvir olunan nezle, şırlı şırlı akıntısı ve burnu tıkama özelliği yüzünden hususen kış mevsiminin en belalı rahatsızlıklarından biri sayılır. Yine halkın mizah anlayışıyla “*ilaçla 1 haftada, ilaçsız 7 günde*” vücudu terk eden bu hastalığın kişiyi en rahatsız eden tarafı solunum yolunu tıkayarak teneffüs konforunu bozmasıdır. O yüzden kadim devrin kâtip ve şairlerinden İbnü'l-Haccâc (öl.391/1001) kendisini havasız bırakan nezleye bir manzumesinde şöyle sataşmıştır:

أَيُّهَا النَّزْلَةُ بَيْنِي   وَأَصْعَدِي فَوْقَ لَهَاتِي
وَدَعِي حَلْقِي بِحَقِّي   فَهُوَ دَهْلِيْزُ حَيَاتِي

Ey içimde, bir yerlerdeki nezle
Küçük dil üstüne yükselsene
Terk et boğazımı, yalvarıyorum
Çünkü ora benim yaşam koridorum.²¹³

²¹² Yûsuf el-Bahrâni, *el-Keşkül* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1998), 3/66.

²¹³ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 4/345; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/58; es-Se'âlibî, *Hâssü'l-hâss*, 167.

Kadim devrin anlayışına göre, bulaşıcı özelliklerinden dolayı üç illetin hastası ziyarete uygun görülmemiştir:

ثَلَاثَةٌ لَا يُعَدْنَ: الْمَزْكُومُ وَالرَّمْدُ وَالْجَرَبُ.

Üç sınıf ziyaret edilmez: Nezleli, gözü iltihaplı ve uyuz hastalığına yakalanan.²¹⁴

Paradoksal şekilde Hz. Aişe'nin ziyaretçiye en çok nezleli hâldeyken ihtiyaç duyduğu rivayet olunmuştur. Söylediği şudur:

مَنْ لَا يَعُودُنِي فِي الزُّكَّامِ لَا أَبَالِي أَنْ لَا يَعُودُنِي فِي مَرَضٍ آخَرَ.

Beni nezlem sırasında ziyaret etmeyenin, başka bir hastalığı sırasındaki ziyaretini asla umursamam!²¹⁵

Kelimenin tam anlamıyla bir “baş belası” olan nezle edipler tarafından sosyal ilişkilerini, dosta düşmana karşı tutumlarını belirlemede de bir tasvir unsuru olarak kullanılmıştır. Mesela Ebü'l-Feth el-Büstî şöyle demektedir:

أَنَا كَالْوَرْدِ فِيهِ رَاحَةٌ قَوْمٌ   تَمَّ فِيهِ لِأَخْرَيْنَ زُكَّامٌ

Buyum ben: halkın huzur duyduğu gonca
Başkalarına gelince samandan bir nezle.²¹⁶

Bazen nezle vücutta uzun bir süre misafir kalarak kişiyi iyiden iyiye bezdirir. Hele kronik hâle gelen başka rahatsızlıklara eşlik ettiğinde tümünden çekilmez bir hâl alır. Anonim bir manzumede nezlenin bu yönü esprili bir dille anlatılmıştır:

وَلِي صَاحِبَانِ عَلَى هَامَتِي   جُلُوسُهُمَا مِثْلُ حَدِّ
الْوَتْدِ

نَقِيلَانِ لَمْ يَعْرِفَا خِفَّةَ   فَهَذَا الزُّكَّامُ وَهَذَا
الرَّمْدِ

İki dostum var başımda
Kazık başı gibi çakılı durur
(Hâlden anlamayan) iki sakildir onlar

²¹⁴ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/510.

²¹⁵ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/510.

²¹⁶ es-Se'âlibî, *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if*, 212; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/62; a.mlf., es-a.mlf., *et-Temsîl ve'l-muhâdara*, 183; a.mlf., *Lübâbü'l-âdâb*, 214; el-Kayrevânî, *Zehrü'l-âdâb*, 4/934. *Saman nezlesi (alerjik rinit)*: Burunda akıntı ve tıkanıklık, gözlerde kaşıntı ve sulanma, hapşırma atakları ile kendini belli eden hastalık.

Biri nezle, diğeri göz iltihabı.²¹⁷

4. Hapşırma/Aksırma

İslâm muaşeret âdâbında karşılıklı duaya vesile olan hapşırma veya aksırma refleksi, fizyolojik bir hâdise olmasının yanı sıra, Hz. Peygamber üçe kadar aksırmanın sağlık, fazlasınınsa nezle alameti olduğunu söylemiştir.²¹⁸ İslam kültüründe çok iyi bilinen bir hadiste, hapşırma sonrasında okunan duanın, teknik tabirle “teşmîtu’l-âtıs”ın, Müslümanın Müslüman üzerindeki haklarından sayılması konunun dini boyutunu da gündeme getirmektedir. Meşhur hadise göre:

حَقُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ خَمْسٌ: رَدُّ السَّلَامِ، وَعِيَادَةُ الْمَرِيضِ، وَاتِّبَاعُ الْجَنَائِزِ،
وَإِجَابَةُ الدَّعْوَةِ، وَتَشْمِيتُ الْعَاطِسِ.

Bir Müslümanın diğeri üzerindeki hakkı beştir: Selama mukabele etmek, hasta ziyaretinde bulunma, cenazeye iştirak etmek, davete icabet etmek ve aksırana “Yerhamükellah” demek.²¹⁹

Diğeri taraftan teşmît uygulamasının kadim çağlarda hapşırma nispetle değiştiği, sevilmeyen birinin hapşırması durumunda okunan duanın “çaksın, bozsun [وَرِيًّا فُحَابًا]”, sevilen birinin hapşırması durumunda ise “Allah ömür ve gençlik bahşetsin [عُمْرًا وَشَبَابًا]” biçimini aldığı rivayet olunmuştur.²²⁰

Müslümanlar arasında sevgi ve bağlılığın yaygınlaşmasına ve Allah’ın rahmetine vesile olan teşmît uygulamasının Hz. Âdem’den bu yana gelenekleşmiş bir muaşeret kaidesi olduğu söylenebilir. Nitekim Beyhakî’nin rivayet ettiği ve İbn Hibbân’ın da sahih kabul ettiği bir hadise göre, Allah Teâlâ Âdem’i yaratınca Âdem aksırmış, kendisine “Elhamdülillâh” demesi ilham edilmiş, Cenab-ı Hak da Âdem’e “yerhamükellah” diyerek karşılıklı bulunmuştur.

²¹⁷ el-Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, 1/414; el-‘Askerî, *Cemheretu’l-emsâl*, 1/586; İbn Merzubân el-Muhavvelî, *Zemmü’s-sükâlâ*, thk. Me’mûn Mahmûd Yasin (Şarika: Dâru İbn Kesîr, 1991), 24.

²¹⁸ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-sahih*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Şeriketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Edeb", 5 (No.2743)

²¹⁹ el-Buhârî Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm, *Sâhîhü’l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr-Dâru’l-Yemâme, 1993), "Cenâiz", 2 (No. 1183); Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sâhîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matba’atü Dâri İhyâit-Türâsi’l-‘Arabî, 1955), "Selam", 3 (No. 2162).

²²⁰ ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, 40/187; ez-Zemahşerî, *Rebi’ü’l-‘ebrâr*, 2/372. Kısmen farklı bir varyantı için bkz. Râgîb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü’l-‘üdebâ*, 1/494.

لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَطَسَ، فَأَلْهَمَهُ رَبُّهُ أَنْ قَالَ: أَلْحَمْدُ لِلَّهِ، فَقَالَ لَهُ رَبُّهُ: يَرْحَمُكَ اللَّهُ.

Allah Teâlâ Âdem'i yaratınca Âdem aksırmış, ona “elhamdülillâh” demesini ilham etmiş ve Âdem'e “yerhamükellah” diyerek karşılıklı bulunmuştur.²²¹

5. Gaz Sancıları

Pek çok kültürde hâlâ sosyal bir tabu olarak görülmesine rağmen belki de yeryüzündeki çoğu insanı gülme paydasında bir araya getiren yegâne eylem “yellenme”, klasik kaynakların mizah bölümlerinde geniş yer verilen önemli bir temadır. Mide rahatsızlıkları, bağırsak sorunları ve de yanlış beslenme²²² gibi faktörlerden kaynaklanan gaz sancuları klasik kültürde yellenme konulu çok sayıda fıkra üretmiştir.

Esasen bağırsaklarda biriken gazın salınması (yellenme) hususunda toplumların yaklaşımları birbirinden farklılık arz etmektedir. Hintliler gazı karında hapsetmeyi “gümbürtülü” veya “amansız” bir hastalık” [دَاءٌ دَوِيٌّ] şeklinde tanımlamış, buna karşın onu salmayı bir şifa yolu olarak değerlendirmişlerdir.²²³ Dolayısıyla tıp tarihinde önemli bir yeri olan Hintli tabiplerin de midede biriken gazı, kavleç ya da mide ağrılarının temel bir nedeni olarak gördükleri, o nedenle gazın bünyeden bir şekilde çıkarılmasının pek çok rahatsızlık için bir şifa vesilesi olduğunu iddia etmişlerdir.²²⁴ Hâl böyle olunca Hint toplumunda gazın aleni bir şekilde salınması normal karşılanarak pek mizah konusu yapılmamıştır.

Buna karşın Araplarda durum biraz farklıdır. Zira Arap kültüründe bu tema, fıkhi ve ameli bağlamda ciddi bir mesele olarak görülmesinin yanı sıra, mizah malzemesi olarak da gayet iyi değerlendirilmiştir. Şener Şahin konunun kapsamlı bir incelemesini “Bir Mizah unsuru Olarak Klasik Arap Kaynaklarında ‘Yellenme’ Teması” adlı makalede enine boyuna yapmış, keza klasik muhtevanın modern bir üslupla yeniden sunumunu da

²²¹ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Fethu 'l-bârî bi-şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb vd. (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1960), 10/508.

²²² Hastalıkların sebebi ve teşhisi ile ilgili görüşleriyle tıp tarihinde önemli bir yer edinen Hipokrat'ın temel hastalık kuramı; “yanlış beslenme sonucunda sindirilemeyen bazı artıkların çıkardığı gaz vücuttan atılmayarak hastalıklara yol açar.” Bkz. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Hipokrat>

²²³ Şener Şahin, “Bir Mizah unsuru Olarak Klasik Arap Kaynaklarında ‘Yellenme’ Teması”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2011), 59-116.

²²⁴ el-Mes'ûdî, *Murûcu 'z-zeheb*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Mısır, 1964), 1/173-174.

modern bir antolojide (Zartoloji)²²⁵ ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu temaya dair oldukça zengin bir malzeme varsa da burada özellikle hastalık, sağlık, tedavi ve hekim temalarıyla ilişkili örnekler üzerinde durulacaktır.

Her şeyden önce Müslüman bir toplumda temel bir ibadetin (namaz) ayinsel bir şartını oluşturan abdest ile onu bozan hallerden yellenme arasındaki ilişkiler mizah kültürüne geniş ölçüde yansıtılmıştır. Sözelimi aşağıdaki hikâyede, kocaman göbeği sebebiyle gazını salmadan tadil-i erkâna uygun rükû yapamayacağını düşünen aşırı kilolu bir adamın kendince bulduğu yol alaya alınmaktadır:

رَأَى أَبُو حَنِيفَةَ رَجُلًا يُصَلِّي وَلَا يَرْكَعُ فَقَالَ: يَا هَذَا لَا صَلَاةَ لَكَ بِغَيْرِ رُكُوعٍ.
فَقَالَ: إِنِّي رَجُلٌ عَظِيمُ الْبَطْنِ، فَإِذَا رَكَعْتُ ضَرَطْتُ، فَأَيُّمَا خَيْرٍ، صَلَاةٌ بِلَا رُكُوعٍ
أَوْ رُكُوعٌ بِضُرَاطٍ!؟

Bir gün Ebû Hanîfe rükû yapmadan namaz kılan bir adam görünce “*Bak dostum, rükûnun hakkını vermezsen namazın olmaz*” diye uyardı. Adam pişkince karşılık vermiş: (Gördüğün üzere) bendeniz koca göbekli bir adam olduğumdan eğilmeye kalksam gazımı tutamam. Şimdi sen söyle: Rükûsuz namaz mı yoksa abdestsiz rükû mu daha makbuldür?!²²⁶

Arap nüktedanlar, tıpkı bevletme ve dışkılama gibi, esasen yellenmenin de birtakım fizyolojik fonksiyonlarımızın sıhhat ve âfiyet durumuna ilişkin bir işaret olduğu teması üzerinde de durmuşlardır. Sözelimi İbn ‘Abbâd, İbn Sâbit’e hitâben okuduğu bir dua metninde bunu mizahi bir üslupla şöyle dillendirmektedir:

جَعَلَكَ اللَّهُ مَمَّنْ إِذَا خَرَيْتَ شَطْرًا، وَإِذَا بَالَ قَطْرًا،
وَإِذَا فَسَا عَبْرًا، وَإِذَا ضَرَطَ كَبْرًا، وَإِذَا عَفَجَ عَبْرًا!

Allah seni, büyük abdeste çıktığında lağım çukurunu gaitasıyla yarıya kadar doldurabilenlerden, idrarımı imbikten geçirircesine akıtanlardan, sessiz yellendiğinde ortalığı tozu dumana katanlardan, sesli yellendiğinde yeri göğü inleyenlerden, cinsî münâsebet sırasında ise gözyaşı döktürenlerden yylesin!²²⁷

²²⁵ Şener Şahin, *Zartoloji*, ed. Çağlayan Çevik (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2020).

²²⁶ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/463; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/162.

²²⁷ et-Tevhîdî, *Ahlu'l-vezîrayn*, 173. Bu dua biraz farklı lafızlarla *Mu'cemu'l-udebâ*'da da geçmektedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslami, 1993), 2/689; Yellenme olgusunun Klasik Arap kültür ve edebiyatındaki yerine dair bir inceleme için bkz. Şahin, “Bir Mizah unsuru olarak Klasik Arap Kaynaklarında ‘Yellenme’ Teması”.

Yellenme, sıklıkla hastalık ve yaşlılık arazlarıyla birlikte mizaha konu edilmiştir. Mesela bir bedevi anekdotunda yellenme, yaşlılıkla birlikte ortaya çıkan iki kötü neticeden biri olarak tasvir edilmiştir:

قِيلَ لِبَعْضِ الْأَعْرَابِ وَقَدْ أَسَنَّ، كَيْفَ أَنْتَ الْيَوْمَ؟ فَقَالَ: ذَهَبَ مِنِّي الْأَطْيَبَانِ: الْأَكْلُ
وَالنَّكَاحُ، وَبَقِيَ الْأَرْطَبَانِ: السُّعَالُ وَالضُّرَاطُ.

Yaşını başını almış bir bedeviye “Bugün sağlık sıhhatin ne âlem?” diye sormuşlar. Şöyle cevap vermiş: Yaşlılıkla birlikte iki güzel şeyden mahrum kaldım: yiyip içmeden ve cimadan. Buna karşılık ihtiyarlık iki nemli şeyi miras bıraktı: yellenme ve öksürük.²²⁸

6. Aşırı Yeme ve Mide Fesadı

Klasik Arap edebiyatı kaynaklarında ya da [كَثْرَةُ الْأَكْلِ] terimleriyle anlatılan aşırı yeme ve oburluk olgusu, başta tıp olmak üzere din, ahlak, kültür tarihi, folklor vb. pek çok bilim dalının ilgi alanına girmiş görünmektedir.²²⁹ Tababet sahasının ehil hekimleri, ölçsüz yiyip içmenin insanı hem ahlaken hem de fizyolojik olarak dejenere ettiğini değersizleştirdiğini, keza pek çok hastalığa da zemin hazırladığını belirtmektedir.²³⁰ Hemen bir çok kaynakta yer verilen, Arap tıbbının üzerinde ittifak ettiği temel saptamalardan birine göre yeme miktarı ile kişinin sahip olduğu akıl veya zekâ arasında kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır.²³¹ Bu husus, Arapların meşhur meseli الْبِطْنَةُ تُذْهِبُ الْفِطْنَةَ sözünde²³² açıkça dile getirilmiştir. Geniş bir alandaki kullanımı dolayısıyla yarı tıbbî bir tavsiye hâlini almış olan bu cümle, kimi kaynaklarda bir hadis, kimilerinde anonim bir söz, kimilerinde ise Muâviye b. Ebû Süfyân’a nispet edilen bir vecize olarak takdim edilmektedir. Meselin kıssası olarak zikredilen tarihi hadise ise şöyledir:

رُوي أَنَّ عَمْرَو بْنَ الْعَاصِ قَالَ لِأَصْحَابِهِ يَوْمَ الْحَكَمَيْنِ: أَكْثَرُوا لَهُمُ الطَّعَامَ، فَوَاللَّهِ
مَا بَطِنَ قَوْمٌ إِلَّا فَقَدُوا بَعْضَ عُقُولِهِمْ، وَمَا مَضَتْ عَزْمَةٌ رَجُلٍ بَاتَ بَطِينًا؛ فَلَمَّا
وَجَدَ مُعَاوِيَةَ مَا قَالَ صَحِيحًا قَالَ: الْبِطْنَةُ تُذْهِبُ الْفِطْنَةَ.

²²⁸ el-‘Âmilî, *el-Keşkül*, 1/330; el-Meydânî, *Mecma‘u’l-emsâl*, 1/281.

²²⁹ Detaylı bilgi için bkz. Şahin, *Klasik Arap Edebiyatında Sofra Mizahı: Tipler ve Temalar*, 31.

²³⁰ İbn ‘Abdirabbih, *el-İkdü’l-ferîd*, 8/16.

²³¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi’l-‘Arab kable’l-İslâm* (Dâru’s-Sâkî, 2001), 9/58.

²³² es-Se‘âlibî, *et-Temsil ve’l-muhâdara*, 278; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü’l-üdebâ*, 1/728; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü’l-Hamdüniyye*, 1996, 9/87; İbn ‘Abdirabbih, *el-İkdü’l-ferîd*, 8/11; Şihâbüddin Ahmed b. ‘Îmâd b. Muhammed el-Akfehî, *Âdâbu’l-ekl ve’t-ta‘âm* (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1987), 40; el-Himyerî, *Şemsü’l-‘ulûm*, 1/554.

Rivayete göre (Sıffin savaşı sonrasında) hakem olayında ‘Amr b. Âs adamlarına “*Hasımlarımıza bol bol yemek yedirin. Vallahi bir topluluk tıka basa doymaya görsün akılları kısmen zaafa uğrayıp dirayetleri de düşer.*” demiş. Muâviye, ‘Amr’ın söylediğinin doğru olduğunu görünce de o meşhur sözünü söylemiş: Tokluk zekayı alır götürür [*أَلْبِطْنَةُ تُذْهِبُ [الْفِطْنَةَ]*].²³³

el-Fadl b. Sehl (ö.202/817) tıp tarihinde farklı kültür ve coğrafyalarda yetişmiş hekimlerin, yenilenlerin itidalli olması gerektiği noktasında tam bir konsensüs halinde bulunduğu işaret ettikten sonra, sırayla Yunan, İran ve Hind hekimlerinin ‘ölçülü yeme’ üzerine söyledikleri hikmetâmez sözleri Arapça veciz ifade formları içinde sıralamıştır. Bunlardan birkaçını aktarmakta yarar var:

كُلْ قَلِيلًا وَلَا تَكُنْ عَلِيًّا.

Az ye, hasta olma.

كُلْ قَصْدًا لَا تَلْقَ مِنْ الْكِطَّةِ جُهْدًا.

Kararında ye ki, mide fesadından kıvranmayasın.

كُلْ قَدْرًا لَا تَضِيقُ بِهِ صَدْرًا.

Nefes almanı zorlaştırmayacak şekilde ölçülü ye.²³⁴

Klasik tıp kaynaklarının yanı sıra *edeb* literatürü de bu tür vecizeler bakımından oldukça zengin sayılır. Örneğin ünlü hekim İbn Mâseveyh’in bu kapsamdaki bir sözüne birçok kaynakta rastlanabilir:

شَرُّ الطَّعَامِ بَيْنَ شَرَابَيْنِ، وَشَرُّ الشَّرَابِ بَيْنَ طَعَامَيْنِ.

Yemeğin sağlığa en zararlı olanı (birbirine yakın) iki içecek arasında yenileni; aynı şekilde içeceğin en zararlısı da (birbirine çok yakın) iki yemek arasında içilenidir.²³⁵

Diğer taraftan aşırı doygunluk sonucunda ortaya çıkan “mide fesadı” klasik kaynaklarda [*تُخْمَةٌ*] ve [*كِطَّةٌ*] terimleriyle ifade edilmiştir. Kadim Arap mizahında zengin bir içerikle işlenen temayı anlatmak üzere [*أَدْرَكَتْهُ الْكِطَّةُ*] ve [*كَطَّهَ الطَّعَامُ*] gibi deyimler sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Geçici de olsa, bir rahatsızlık olmasına rağmen mide fesadı,

²³³ en-Nuveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 3/342; ed-Dîneverî, *Uyûnü’l-ahbâr*, 3/242; ed-Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü’l-ilm*, 3/46; ez-Zemahşerî, *Rebî’ü’l-ibrâr*, 3/217; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü’l-Hamdûniyye*, 1996, 9/94.

²³⁴ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü’l-üdebâ*, 1/727.

²³⁵ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve’z-zehâir*, 8/92.

diğerlerine nispetle arzu edilebilir bir sıkıntıdır ve bu durum bir bedevinin ironik dua metnine yansımıştır:

كَانَ أَعْرَابِيٌّ يَدْعُو وَيَقُولُ فِي دُعَائِهِ اللَّهُمَّ اجْعَلِ التُّخْمَةَ دَائِي وَدَاءَ عِيَالِي!

Bedevinin biri şöyle dua edermiş: Allah'ım! Beni ve ailemi bir hastalıkla veya rahatsızlıkla sınyacak olursan, lütfen o şey “mide fesadı” olsun!²³⁶

Besbelli ki mide fesadı öncesinde patlayıncaya kadar yiyip içme eyleminin oluşu bedeviyi böyle bir noktaya sevk etmiştir. Esasen bedevilerin genel olarak sofrta merkezli anlatılarda ciddi bir payı bulunmaktadır. Bir başka bedevinin mide fesadına ilişkin aşığıdaki şahsına münhasır tarifi de bu yüzden anekdotlaşmıştır:

قِيلَ لِأَعْرَابِيٍّ: أَتَعْرِفُونَ التُّخْمَةَ عِنْدَكُمْ؟ قَالَ: نَعَمْ هِيَ كَثِيرَةٌ عِنْدَنَا قِيلَ: وَمَا هِيَ قَالَ: يُصْبِحُ الْإِنْسَانُ وَكَأَنَّ بَنَاتِ الْبَقَرِ تَلْحَسُ فُؤَادَهُ.

Bedevinin birine “*Mide fesadını biliyor musun, sizde de görülüyor mu hiç?*” diye sormuşlar. Bedevi “*Tabii, hem de ne çok*” demiş. “*Nasıl bir şey?*” denilince de tarif etmiş: İnsanın, yüreğini (mide iç çeperini) sanki buzağı yalıyormuş hissine kapılmasını andırır.²³⁷

Mide fesadının ortaya çıkışında yenilen şeyin cins ve miktarı kadar kişinin genel sağlık durumu ve sindirim sisteminin kuvvetli olup olmaması da önem arz etmektedir. Bu bağlamda mide için ağır sayılabilecek bir yemek olan kelle paçayı mideye boca edip de bundan rahatsız olmayan bir adamın durumu anekdot tadında anlatılmayı hak etmiş görünmektedir. el-Âbî'nin rivayeti şöyledir:

قِيلَ لِبَعْضِهِمْ وَقَدْ أَكَلَ رُؤُوسًا وَأَكْتَرَّ مِنْهَا: أَمَا تَخَافُ التُّخْمَةَ؟ قَالَ: لَا إِنَّ لِي بَطْنًا مَا دَخَلَهُ شَيْءٌ إِلَّا جَعَلَ اللَّهُ حَدَّهُ الْأَسْفَلَ.

Çokça kelle yiyen bir adama “*Mide fesadına uğramaktan korkmuyor musun?*” denilince yanıtı şu olmuş: Rabbim bana öyle bir mide bahşetmiş ki, oraya her ne girse Mevla onu midenin ta en dibine gönderir!²³⁸

²³⁶ ed-Dineverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-ilm*, 7/58.

²³⁷ el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 6/312.

²³⁸ el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 27175.

Mide fesadından kurtulmanın en pratik yolu yenilenlerin istifra yoluyla çıkartılması olup insanoğlu bu yöneme çok eski tarihlerden itibaren başvurmuştur.²³⁹ Ancak midesine düşkünlüğüyle bilinen pisboğaz tayfası, her ne sebeple olursa olsun yenilenlerin geri çıkartılmasına şiddetle karşıdır. Onların bu noktadaki yaklaşımları birkaç klasik nüktede ortaya konmuştur. Bunlardan biri meşhur nüktedan Müzebbid'in hikayesidir:

قِيلَ لِمَزِيدِ الْمَدِينِيِّ وَقَدْ أَكَلَ طَعَامًا كَثُفَهُ: قِيْنَا نَقًا وَلَحْمَ جَدِي! إِمْرَأَتِي طَالِقٌ لَوْ
وَجَدْتُهُمَا قَيْنًا لَأَكَلْتُهُمَا!

Bir defasında tıka basa yiyen Müzebbid el-Medîni mide fesadına uğramış, yanındakiler kendisine “Yediğin o ilikle oğlak etini kus ki rahatlayasın” diye tavsiyede bulunmuş. Müzebbid'in yanıtı şöyle olmuş: “Bendeniz yediğim bu ilikle eti kusulmuş vaziyette bulsam bile yerim, yemezsem karım boş olsun!”²⁴⁰

Hikâyenin kısmen farklı bir varyantında oğlak etine ekmek eşlik etmektedir:

أَكَلَ مَزِيدُ الْمَدِينِيُّ طَعَامًا فَأَثَقَلَهُ فَقِيلَ لَهُ: تَقَيَّأُ يَذْهَبُ مَا بِكَ، فَقَالَ: خُبْرُ نَقِي
وَلَحْمُ جَدِي، وَاللَّهِ لَوْ وَجَدْتُهُ قِيًّا لَأَكَلْتُهُ!

Mezîd el-Medenî yemeği fazla kaçırınca yedikleri dokunmuştu. Yanındakiler de “İstifrağ et ki biraz için açılsın” dediklerinde Mezîd, “Tazecik ekmek ve oğlak etini mi? Allah'a yemin olsun ki ben bunları kusmuk vaziyetinde bulsam yine de yerim!” deyivermiş.²⁴¹

Klasik nevâdir kültüründe önemli bazı devlet adamlarının başından geçmiş mide fesadı tecrübelerini konu alan edebi veya tarihi anlatılar da dikkat çekicidir. Bu bağlamda Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân ile Ebû Zuayzi'a arasında geçen bir diyalogda mide fesadından korunmak için yapılması gerekenlere dair reçete niteliğinde tavsiyeler yer almaktadır:

سَأَلَ عَبْدُ الْمَلِكِ أَبَا الزُّعَيْرَةَ فَقَالَ: هَلْ أَتَخِمْتَ قَطُّ؟ قَالَ لَا؛ قَالَ: وَكَيْفَ ذَاكَ؟ قَالَ:
لَأَنَا إِذَا طَبَخْنَا أَنْصَجْنَا، وَإِذَا مَضَعْنَا دَقَّقْنَا، وَلَا نَكْظُ الْمَعِدَةَ وَلَا نُخْلِيهَا.

Abdülmelik: Hiç mide fesadından mustarip olduğun oldu mu?

Ebû Zuayzi'a: Asla.

²³⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzi, *el-Hâvi fi't-tıbb* (Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002), 2/218; Bahâuddîn el-'Âmilî, *el-Mihlât*, thk. Muhammed 'Abdulkerîm en-Nemerî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997), 418.

²⁴⁰ İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferid*, 7/230; ed-Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/46; Şevki Dayf, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî* (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1995), 4/622.

²⁴¹ el-Kayrevânî, *Cem'ül-cevâhir*, 4; ed-Dîneverî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1/46; Şevki Dayf, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, 4/622; İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferid*, 2/309.

Abdülmelik: Bunu nasıl başarıyorsun?

Ebü Zuayzi'a: Biz yemek yaparken her şeyden önce onu çok iyi pişiririz. Lokmalarımızı gayet iyi çiğneriz. Midemizi de ne tıka basa doldurur ne de büsbütün boş bırakırız.²⁴²

Mide fesadıyla baş etmek üzere, mide gazını ve hazımsızlığı ortadan kaldırmak için soda vb. karışımların kullanılması geleneği çok eski tarihlere dayanmaktadır. Kaynaklar bize VII. yüzyılda Müslümanların fetihler yoluyla Irak'ta tanıştıkları [جَوَارِش] veya [جَوَارِش] adında sodaya benzer bir içeceği mide fesadı için kullandığını aktarır. Zühde meyyal bazı zevatın bu şeyin kullanımını hususuna kafa yordukları da kaynaklarda kaydedilmektedir. Hz. Aişe'nin adının da zikredildiği bir rivayette bu karışımdan bahsedilmektedir:

إِنَّ رَجُلًا أَهْدَى إِلَى عَائِشَةَ جَوَارِشَ مِنَ الْعِرَاقِ فَلَمَّا وَضَعَ بَيْنَ يَدَيْهَا قَالَتْ: مَا هَذَا؟
قَالُوا: شَيْءٌ يُصْنَعُ بِالْعِرَاقِ يَهْضُمُ الطَّعَامَ فَبَكَتْ وَقَالَتْ: وَاللَّهِ مَا شَبِعْتُ مِنْ طَعَامٍ
مُنْذُ تُؤْفِي حَبِيبِي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

Adamın biri Iraktan Cüvâriş adında bir içeceği Hz. Aişe'ye getirmiş. Bunu ilk defa gören Aişe (r.a) ne işe yaradığını sorunca Irak menşeli, hazmı kolaylaştırıcı bir içecek olduğunu söylemişler. Bunu duyan Aişe göz yaşları dökerek “*Yârimin (s.a.v) vefatından bu yana hiçbir yemeği doycak kadar yemedim*” demiş.²⁴³

Rivayetin farklı bir versiyonunda ise ana karakter İbn Ömer'dir:

أَهْدَى رَجُلٌ مِنَ الْعِرَاقِ إِلَى ابْنِ عُمَرَ جَوَارِشَ فَقَالَ: مَا يُصْنَعُ بِهِذَا؟ قَالَ: إِذَا كَظَّكَ
الطَّعَامُ أَخَذْتَ مِنْهُ، قَالَ: وَاللَّهِ مَا شَبِعْتُ مِنْهُ كَذَا وَكَذَا، لَا حَاجَةَ لِي فِيهِ.

Iraklı bir adam Abdullah b. Ömer'e Cevâriş hediye etmiş. İbn Ömer adama onun ne işe yaradığını sormuş, o da “Mide fesadına uğradığında bundan içersin (böylece yenilenlerin hazmı kolaylaşır) deyince, “*Valla şu kadar zamandır tokluk yüzü görmedim, dolayısıyla ona hacetim yok!*” demiş.²⁴⁴

Elbette klâsik dönem metinlerinde mide fesadının ölüme sebebiyet verdiği rivayetlere de rastlanabilmektedir. Abbasi halifesi Süleyman b. Abdülmelik ve meşhur hadis

²⁴² ed-Dîneverî, *‘Uyünü’l-ahbâr*, 3/242; İbn ‘Abdirabbih, *el-‘İkdü’l-ferîd*, 8/19; el-Âbî, *Nesrü’l-dürr*, 2/173; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve’z-zehâir*, 2/241; İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 20/90; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Cümel min ensâbi’l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996), 7/267.

²⁴³ İbn Ebî’l-Dünyâ, *el-Cû’*, thk. Muhammed Hayr Ramazan (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997), 130.

²⁴⁴ es-Sefârînî, *Gizâu’l-elbâb*, 2/111; İbn Ebî’l-Dünyâ, *el-Cû’*, 61; İbn ‘Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 31/150; Şihâbüddîn İbn Receb, *Câmi’u’l-‘ulûm ve’l-hikem*, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2008), 893.

alimlerinden İmam Müslim gibi önemli şahsiyetlerin de mide fesadı sebebiyle vefat ettikleri tarih ve edebiyat kaynaklarında sabittir.²⁴⁵ Ölüme sebebiyet verdiği için mide fesadının hafife alınmaması gerektiğini bir hekimin oğluna verdiği öğütlerden anlayabiliriz:

قَالَ بَعْضُ الْحُكَمَاءِ: إِذَا كُنْتَ نَهَمًا فَعَدَّ نَفْسَكَ مِنَ الرَّمْنَى وَاعْلَمْ أَنَّ الشَّبَعَ دَاعِيَةٌ
الْبَشْمِ وَأَنَّ الْبَشْمَ دَاعِيَةٌ السَّقْمِ وَأَنَّ السَّقْمَ دَاعِيَةٌ الْمَوْتِ. وَمَنْ مَاتَ هَذِهِ الْمِيْتَةَ
فَقَدْ مَاتَ مِيْتَةً لَيْمَةً.

(Ey oğul!) Eğer obursan kendini kronik hastalardan say, bil ki: (Sürekli) tokluk mide fesadına, mide fesadı hastalıklara, hastalıklar da ölüme davetiye çıkarır. Her kim de böyle bir şeyden ötürü ölürse, (onurluca değil de) bayağı bir şekilde ölmüş sayılır.²⁴⁶

Bazı beyitlerde ise aşırı yeme sebebiyle mide fesadından ölen kimsenin “*intihar eden kişiye*” teşbihi yapılmıştır:

يَا مَنْ جَنَّتْ كَفُّهُ عَلَى جَسَدِهِ   يَرْحَمَكَ اللَّهُ يَا قَتِيلَ يَدِهِ!

Ey eliyle kendi vücudu üzerinde suç işleyen
Ey elinin kurbanı, bağışlasın Allah seni!²⁴⁷

Şaşırtıcı şekilde mide fesadından ölme obur karakteri için bir övünç vesilesi olabilmektedir. Nitekim Me'mun döneminin meşhur kıssacılarından Sîfeveyh'in “*Şehitlerin en faziletlisi kimdir?*” sorusuna verdiği bir yanıt bu minvaldedir:

قِيلَ لِسَيْفَوَيْهِ الْقَاصُّ: مَنْ أَفْضَلُ الشُّهَدَاءِ؟ قَالَ: مَنْ مَاتَ مِنَ التُّخْمَةِ وَدَفِنَ عَلَى
الْهَيْضَةِ.

Şehitlerin en üstünü, mide fesadından ölmek üzereyken, son deminde koleradan (aşırı kilo kaybından) vefat edendir.²⁴⁸

²⁴⁵ Vefat sebebiyle ilgili olarak şu olay nakledilmiştir: Bir gün ders halkasında İmam Müslim'e bir hadis sorulmuş fakat cevabını bilememiştir. Dersten hemen sonra hızlıca evine gidip odasına kapanan imam, yoğun bir şekilde sorulan hadisi ararken bir yandan da yanında duran hurmalardan arada bir atıştırıyor-muş. Uzun süren araştırmasından sonra aradığı hadisi bulmuş fakat -hiç farkına varmadan -bir sepet hurmayı da bitirivermiş. Yediği onca hurmadan sonra rahatsızlanan İmam Müslim birkaç gün sonra vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 58/94; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/564.

²⁴⁶ el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 1/126; el-Câhiz, *el-Buhalâ*, 148; ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, 3/240; İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, 7/205; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/728; ed-Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-'ilm*, 5/389.

²⁴⁷ İbn 'Abdilber, *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, ts., 189.

²⁴⁸ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, 1996, 9/100; et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-müânese*, 302.

Pek çok klâsik anlatı, sofrâ mizâhı kapsamında değerlendirilebilecek olan pisboğazlık, sofralara dadanma ve ölçüsüz oburlukları bir mizâh teması veya figürü olarak değerlendirirken, sınırlı sayıdaki bir rivayet ölçüsü kaçmış yeme ritüelinin ve doymak bilmezliğin sakıncalarını ortaya çıkarmak için kurgulanmıştır. Bunun güzel bir örneği İbn Hamdûn'un aşağıdaki rivayetidir:

دَخَلْتُ يَوْمًا الْمَسْجِدَ وَإِذَا فِيهِ رَقَبَةٌ بِنُ مَصْفَلَةَ الْعَبْدِيِّ يَتَقَلَّبُ فَقُلْتُ لَهُ: مَا شَأْنُكَ؟ فَقَالَ: أَنَا قَتِيلُ الْبُنِّيِّ وَالْفَالُودَجِّ.

Ahmed b. Beşîr başından geçen bir olayı şöyle anlatıyor: Bir defasında camiye gittiğimde Rakabe b. Maskale el-'Abdî'yi yerde kıvrandır vaziyette gördüm. Kendisine yaklaşıp “Hayrola, neyin var?” diye sorduğumda bana şu yanıtı verdi: “(Ölçüsünü fazla kaçırdığım) kahve ve Fâlûzec tatlısı yüzünden geberip gidiyorum burada!”²⁴⁹

7. Diş Rahatsızlıkları

Klasik kaynaklarda genel sağlık sorunlarının yanı sıra diş problemleriyle ilgilenen müstakil bir meslek erbabının, dişçi sınıfının teşekkül ettiğine dair birtakım rivayetler bulunmaktadır. Rivayetlerin bir kısmında diş sorunlarıyla baş eden hekim [طبيب] terimiyle karşılanırken,²⁵⁰ hususan birkaç rivayette [قَلَاع] teriminin kullanıldığı da görülmektedir. Bu bapta teşekkül eden anlatılardan birkaçında, hastanın ağır nefes kokusundan müşteki hekimin onur kırıcı ironisi dikkat çeker:

اسْتَدْعَى بَعْضُهُمْ قَلَاعًا لِيَقْلَعَ ضِرْسًا لَهُ، وَكَانَ الرَّجُلُ أَبْخَرَ، فَلَمَّا فَتَحَ فَاهُ قَامَ الْقَلَاعُ وَقَالَ: لَيْسَ هَذَا مِنْ عَمَلِي، هَذَا مِنْ عَمَلِ الْكُنَّاسِينَ!

Adamın biri bir azı dişini çekmesi için bir dişçi çağırılmış. Nefesi son derece iğrenç kokan adam ağzını açtığında dişçi hemen geri çekilerek “Bu benim ihtisas alanım değil” demiş “bu vakayla çöpçü ilgilenirler!”²⁵¹

Diş ağrısı kronik hâle geldiğinde hastaya tahammülü zor anlar yaşattığından, dişçi tayfasının bu durumu suiistimal etmesi olasıdır. Hususan azı dişleri gibi, hastanın kendi başına çıkarmayı başaramayacağı dişler aynı zamanda hekimin elinde önemli bir koz olup, her

²⁴⁹ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/105-106.

²⁵⁰ İbn Ebû 'Avn, *el-Ecvibetü'l-müskite*, 1996, 202.

²⁵¹ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 2/313; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 7/170; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/459.

tür pazarlık teklifini geri çevirmesine de olanak tanımaktadır. Aşağıdaki anekdotta azılarından mustarip bir hastanın, dişçiyle olan garip pazarlığı bir mizah konusudur:

جَاءَ رَجُلٌ بِهِ وَجَعُ الضَّرْسِ إِلَى قَلَّاعٍ لِيَقْلَعَهُ، فَقَالَ: أُرِيدُ دِرْهَمًا فَقَالَ لَهُ: أَحْسِنُ. فَقَالَ:
أَقْلَعُ ضِرْسًا آخَرَ -إِنْ أَرَدْتَ- وَلَا أَنْقُصُ مِنَ الدَّرْهَمِ شَيْئًا.

Adamın biri şiddetli diş ağrısı sebebiyle dişçiye gitmiş. Dişçi, bir dirhem karşılığında çürük azı dişini çekebileceğini söylemiş. Adam fiyatı fazla bulup indirim yapmasını isteyince, dişçi “*Kuruş inmeme*” deyip eklemiştir: Ama dilersen şu diğer azıyı ücretsiz çekebilirim!²⁵²

Hemen her konuda olduğu gibi diş ağrısı konusunda da bazı ahmak nüktelerine rastlanmaktadır. Bir örneği şudur mesela:

قَالَ أَحْمَقُ لِعُلامِهِ إِذَا مَرَرْنَا بِالطَّبِيبِ فَذَكِّرْنِي وَجَعِ ضِرْسِي حَتَّى أَسْأَلَهُ عَنِ الدَّوَاءِ.
فَقَالَ: يَا مَوْلَايَ إِنْ كَانَ ضِرْسُكَ يُوجِعُكَ فَسَوْفَ تَذْكُرُهُ.

Adamın biri “*Dişçiye vardık mı bana dişimin ağrıdığını hatırlat ki ilaç alayım*” diye uşağını tembihlemeye kalkınca beriki “*Dişiniz ağrırsa bana gerek olmadan zaten hatırlarsınız Efendim*” deyivermiş.²⁵³

Her hastalıkta olduğu gibi kadim çağlarda diş ağrısı rahatsızlıkları için de farklı tedavi yöntemleri aranmıştır. Bilhassa bir türlü geçmeyen diş ağrılarının teberrük yoluyla tedavi edilmeye çalışıldığı da vakidir. Asma’î’nin aşağıdaki rivayetinde, başlangıçta halifenin manevi statüsünden medet umduğu halde son tahlilde para hırsına kapılan bir kurnazın stratejisi dikkat çekmektedir:

دَخَلَ أَبُو بَكْرٍ الْهُجْرِيَّ ذَاتَ يَوْمٍ عَلَى الْمَنْصُورِ فَقَالَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ انْتَقِصْ عَلَيَّ
فَمِي وَأَنْتُمْ أَهْلُ بَيْتِ بَرَكَةٍ. فَلَوْ أَدْنَتْ لِي لَقَبَلْتُ رَأْسَكَ، لَعَلَّ اللَّهَ يَشُدُّ فَمِي. فَقَالَ
الْمَنْصُورُ: اخْتَرْتُ ذَلِكَ أَوْ الْجَائِزَةَ. فَقَالَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَهْوَنُ عَلَيَّ مِنْ ذَهَابِ دِرْهَمِ
الْجَائِزَةِ أَنْ لَا يَبْقَى فِي فَمِي حَاكَةٌ.

Birgün Ebûbekir el-Hücrî, Halife Mansûr’un yanına gelerek “*Ey müminlerin emiri*” demiş “*Bendenizin dişleri dökülmekte; Zat-ı aliniz de mübarek bir aileden geliyorsunuz. İzin verseniz de kelle-i şerifinizi öpsem. Belki Allah şu garibanın dişlerini yeniden sağlamlaştırdı*”. Bunu duyan Mansur “*Ya bu isteğini yerine getireyim ya da şu ödülü kap, ne diyorsun?*” deyince Ebûbekir

²⁵² el-Âbî, *Nesrû’l-dürr*, 7/170; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü’l-Hamdüniyye*, 1996, 9/959.

²⁵³ İbnü’l-Cevzî, *Ahbârü’l-hamkâ*, 176.

“Dirhem kesesinin elimden kaymasındansa ağızımda tek diş kalmamasını tercih ederim” deyivermiş.²⁵⁴

Diş veya dişler edebi sahada belirli bir durumun alegorik bir üslupla anlatımında da tercih edilen unsurlardır. Genellikle gücü ve nüfuzu temsil etmekte olup, dişlerin sökülmesi de mecaz yollu olarak azledilmeyi, güç ve iktidarın kaybedilmesini, yetkilerin elden alınmasını temsil eder. Vezirlik yapmakta iken bu makamdan alınarak katipliğe getirilen bir adamın aşağıdaki yakınmasında sözü edilen üslup kullanılmıştır mesela:

شَكَا بَعْضُ الْكُتَّابِ فِي نَكْبَتِهِ، وَكَانَ قَدْ وَزَرَ فَقَالَ: أَخَذُوا مَا لِي وَقَلَّعُوا أَسْنَانِي، إِلَّا
أَنَّ دَارِي لَمْ تَبْرَحْ مَكَانِي.

Katiplerden biri başına gelen (makamdan edilme) derdiyle mustaripmiş, ki öncesinde vezirlik yapıyormuş. Bu statü değişikliğini anlatmak üzere şöyle demiş:

Neyim varsa aldılar hep elimden
Sökerek tüm dişlerimi temelinden
Şu var ki: hanem ayrılmadı hâlâ yerinden.²⁵⁵

8. Haşere Sokması

Akrep, yılan, böcek vb. haşerat sokması çöl Araplarının sıklıkla karşılaştıkları problemlerden olup, hekim bulmanın veya herhangi bir tedavi imkânına ulaşmanın zor olduğu kimi durumlarda sabır ve tevekkülden başka bir çare bulunmamaktadır. Yerleşim beldelerinde buna dair çeşitli tedavi usulleri bilinse de bilhassa bedevi habitatında, böyle bir durumda vücudun kendi kendine iyileşmesini beklemekten başka bir seçenek olmayabilmektedir. Aşağıdaki anekdot bu konuyu örnekleyen trajikomik bir bedevi tecrübesini yansıtmaktadır:

لَسَعَتْ عَقْرَبٌ رَجُلًا، فَقَالَ أَعْرَابِيٌّ: عِنْدِي دَوَاؤُهُ، فَقِيلَ لَهُ: مَا هُوَ؟ فَقَالَ: الصِّيَاحُ حَتَّى
الصَّبَاحِ.

Adamın birini bir akrep sokmuş. Bedevinin biri acılar içinde kıvranan bu adama gelerek “Sana akrep sokmasına iyi gelecek bir şey önereyim mi?” diye sormuş. Beriki ümit ve heyecan içinde “Evet, lütfen. Nedir o?” diye sormuş. Bunun üzerine bedevi formülü açıklamış:

²⁵⁴ el-Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-mesâvi*, 122; İbn ‘Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 2/282; ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, 3/140; el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 2/135; İbn ‘Âsım, *Hadâiku'l-ezâhir*, 29.

²⁵⁵ el-Âbî, *Nesrü'd-dürr*, 3/213; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 6/230.

الصَّيَاحُ حَتَّى الصَّبَاحِ.

(Akrep sokmasının şifası) sabaha kadar feryadı figân etmektir!²⁵⁶

En ziyade karşılaşılan haşere sokmalarından biri de arı sokmasıdır. Genelde kendi haline bırakılarak iyileşmesi beklenen bu zehirlenme türü, bazen ciddi manada ızdırap verici olduğunda tedavi için arayışlara girmeyi gerekli kılmaktadır. Klasik anlatılarda bunlara dair de hikayeler yer almaktadır. İbn Abdirabbih *el- 'İkdü 'l-ferîd*'inde Halife Me'mûn'un dilinden böyle bir olay anlatmaktadır:

قَالَ لِي بُخْتِشُوعُ وَسَلْمَوِيهِ وَابْنُ مَسَوِيهِ: إِنَّ الدُّبَابَ إِذَا دَلَكَ عَلَى مَوْضِعٍ لَسَعَةٍ الزُّبُورِ سَكَنَ أَلْمَهَا؛ فَلَسَعَنِي زُّبُورٌ، فَحَكَّكَتْ عَلَى مَوْضِعٍ لَسَعَتِهِ عِشْرِينَ ذُبَابَةً؛ فَمَا سَكَنَ إِلَّا فِي قَدْرِ الْحَيْنِ الَّذِي يَسْكُنُ فِيهِ مِنْ غَيْرِ عِلَاجٍ! فَلَمْ يَبْقَ فِي يَدَيَّ مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا: كَانَ الزُّبُورُ حَقًّا، وَلَوْلَا هَذَا الْعِلَاجُ لَهُ لَقَتَلَك.

Bahtîşû' b. Cibrîl, Selmeveyh ve İbn Mâseveyh bana “*Eşek arısının soktuğu yere karasinek sürülürse acısı hafifler.*” Şeklinde bir tavsiyede bulunmuşlardı. Bir gün hakikaten beni bir eşek arısı soktu. Ben de arının soktuğu yere yirmiden fazla sineği sürüp ufaladım. Fakat acısı, tedavisiz ne kadar sürede hafifleyecekse o kadar sürede geçti. Bununla birlikte hekimlerimizin “*Bu eşek arısı kesinlikle ölümcül bir arıydı. Şayet bu tedavi usulünü tatbik etmeseydiniz kesin ölümünüze sebep olurdu.*” diyeceklerinden de eminim!²⁵⁷

9. Kalp Rahatsızlığı

Kalp hastalıklarına dair anekdotik anlatılar çok daha sınırlı gibi görünmektedir. *Metâli 'u 'l-büdûr*' da rastladığımız bir hikâyede kalbe dair rahatsızlık metaforik bağlamda değerlendirilmiştir:

دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى بَعْضِ أَصْحَابِهِ يَعُودُهُ مِنْ مَرَضٍ بِالْقَلْبِ وَكَانَ لَهُ غُلَامٌ يُدْعَى
يَاقُوتَ شَدِيدَ الْإِفْتِتَانِ بِهِ وَكَانَ مُتَّهَمًا بِهِ فَقَالَ لَهُ حَاشَاكَ يَا سَيِّدَنَا تَشْكُو وَجَعَ
الْقَلْبِ وَنَدَاكَ الْمُفْرِحُ الْيَاقُوتِي!

Adamın biri kalp rahatsızlığı çeken bir dostunu ziyarete gitmiş. Bu hastanın, Yakut adında seksapalitesi yüksek bir uşığı varmış, ki zaten

²⁵⁶ Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *Dürerü 'l-hikem*, nşr. Muhammed İbrâhim Selîm (Kahire: Dâru's-Sahâbe, 1991), 46. Hikâyenin kısmen farklı bir versiyonu için bkz. el-Âbî, *Nesrû 'd-dür*, 6/351; İbnü'l-Cevzî, *Ahbârü 'z-zırâf*, 142; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü 'l-üdebâ*, 1/519; a.mlf., *Dürerü 'l-hikem*, 46.

²⁵⁷ İbn 'Abdirabbih, *el- 'İkdü 'l-ferîd*, 7/273; ez-Zemahşerî, *Rebî 'ü 'l-ebrâr*, 5/422; ed-Dîneverî, *'Uyûnü 'l-ahbâr*, 2/119; el-Câhız, *Kitâbu 'l-hayevân*, 5/196; el-İbşihî, *el-Müstetrağ*, 361.

onunla luti bir ilişki yaşadığı da el alemin dilindeymiş. Durumu bilen ziyaretçi, hastasına takılmış: “Yanı başınızda Yakut gibi gamınızı kederinizi dağıtacak biri varken, Zat-ı âliniz kalp ağrısı falan çekmez, Efendim!”²⁵⁸

10. Tâun

Yaralayıp kusurlu kılmak anlamındaki [طَعَنَ] kökünden türeyen [طَاعُونَ] kitlesel ölümlere yol açan vebanın yanı sıra heyelan, sel, deprem, tûfan vb. doğal afetleri ifade etmek için de kullanılmaktadır. Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*'ında tâunun Araplarca “Şeytanın (ölümcül) darbesi [طَعْنُ مِنَ الشَّيْطَانِ]” ve “cinlerin mızrağı [رِمَاحُ الْجِنَّ]” olarak adlandırıldığını kaydederken,²⁵⁹ klasik kaynaklarda toplu ölümlere yol açan bu semavi afete ilişkin azımsanmayacak sayıda rivayet nakledilmiştir. Bu anekdotların bir kısmı aynı zamanda gerçekliği olan tarihsel kayıtlara dayanmaktadır, ki bu yönüyle ilgili malzeme modern afet bilim çalışmaları için de önem arz etmektedir.

Taunla ilgili bir kısım anekdotların konusu, hastalığın çıktığı yeri terk edip etmemek gerektiği üzerinedir. Bu grup anekdotların ana fikri genellikle her iki tutumun destekçilerinin sundukları dini ve akli dayanaklarla yaşanan rekabetten oluşmaktadır. Söz gelimi Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik (öl. 96/715) bulunduğu yerde patlak veren bir taundan kaçmak istediğinde ahaliden tepki görmüş, taun bölgesini terk etmeme gerekçelerini bir ayete dayandıran topluluğa aynı ayet üzerinden zekice bir yanıt vermiştir:

قِيلَ لِلْوَلِيدِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ حِينَ فَرَّ مِنَ الطَّاعُونَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: ﴿قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوْ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾. قَالَ: ذَلِكَ الْقَلِيلَ نَطْلُبُ.

Şehir sakinleri tâun bölgesinden kaçmak isteyen Velîd b. Abdülmelik'e “Ey müminlerin emiri! Allahu Teâlâ

﴿قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوْ الْقَتْلِ وَإِذَا لَا تُمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾

De ki: Eğer ölümden veya öldürülmekten kaçırıyorsanız, kaçmanın size bir faydası olmaz! Kaçsanız bile size tanınacak süre çok azdır.

²⁵⁸ el-Ğazûlî, *Metâli'u'l-budûr*, 83.

²⁵⁹ el-Câhız, *Kitâbu'l-hayevân*, 6/429.

buyuruyor” deyince, Abdülmelik “Zaten biz de o [çok az]ın peşindeyiz” deyivermiş.²⁶⁰

Klasik kaynaklarda geçen birçok tarihsel hikâyede ölmek için taundan kaçmanın fayda etmeyeceği, belde değiştirmenin Azrail’i hedefinden şaşırtmayacağı ana fikri ele alınmıştır. Emevîlerin Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan’ın (öl.86/705) hikayesi bu türdendir:

وَقَعَ الطَّاعُونَ مِصْرَ فِي وِلَايَةِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ مَرْوَانَ حِينَ أَتَاهَا، فَخَرَجَ هَارِبًا مِنْهُ
فَنَزَلَ بِقَرْيَةٍ مِنَ الصَّعِيدِ يُقَالُ لَهَا سَكْرٌ. فَقَدِمَ عَلَيْهِ حِينَ نَزَلَهَا رَسُولٌ لِعَبْدِ الْمَلِكِ،
فَقَالَ لَهُ عَبْدُ الْعَزِيزِ: مَا اسْمُكَ؟ قَالَ: طَالِبُ بْنُ مُدْرِكٍ، فَقَالَ: أَوَاهُ! مَا أَرَانِي رَاجِعًا
إِلَى الْفُسْطَاطِ أَبَدًا، وَمَاتَ فِي تِلْكَ الْقَرْيَةِ.

Mısır’da Abdülaziz b. Mervan’ın (öl.86/705) valilik yaptığı dönemde bir taun meydana gelmiş. Abdülaziz hemen oradan kaçıp Said bölgesinde Sükker namındaki bir köye gelip yerleşmiş. Köyde bulunduğu sırada Halife Abdülmelik’in bir elçisi kendisine uğramış. Abdülaziz bu elçiye adını sormuş. Elçi, isminin Tâlib b. Müdrîk (Yakalar oğlu Peşine düşen) olduğunu söyleyince Vali “Eyvahlar olsun” demiş “Korkarım bir daha asla Fustat’a dönemeyeceğim”. Gerçekten de Abdülaziz o köyde vefat etmiş.²⁶¹

Bazı anekdotlarda ise taun bölgesinden çıkmak suretiyle ölümden kaçtığını zanneden adamın yolda ölüme yakalanma hikayesi anlatılır. Bir örneği şudur:

خَرَجَ أَعْرَابِيٌّ هَارِبًا مِنَ الطَّاعُونَ، فَبَيْنَمَا هُوَ سَائِرٌ إِذْ لَدَغَتْهُ أَفْعَى فَمَاتَ، فَقَالَ أَبُوهُ يَرِثِيهِ:
طَافَ يَبْغِي نَجْوَةً   مِنْ هَلَكَ فَهَلَكَ
وَالْمَنَايَا رَصْدٌ   لِفَتَى حَيْثُ سَلَكَ
لَيْتَ شِعْرِي ضَلَّةً   أَيُّ شَيْءٍ قَتَلَكَ
كُلُّ شَيْءٍ قَاتِلٌ   حِينَ تَلَقَى أَجَلَكَ

Bedevinin biri taundan kaçmak üzere yola çıkmış. Yolda kendisini bir engerek sokmuş ve oracıkta ölmüş. Bunun üzerine babası şöyle ağıt yakmış:

Çıktı yola kurtulmayı umarak
Lakin yine oldu -oğlum- helak
Ölümler yiğit için pusuda
Nereye gitse varır ardınca
Ah bir bilsem tarikini

²⁶⁰ İbn ‘Abdirabbih, *el-Ikdü’l-ferîd*, 3/142. Hikâyenin farklı bir versiyonunda taundan kaçan Süleyman b. Abdülmelik’tir. Bkz. İbn Ebû ‘Avn, *el-Ecvibetü’l-müskite*, 1996, 23.

²⁶¹ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü’l-Hamdüniyye*, 1996, 8/18; en-Nuveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 3/144.

Acep ne öldürdü oğlum seni

Gerçi her şey canı alır

Vakta ki ecel kapıya dayanır.²⁶²

Tarihsel anekdotlardan birkaçı, bir taunun ortadan kalkmasıyla bir emirin tahta geçmesinin aynı zamana denk gelmesi arasındaki bağlantıyı konu alır. Bu rivayetlerde iktidara gelmenin vermiş olduğu kibir, muhatabın pratik zekâsıyla kırılmaktadır. Bunun güzel bir örneği Halife Mansur'un başına gelen aşağıdaki olaydır:

قَالَ الْمَنْصُورُ يَوْمًا: مَنْ بَرَكَتِنَا عَلَى الْمُسْلِمِينَ أَنْ الطَّاعُونَ رُفِعَ عَنْهُمْ فِي أَيَّامِنَا!
فَقَالَ بَعْضُ الْحَاضِرِينَ: مَا كَانَ اللَّهُ لِيَجْمَعَ وَلَايَتَكُمْ وَالطَّاعُونَ!

Günün birinde Halife Mansur “*Taun belasının iktidarımızda def-ü ref olması bizim Müslümanlara en büyük hayrımızdır*” diyecek olmuş ki, hâziründen biri “(Doğru söylüyorsunuz, emirim)” demiş “*Cenab-ı Mevla aynı anda iki belayı başa musallat etmez!*”²⁶³

Kadim dönemde toplu ölümlere yol açan taun, sel, deprem vb. felaketlerde, ölenlerin sayısını tespit etmek için ilkel de olsa bir yöntem geliştirilmişti. Buna göre belirli bir yerde ölenlerin sayısını hesaplamak için büyük bir küp veya kap alınır, her ölü için küpün içine bir taş atılmış. Çöldeki yaşam kültürü hakkında geniş tecrübesi olan Asma‘î'nin aktardığı bir rivayette sözü edilen uygulama anlatılmıştır:

قَالَ الْأَصْمَعِيُّ: رَأَيْتُ رَجُلًا قَاعِدًا فِي زَمَنِ الطَّاعُونَ يَعُدُّ الْمَوْتَى فِي كُوزٍ فَعَدَّ أَوَّلَ يَوْمٍ عَشْرِينَ وَمِئَةَ أَلْفٍ وَعَدَّ فِي الْيَوْمِ الثَّانِي خَمْسِينَ وَمِئَةَ أَلْفٍ فَمَرَّ قَوْمٌ بِمِيتِهِمْ وَهُوَ يَعُدُّ، فَلَمَّا رَجَعُوا إِذَا عِنْدَ الْكُوزِ غَيْرُهُ فَسَأَلُوا عَنْهُ فَقَالُوا: هُوَ فِي الْكُوزِ.

Asma‘î anlatıyor: Taun zamanında oturup ölüleri bir küpün içine attığı taşlarla tek tek sayan bir adam görmüştüm. Bu adam ilk gün 100.020, ikinci gün 100.050 ölü saymıştı. Bir ara cenazelerini taşıyan bir ahali bu adam sayıma devam ederken yanından geçip gitmiş. Ancak defin dönüşü küpün başında bir başkasını görünce merakla sormuşlar: O adam nerede? Saymakta olan yanıtlamış: Nerede olacak, küpün içinde!²⁶⁴

²⁶² İbn ‘Abdirabbih, *el-‘İkdü’l-ferîd*, 3/218.

²⁶³ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü’l-üdebâ*, 1/230; es-Se‘âlibî, *Simâri’l-kulûb*, 68; İbn ‘Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 11/246.

²⁶⁴ İbnü’l-Cevzî, *Ahbârü’z-zirâf*, 97; İbnü’l-Cevzî, *Kitâbu’l-ezkiyâ*, 142; es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, 18/66.

11. Sıtma (Humma)

Başta Afrika olmak üzere en çok sıcak ülkelerde görülen, bir cins sivrisinek aracılığı ile bulaşan ve tene sarımsı bir hava veren sıtma, vücuda verdiği yüksek harareten ötürü kadim Türk örfünde “ısıtma” olarak da bilinen ateşli bir hastalıktır. Tarih boyunca milyonlarca insanı kırıp geçirmiş bu hastalığın taşıyıcısı sivrisinekler, o yüzden, dünyanın gelmiş geçmiş en azılı seri katilleri olarak görülmektedir.

Vücut ısısını olağanüstü yükselten sıtma hastanın tir tir titremesine yol açmak suretiyle yarattığı paradoksla karakterizedir. İslam kültüründe sıtma hastalığına yapılmış en eski tavsiflerden birine Hz. Peygamberin bir teşbihinde rastlıyoruz. Bu hastalıkla nasıl mücadele edilmesi gerektiğini işaret eden nebevi reçete, hastalığın tarifi ve mücadele yönteminin ifadesi bakımından hayli ilginçtir:

الْحُمَّى كَيْرٌ مِنْ كَيْرِ جَهَنَّمَ، فَنَحُوها عَنْكُمْ بِالْمَاءِ الْبَارِدِ.

Humma cehennem körüklerinden bir körüktür. Onu soğuk su ile kendinizden uzaklaştırın.²⁶⁵

Pençesinden çok az insanın kurtulması dolayısıyla Arap örfünde [دَاءُ الْأَسَدِ] olarak da anılan sıtma hastalığının²⁶⁶ bir özelliği de rivayetlere bakılırsa, gündüz kaybolup gece saatlerinde ortaya çıkışıdır. Hayatında sıtmadan çok çekmiş olan Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî bir şiirinde onun bu özelliğini pek bir dert yanarak şöyle tasvir eder:

وَزَائِرَتِي كَأَنَّ بِهَا حَيَاءً
بَدَلْتُ لَهَا الْمَطَارِفَ وَالْحَشَايَا
يَضِيقُ الْجِلْدُ عَنِ نَفْسِي وَعَنْهَا
كَأَنَّ الصُّبْحَ يَطْرُدُهَا فَتَجْرِي
أُرَاقِبُ وَقْتَهَا مِنْ غَيْرِ شَوْقٍ
وَيَصْدُقُ وَعَدَهَا وَالصِّدْقُ شَرٌّ
أَبْنَتِ الدَّهْرِ عِنْدِي كُلُّ بِنْتٍ
فَلَيْسَ تَزُورُ إِلَّا فِي الظَّلَامِ
فَعَافَتْهَا وَبَاتَتْ فِي عِظَامِي
فَتُوسَّعُهُ بِأَنْوَاعِ السَّقَامِ
مَدَامِعُهَا بِأَرْبَعَةِ سِجَامِ
مُرَاقِبَةَ الْمَشُوقِ الْمُسْتَهَامِ
إِذَا أَلْقَاكَ فِي الْكُرْبِ الْعِظَامِ
فَكَيْفَ وَصَلْتِ أَنْتِ مِنَ الرَّحَامِ

Ziyaretçim biraz utangaç sanki
Çünkü ziyareti yalnız gece vakti

İpek örtüler serdim ona ve nice halı

²⁶⁵ İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dârü ihyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, ts.), “Tıp”, 19 (No. 3475)

²⁶⁶ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/59.

İğrenip hepsinden kemiklerimde konakladı
Beden kafesim dar gelmede bana ve ona
Türlü sıkıntılarla hırpalayıp durmada
Kovmada sanki sabah (davetsiz) misafiri
Gözünde dört damla gözyaşı var besbelli
Gözlüyorum şevksizce onun geliş vaktini
Mecnunun aşığını gözlediği gibi
Sözüne çok sadıktır ve bu sadakat beteri
Karşılaşınca seni büyük sıkıntılara atar
Ey kara bela (sıtma), tüm belâlar bendeyken
Nasıl buldun sen beni bunca insan içinden?!²⁶⁷

Sıtma hastalığının gece ziyaretlerinden söz eden bir Bahtîşû‘ anekdotunda, Hz. Peygamberin bir hadisinden hareketle, bu hastalığın vücuttaki olumsuz tesirinin bir sene kadar sürebildiği ifade edilmiştir. Bir hadis-i şerifteki bilginin, tıbbi bir yorumun izahına mesnet teşkil ettiği anlatı şöyledir:

دَخَلَ بُخْتِشُوعُ عَلَى يَحْيَى بْنِ خَالِدٍ بَعَقِبِ حُمَى، فَقَالَ لَهُ: تَوَقَّ فَإِنَّ حُمَى لَيْلَةٌ
يَبْقَى فِي الْبَدَنِ تَأْثِيرُهُ سَنَةً، وَعِنْدَهُ وَكَيْعٌ فَقَالَ صَدَقَ، فَقَالَ يَحْيَى مَا أَقْرَبَ تَصْدِيقَكَ
إِيَّاهُ، قَالَ: لِأَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: حُمَى لَيْلَةٌ كَفَّارَةٌ سَنَةً فَعَلِمْتُ أَنَّ هَذَا
كَمَا قَالَ.

Birgün Bahtîşû‘ sıtmayı henüz atlatan Yahya b. Hâlid’i ziyarete gittiğinde ona “Kendini koru, zira bir gecelik sıtmanın etkisi bedende bir sene kalır” demiş. O sırada orada bulunan Vekî’ “Doğru söyledi” deyince Yahya “Söylediğini ne de çabuk kabul ediverdin!” demiş. Bunun üzerine Vekî’ “Hz. Peygamber ‘1 gecelik humma ızdırabı bir senelik günaha kefarete olur’ buyurmuştu. Buradan anladım ki mesele Bahtîşû‘ nun dediği gibi.²⁶⁸

12. Basur ve Çıban

Tıbbi literatürde hemoroit tabir olunan, Arap örfünde ise [بَوَاسِيرٍ çoğ. بَاسُور] sözcüğüyle ifade edilen malum rahatsızlık hem kadim tıp kaynaklarında hem de edebiyat kitaplarında

²⁶⁷ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, 15/41; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/48. Mütenebbî'nin humma ile ilgili söylediği şiirleri üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Dursun Hazer, “El-Mutenebbî'nin Şiirinde Humma Tasviri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Aralık 2003), 17-36.

²⁶⁸ el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*, 2/50; es-Se'âlibî, *Dürerü'l-hikem*, 29; Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/508.

kendisine yer bulmuştur. En eski kayıtlar arasında Lokman Hekim'in basura maruz kalmamak için yaptığı bir tavsiye dikkat çeker mesela. Aynı zamanda bir tuvalet adabı gibi görülen tavsiyesi şöyledir:

لَا تُطِيلُوا الْجُلُوسَ عَلَى الْخَلَاءِ! فَإِنَّهُ يُورِثُ الْبَاسُورَ.

Heladaki kalış/oturuş süresini uzatmayın, zira basura neden olur.²⁶⁹

Ondan daha popüler bir rahatsızlıkta çıban dediğimiz ve Arapçada [دَمَامِيلُ çoğ. دُمَّلٌ] terimiyle karşıladığımız malum rahatsızlıktır. Kadim anlatılarda çıbanla ilgili daha yoğun bir malzeme bulunmaktadır. Sözelimi müstehcen şakalarıyla meşhur Cemmâz'ın bir anekdotunda çıban, bir çirkin hikayesine dönüşmüştür. Şöyledir hikâye:

قَالَ رَجُلٌ لِلْجَمَّازِ: خَرَجَ بِي دُمَّلٌ فِي أَفْجِحِ مَوْضِعٍ، قَالَ: كَذَّبْتَ، هُوَ ذَا أَرَى وَجْهَكَ لَيْسَ فِيهِ شَيْءٌ!

Adamın biri Cemmâz'a gelerek çıbandan yakınmış. Cemmâz çıbanın vücudunun neresinde olduğunu sormuş. Adam “*Vücudumun en pis ve adi kısmında*” deyince Cemmâz bir şeytanlık yaparak “*Yalan söylüyorsun*” demiş, “*Zira ben suratında bir şey göremiyorum!*”²⁷⁰

Hususen kronik hâle gelip neredeyse hayatı işkenceye çeviren çıban, bu dertten ziyadesiyle muzdarip kimi şairleri beyitler nazmetmeye de sevk etmiştir. Bir şairin dilinden çıbana dair yakınma şöyledir örneğin:

وَبِي دُمَّلٌ فِي كُلِّ يَوْمٍ يَزُورُنِي   فَيُقْلِقُ أَحْشَائِي وَيُسْهَرُ مَقْلَتِي
يَقُولُ لِي الْعَوَادُ مَالٌ وَصِحَّةٌ   فَيَا لَيْتَهُمْ آبُوا بِمَالِي وَصِحَّتِي

Her gün ziyaret eder, amansız çıban beni
Kasvet verir içime, kaçırır uykuları

Ziyaretçi ahabım “Para ve Sağlık” diler
Keşke bu ikisini geri getirebilseler.²⁷¹

Bir başka şairse ızdırapta çıbanı ve vebayı yarıştıranak şöyle çilesinin büyüklüğünü anlatmak istemektedir:

فَكُنْتُ كَمَنْ شَكَ الطَّاعُونَ يَوْمًا   فَرَادُوهُ عَلَى الطَّاعُونَ دُمَّلٌ

²⁶⁹ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 5/50; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 226. Rivayetin daha uzun ve kısmen farklı bir versiyonu için bkz. ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, 3/297.

²⁷⁰ ez-Zemahşerî, *Rebî'ü'l-ibrâr*, 2/191; İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/416; el-Emâsî, *Ravzu'l-ahyâr*, 370.

²⁷¹ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/510.

Bendeniz şu vebadan bir gün yakınır idi
Ama şimdi o vebaya bir de çıban eklendi.²⁷²

13. İktidarsızlık

Arapça klasik kaynaklarda [بَاهٌ ve عَيْنٌ] sözcükleriyle ifade edilen bu rahatsızlık tahmin edileceği üzere her dönemde ve toplumda ilgi çeken edebi ve mizahi enstrümanlardan biri olmuştur. En başta, edebi sahada ona yönelik başarılı tasvir ve teşbihlere rastlanmaktadır. Heder olmuş beş nesne sıralamasında, mesela, bir şekilde “iktidarsız” kavramı da geçmektedir:

خَمْسَةٌ أَشْيَاءٌ أَضِيحُ شَيْءٍ فِي الدُّنْيَا: سِرَاجٌ يُوقَدُ فِي الشَّمْسِ، وَمَطَرٌ وَابِلٌ فِي أَرْضٍ سَبَخَةٍ،
وَأَمْرَأَةٌ حَسَنَاءٌ تُزْفُّ إِلَى عَيْنٍ، وَطَعَامٌ يُسْتَجَادُ ثُمَّ يُقَدَّمُ إِلَى سَكَرَانَ أَوْ شَبَعَانَ،
وَمَعْرُوفٌ تَصْنَعُهُ عِنْدَ مَنْ لَا يَشْكُرُكَ.

Beş şey vardır ki tamamen zarar ziyandır: Gün ışığında yakılan kandil, bataklık araziye yağan sağanak yağış, güzel bir kadının (cinsel) iktidarsız biriyle evlenmesi, lezzetli bir yemeğin sarhoşa veya tok birisine sunulması ve şükretmeyi bilmeyene iyilik yapmam.²⁷³

Klasik nevadir derlemelerinde erkek ve kadın tenasül uzuvlarını farklı açılardan ele alan anekdotlarda, bu uzuvların fonksiyonlarını kaybetmesi üzerine yapılan betimlemeler de ciddi bir güldürü malzemesi teşkil etmiştir. Tevhîdî'nin *el-Besâir ve 'z-zehâir* 'inde buna dair bir örnek şöyledir mesela:

قِيلَ لِرَجُلٍ كَانَتْ امْرَأَتُهُ تُشَارُهُ: أَمَا أَحَدٌ يُصَلِّحُ بَيْنَكُمَا؟ فَقَالَ: لَا، قَدْ مَاتَ الَّذِي كَانَ
يُصَلِّحُ بَيْنَنَا، يَعْنِي أَيْرَهُ.

Karıyla kavga eden bir adama “*Aranızı bulacak birisi yok mu?*” diye sormuşlar. Cinsel uzvuna bakıp iç çekerek “*Hiç sorma, sulhu bulacak olan rahmetli oldu!*”²⁷⁴

²⁷² el-Cebertî, *Târîhu 'acâibi 'l-âsâr fi 't-terâcim ve 'l-ahbâr* (Beyrut: Dâru'l-cil, ts.), 3/368.

²⁷³ İbn 'Abdîlber, *Behcetü 'l-mecâlis*, 201; el-Berkûkî, *ez-Zehâ'ir ve 'l-'abkariyyât*, 1/220; ed-Dîneverî, *Uyûnü 'l-ahbâr*, 3/189; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü 'l-ebrâr*, 5/280. Anekdotun kısmen farklı bir varyantı için bkz. Râgib el-İsfahânî, *Muhâdarâtü 'l-üdebâ*, 2/747.

²⁷⁴ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü 'l-Hamdûniyye*, 1996, 9/429; ez-Zemahşerî, *Rebî'ü 'l-ebrâr*, 5/237; el-Âbî, *Nesrü 'd-dürr*, 2/149; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 4/198.

Cinsel iktidarsızlık etrafında kurgulanan anekdotların bir kısmı ise hekim tarafından önerilen komik reçetelerden oluşur. Sözgelimi İbn Mâseveyh, cinsel iktidarsızlıktan şikâyet eden bir hastasına kafiyeli bir üslupla şöyle bir reçete önermişti:

عَلَيْكَ بِالْكَبَابِ وَالشَّرَابِ وَشَعْرِ أَبِي الْخَطَّابِ.

Şu üç şeyden şaşma: Kebaptan, şaraptan ve Ebü'l-Hattâb'ın²⁷⁵
şairlerinden.²⁷⁶

İktidarsızlığın temel nedenlerinden biri de kuşkusuz, yaş olup, cinsel performansın zayıfladığı ileri yaşlara ilişkin mücûn anlatıları her zaman dikkat çekicidir. Tevhîdî'nin *el-Besâir ve 'z-zehâir*'inde yer alan bir nükte, yaşlı efendisinin cinsel durumunu ilginç bir teşbihle anlatan cariyeyi konu almaktadır. Şöyledir hikâyesi:

قَالَ أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ: كُنْتُ أَغْزِلُ عَنْ جَارِيَةٍ فَقَالَتْ لِي يَوْمًا: يَا مَوْلَايَ! مَا أَقَلَّ
حَاجَةَ الدُّرْدِ إِلَى السَّوَاكِ!

Ahmed b. Yusuf anlatıyor: Bir câriyemle cima sırasında sürekli azil yapardım. Sonra bir gün o câriye bana “*Dişi döküklerin misvaka ne ihtiyacı olur, Efendim!*” demesin mi, (yerin dibine geçtim).²⁷⁷

Yaşa bağlı iktidarsızlıktan yakınmanın şiiirden güzel bir örneği de bedevi Şair Ebü Hakîme'ye aittir. İlerleyen yaşla birlikte vücuduna hastalıklar arız olmuş, cinsel uzuvlarda baş gösteren zaafiyetse onu büsbütün çökertmiştir. Nitekim aşağıdaki beyitler onun gençlik çağının sıhhat ve kudretine duyduğu özlemi terennüm etmektedir:

أَيَحْسُدُنِي إِبْلِيسُ دَاءَيْنِ أَصْبَحَا   بِرَأْسِي وَرِجْلِي دُمًّا
وَزُكَّامًا
فَلَيْتَهُمَا كَانَا وَأَزِيدُهُ   زَمَانَةً أَيْرٍ لَا يُطِيقُ
قِيَامًا

İblîs iki dertten ötürü kıskanır mı beni hiç
Ayağымda bir çıban ve başымda bir nezle
Keşke sade bunlar olsa, var fazlası
Ekstradan boynu bükük alet belası!²⁷⁸

²⁷⁵ Ünlü aşk şairi Ebü'l-Hattâb Ömer b. Abdillâh b. Ebî Rebîa (ö. 93/711-12)

²⁷⁶ es-Se'âlibî, *Yetîmetü 'd-dehr*, 3/92; ez-Zemahşerî, *Rebî 'ü 'l-ebrâr*, 5/11; el-Âbî, *Nesrû 'd-dürr*, 7/211; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 2/45.

²⁷⁷ el-Âbî, *Nesrû 'd-dürr*, 4/186; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve 'z-zehâir*, 1/230.

²⁷⁸ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü 'l-Hamdüniyye*, 1996, 9/427; ez-Zemahşerî, *Rebî 'ü 'l-ebrâr*, 5/52.

Cinsel yetersizliği konu alan klasik hikayelerde muhannesler de müstakil bir kategori teşkil eder. Bu zümrenin kadınısı tavır ve davranışları, kırıtarak yürütmeleri gibi cinsel iktidarsızlıkları da ilgili anlatılarda temel bir temadır. Anekdotik anlatıların yanı sıra şiirlerde de bu konu etrafında ziyadesiyle kalem oynatılmıştır. Mesela Cemmâz'ın bir muhannes taşlamasının hedefinde tipik bir muhannes vardır:

إِذَا كُنْتَ لَا تَسْتَطِيعُ الْجِمَاعَ   وَكُنْتَ بِحُبِّ الزَّيِّ مُوَلِّعُ
فَإِنَّكَ فِي ذَاكَ مِثْلُ الْمِسْنُ   يَحُدُّ الْحَدِيدَ وَلَا يَقْطَعُ

Cimaya muktedir olamaz iken

Düşkünsün ya hani zinaya da sen

O nedenle bir eğeden farksızsın

Sivriltilsin demiri ama kendin kesmezsin!²⁷⁹

Bazı hikayelere bakılırsa iktidarsızlık, esasen livata ilişkiye meyilli olan erkeklerin, karlılarıyla beraber olmamak için sığındıkları kılıfına uydurulmuş bir mazeretten ibarettir. Bu temayı işleyen bazı hikâyelerde iktidarsızlık iddiasında bulunan şahsın maruz bırakıldığı “cinsel uzvun uyarılması testi” ilginç sonuçlar doğurmaktadır. Bir örnek şöyledir mesela:

جَاءتِ امْرَأَةٌ مَعَ زَوْجِهَا إِلَى قَاضٍ وَقَالَتْ: إِنَّهُ لَا يُصَاحِبُنِي! فَقَالَ الرَّجُلُ: أَنَا عَيْنٌ!
فَقَالَتِ الْمَرْأَةُ: إِنَّهُ يَكْذِبُ. فَقَالَ الْقَاضِي: أَخْرِجْ أَيْرَكَ لِأَمْرَسَهُ. فَتَنَاولَ الْقَاضِي غُرْمُولَهُ
وَأَخَذَ يَمْرُسُهُ وَلَا يَتَحَرَّكُ، وَكَانَ الْقَاضِي أَعْوَرَ دَمِيمًا فَقَالَتِ الْمَرْأَةُ: أَيُّهَا الْقَاضِي لَوْ رَأَى
مَلِكُ الْمَوْتِ وَجْهَكَ لَمَاتَ مِنْ قُبْحِهِ، إِدْفَعْهُ إِلَى غُلَامِكَ لِيَمْرُسَهُ! وَكَانَ غُلَامُهُ صَبِيحًا
فَقَالَ الْقَاضِي: يَا غُلَامُ تَعَالِ وَاعْمِرْ أَيْرَهُ؛ فَجَاءَ الْغُلَامُ وَأَخَذَهُ، فَمَا طَفِقَ أَنْ امْتَدَّ وَاشْتَدَّ
فَقَالَتْ: أَعْطِ الْقَوْسَ بَارِيهَا! فَقَالَ الْقَاضِي: يَا كَشْحَانُ دُونَكَ وَامْرَأَتَكَ وَلَا تَطْمَعُ فِي
نَيْكَ غِلْمَانَ الْقُضَاةِ!

Kadının biri kocasını da yanına alarak mahkemeye başvurur ve “Kocam benimle yatmıyor” diye kadıya şikâyetinde bulunur. Adam “Ben iktidarsızım, kadı efendi” derse de kadın “Yalan söylüyor!” diye itiraz eder.

Bunun üzerine esasen tek gözlü ve çirkin bir adam olan mahkeme kadısı “Çıkar âletini, test edeceğiz” der. Adam denileni yapar, kadı da masaj yapar gibi aletiyle meşgul olmaya başlar, ancak herhangi bir kıpırdanma olmaz.

²⁷⁹ İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed İbn Ebû ‘Avn, *Kitâbü't-teşbihât*, nşr. Muhammed Abdülmüid Hân (Matba‘atü Câmi‘ati Kembric, 1950), 366.

Karısı hemen atılıp “Kadı Efendi” der “sendeki bu suratı ölüm meleği görse gözündeki fer sönüp gider. Bu çirkin suratla nasıl diriltecen o şeyi sen? İyisi mi o işi yanındaki uşağa havale et!”

Bunun üzerine kadı malum işi, yanındaki parlak bir delikanlıya devreder. Delikanlı, adamın aletine dokunur dokunmaz ölü dirilmeye başlar. Oradan kıs kıs gülen karısı “Ha şöyle, işi baştan ehline teslim etsene Kadı Efendi!” der. Kadı bir yandan güler bir yandan da “Git karınla ilgilen, deyyus” der “bir daha da kadıların uşaklarına dadanma!”²⁸⁰

14. Akıl Hastaları, Tımarhanelikler

Klasik Arap edebiyatında akli dengesini yitirmesinden dolayı söz ve fiillerinde normalin dışında hareket edenleri ifade etmek üzere başta [مَجْنُونٌ çoğ. مَجَانِينُ] olmak üzere مَعْتُوهُ, مَعْتَابٌ gibi bir dizi sözcük kullanılmıştır. Yanı sıra nevâdir koleksiyonlarında deli nüktelerine müstakil fasıllar açıldığı, hatta mecnun ve meczup nükteleri için müstakil eserler telif edildiği de görülmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin *Ahbârü'l-hamkâ*'sı, keza iki ayrı müellif tarafından kaleme alınan [عُقَلَاءُ الْمَجَانِينِ] isimli iki farklı eser mevzuya dair ciddi bir malzeme temin etmektedir.

İslam kültüründe normalin dışındaki davranış biçimleri bir “hastalık” olarak görülmüş ve tedavisi için çeşitli merkezler oluşturulmuştur. Hizkil adında bir tımarhanenin meşhur olduğunu ve deyimlere de kaynaklık ettiğini²⁸¹ rivayetlerden anlıyoruz.²⁸² Söz konusu rivayetlerin birisinde şöyle bir nükte yer alır mesela:

قِيلَ لِمَجْنُونٍ: أَيَّنَ الْمَوْلِدِ؟ قَالَ: الْمَوْلِدِ الْبَصْرَةَ وَالْمَنْشَأُ دَيْرُ هِرْقَلِ.

Mecnunun birine “Nerelisin?” diye sorulunca şöyle demiş:

“Basra doğumlu, Hizkil tımarhanesinde yetişmeyim!”²⁸³

Dengeli bir akıldan yoksun ve davranışlarında tutarsızlıklar olan mecnun zümresine İslam dini birtakım muafiyetler getirmiştir. Yapıp ettikleri halk arasında müsamaha ile karşılanan bu güruh “delidir ne yapsa yeridir” şeklinde bir atasözüne konu da olmuştur. Mecnun âdet haline getirdiği sorumsuz davranışlarını kendisini tanıyanlara karşı rahatça

²⁸⁰ Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ*, 1/252.

²⁸¹ مِنْ دَيْرِ هِرْقَلِ (Hizkil tımarhanesinden kaçma)

²⁸² es-Se‘âlibî, *Simârü'l-kulüb*, 528; Muhammed b. Abdülmün‘im el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mi‘âr fi haberü'l-aktâr*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Müessesetü Nâsir li’s-sekâfe, 1980), 541.

²⁸³ el-Âbî, *Nesrî'd-dürr*, 3/178; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-zehâir*, 4/45.

sergileme özgürlüğünü yaşar. Aşağıdaki anekdotta bu tavırlarını kendisini bilmeyen yabancılara karşı da sergilemeye kalkışan bir mecnunun başına gelenler kurgulanmıştır:

شَدَّ مَجْنُونٌ عَلَى رَجُلٍ بِالْبَصْرَةِ فَأَخَذَ الرَّجُلُ يَضْرِبُهُ، فَقَالَ النَّاسُ: إِنَّهُ مَجْنُونٌ، وَجَعَلَ يَقُولُ مِنْ تَحْتِهِ: أَفْهَمُوهُ.

Basra’da bir mecnun adamın birini rahatsız edince başlamış deliyi pataklama-ya. Bir taraftan ahali “*Dur yapma, o delinin teki!*” diyor, diğer taraftan mecnun “*Allah aşkına biri şu herifi deli olduğuma inandırсын!*” diye yalvarıyormuş.²⁸⁴

Kendilerine gösterilen olağanüstü müsamaha sebebiyle toplumun inanç ve yaşayışlarına ters düşen, kimi söz ve davranışları sergilemekten kaçınmamış mecnunlar. Bunun güzel bir örneği şöyledir:

كَانَ يَبْغُ دَادَ مَجْنُونٌ يَلْبَسُ فَرَوَةً مَقْلُوبَةً، فَإِذَا قِيلَ لَهُ فِي ذَلِكَ قَالَ: لَوْ عَلِمَ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّ الصُّوفَ إِلَى دَاخِلٍ أَجُودُ عَمَلُهُ إِلَى دَاخِلٍ.

Bağdat’ta kürk elbiseyi ters giymeyi alışkanlık edinen bir mecnun varmış. Niçin böyle giydiği sorulunca dermiş ki: “*Eğer Cenâb-ı Allah kürkün tüylü dış kısmının iç kısmından daha iyi ısıttığını bilseydi kesin onu öyle yaratırdı!*”²⁸⁵

Mecnun teması zâhidâne sufiliğin bazı önemli temsilcilerinin mistik yaklaşımlarına da ilham kaynağı olmuştur. Aşağıdaki anekdotta Horasan’ın büyük sûfilerinden Fudayl b. ‘Iyâz (ö.187/ 803) insanın heva heveslerini -kontrol altında tutulması gereken- deli tayfasına benzetmiştir:

الدُّنْيَا دَارُ الْمَرَضَى، وَالنَّاسُ فِيهَا مَرَضَى، وَلِلْمَجَانِينِ فِي دَارِ الْمَرَضَى شَيْئَانِ: غُلٌّ وَقَيْدٌ. وَكُنَّا غُلٌّ الْهَوَى، وَقَيْدُ الْمَعْصِيَةِ.

Dünya, hastaların diyarı (tumarhanesi), tüm insanlar da birer delidir. Burada zırdelileri zapt eden iki şey var: Tasma ve pranga. Bizi hükmü altına alan şeylerse: Arzu ve istekler ve masiyet (günah) prangası.²⁸⁶

²⁸⁴ et-Tevhîdî, *el-Besâir ve ’z-zehâir*, 4/45; el-Âbî, *Nesrî ’d-dürr*, 3/178.

²⁸⁵ İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü ’l-Hamdûniyye*, 1996, 9/457; ez-Zemahşerî, *Rebî ’ü ’l-ibrâr*, 4/432; el-Âbî, *Nesrî ’d-dürr*, 3/178; et-Tevhîdî, *el-Besâir ve ’z-zehâir*, 8/98.

²⁸⁶ Ebû ’l-Kâsım Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbüri, *’Ukalâü ’l-mecânîn*, thk. Ebû Hâcîr Muhammed es-Saîd (Beyrut: Dâru ’l-Kütübi ’l-’İlmiyye, 1985), 143.

SONUÇ

1. İlk numuneleri çok erken bir tarihte, hicri I. yüzyıldan itibaren verilmeye başlanan Arap edebiyatı mizah örnekleri muazzam bir çeşitlilik arz eder. Hekim figürü ve onun etrafında kurgulanan mizahi anlatılar bu çeşitliliği sağlayan belirgin kültürel ve folklorik desenlerden biridir.
2. Sağlık, hastalık, ölüm, diyet, iştah, tedavi, ilaç vb. temaların hayatın içinden konular olması, bir yönüyle tüm toplumsal kesimleri tıbbi mevzularla alakalı kılmış, entelektüel bir kesim de -edebiyat ve mizah amacıyla da olsa- pratik hayata dair deneyimlerin kayda geçirilmesinde takdire şayan bir çaba harcamıştır.
3. Tıp, sağlık, hekim vb.ne dair hatırı sayılır bir malzeme manzum-mensur formlarda, şiir, mesel, teşbih, anekdot vb. türlerde yazıya geçirilmiş, çeşitli kaynaklarda hususen [نَوَادِرُ الْأَطِبَّاءِ] başlığı altında da mümkün mertebe topluca sunulmuştur.
4. Hekim nükteleri, diğer kategoriler gibi, kadim Müslüman toplumların tarihsel süreçte tıp sahasına ilişkin durumunu, gelişimini aydınlatacak bir keyfiyettir. Dolayısıyla anekdotik karakteri ağır basan hikayeler dahi dönem toplumlarının tarihsel, folklorik ve antropolojik gelişimlerine ışık tutan bir özellik arz eder.
5. Hekim figürü anlatılarında, doğrudan veya dolaylı birçok temel tıp meselesine değinilmektedir: Hekime görünme, iyi hekim kötü hekim, hekim rolü, hekim güvenilirliği, hekim dikkati, deneyimsiz hekimler, sahte hekimler, diyet, muayene, teşhis vb.
6. Müslüman toplumlarda üretilen verilerin dini ve ahlaki ekseninde yorumlanması da münhasıran kayda değerdir. Hasta-mecazi hasta düalitesi, Müslüman bakış açısıyla bir nimet olarak hastalık, hastalık ve tevekkül, hasta ziyareti adabı vb.
7. Sağlık-hastalık bahislerine yer veren nevâdir örnekleri incelendiğinde genelde bunların; baş ağrısı, öksürük, nezle, hapşırma, gaz sancısı, mide fesadı, dış rahatsızlıkları gibi hemen herkesin gündelik yaşamında defaatle deneyimlediği yaygın hastalık ve rahatsızlıklar olduğu söylenebilir.
8. Hekim figürü ve hastalık teması etrafında şekillenen rivayetlerin bir kısmının otantik tarihsel veriler oluşu, gerçek tarihsel şahsiyetlerin öykülerine yer veriş anlatıları de-

ğerli kıldığı gibi, az miktarda da olsa sentetik olduğu izlenimi veren kimi fıkralara, keza ahlaki ve didaktik yönü ağır basan birkaç fabl örneğine rastlanmaktadır.

9. Klasik edebiyatın en karakteristik yönlerinden biri olan müstehcen anlatılara (mücün olgusu) hekim nüktelerinde nispeten az rastlanır ve olanlar da daha ziyade “yellenme temalı anlatılar” ile “iktidarsızlık” başlığı altında işlenen hikayelerde ortaya çıkar.
10. Klasik Arap nevadiri içerisinde merkezinde linguistik meselelerin yer aldığı ya da Arap gramerinin sarf ve nahve dair bazı konuların öne çıkarıldığı, didaktik amaç gözetilmiş özel bir materyal de dikkat çekmektedir.
11. Son olarak, geniş bir literatüre dağılmış hekimlik sahasına özgü nevâdir malzemesini izlemek için sadece edebiyat ve mizah eserleriyle yetinmeyip, başta kadim tıp biyografî çalışmaları olmak üzere daha geniş bir sahada tarama yapmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Âbî, Ebû Sa'd Mansûr b. el-Hüseyn. *Nesrü'd-dürr fi'l-muhâdarât*. thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- ‘Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs*. thk. Abdülhamîd b. Ahmed Hindâvî. 2 Cilt. el-Mektebetü'l-‘Asriyye, 1. Basım, 2000.
- Akfehşi, Şihâbüddin Ahmed b. ‘İmâd b. Muhammed. *Âdâbu'l-ekl ve't-ta'âm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- ‘Âmilî, Bahâuddîn. *el-Keşkül*. thk. Muhammed ‘Abdulkerîm en-Nemerî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- ‘Âmilî, Bahâuddîn. *el-Mihlât*. thk. Muhammed ‘Abdulkerîm en-Nemerî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997. https://archive.org/details/2035pdf_201912
- ‘Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb vd. Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1960.
- ‘Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah. *Cemheretu'l-emsâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- ‘Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah. *Dîvânü'l-me'ânî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-cîl, ts.
- Aycan, İrfan. “*Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi*”. *Dinî Araştırmalar* 2/6 (Nisan 2000), 213-222.
- Azizova, Elnure. “*İlk Dönem İslam Toplumuna Sağlık Sektöründe Hacamatçılık*”. *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası* 15 (Nisan 2011), 151-160.
- Bağdâdî, Hatîb. *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Gurazî. 6 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2. Basım, 2000.
- Bağdâdî, Hatîb. *Kitâbü't-Tatfîl ve hikâyâtü't-tufeyliyyîn ve ahhâruhum ve nevâdiru kelâmihim ve eş'âruhum*. thk. Bessâm ‘Abdü'l-Vehhâb el-Câbî. Dâru İbn Hazm, 1999.
- Bağdâdî, Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Dr. Beşşâr ‘Avâd M‘arûf. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2002.
- Bahrânî, Yûsuf. *el-Keşkül*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1998.
- Bauer, Thomas. *Müphemlik kültürü ve islâm*. çev. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Cümel min ensâbi'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1996.
- Berkûkî, Ahmed. *ez-Zehâ'ir ve'l-'abkariyyât*. Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînîyye, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn. *Şu'abü'l-İmân*. thk. Abdül'alî Abdülhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2003.
- Beyhakî, Muhammed b. İbrâhîm. *el-Mehâsin ve'l-mesâvi'*, ts. <https://ketabonline.com/ar/books/112/read>
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr - Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1993.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsîru Rûhi'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Beyân ve 't-tebyîn*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1423.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Buhalâ*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2. Basım, 1998.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Mehâsin ve 'l-ezdâd*. Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 2. Basım, 1994.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*. thk. Ahmed Zekî Paşa. Kahire: el-Matba'atü'l-emîriyye, 1. Basım, 1914.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Kitâbu'l-hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2004.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Resâilü Câhız*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1964.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. *Dâru's-Sâkî*, 4. Basım, 2001.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammad. *Tâcü'l-lüga ve sıhâhü'l-'Arabîyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr el-'Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1987.
- Cevzî, İbnu'l-Kayyim. *et-Tıbbu'n-nebevî*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, ts.
- Çakır, Muhammed Faruk - Şahin, Şener. “*Klasik Arap Edebiyatında Sıra Dışı Bir Tema: Keyfe Esbahte Sorusuna Verilen Hikemî Cevaplar*”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (Haziran 2022), 39-56.
- Demîrî, Kemâleddîn. *Hayâtü'l-hayevâni'l-kübrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Dinçer, Şükrü. *Bir Mizah Kaynağı Olarak İbn 'Âsım el-Endelüsî'nin Hadâiku'l-Ezâhir Adlı Eseri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Dîneverî, Ebû Bekir Ahmed b. Mervân. *el-Mücâlese ve cevâhirü'l-'ilm*. thk. Ebû 'Ubeyde Âl Selmân. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1998.
- Dîneverî, İbn Kuteybe. *Uyûnü'l-ahbâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Cebertî. *Târihu 'acâibi'l-âsâr fî't-terâcim ve 'l-ahbâr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-cîl, ts.
- Mes'ûdî. *Murûcu'z-zeheb*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Mısır, 4. Basım, 1964.
- Emâsî, Muhyiddîn Muhammed İbnü'l-Hatîb. *Ravzu'l-ahyâr el-müntehab min rebî'i'l-ebâr*. 1 Cilt. Halep: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 1. Basım, 2002.
- Günday, Hüseyin. *Klasik Arap Edebiyatında Mizahi Karakterler*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Ğazûlî, 'Alâuddîn el-Behâî. *Metâli'u'l-budûr fî menâzili's-surûr*. 2 Cilt. Matba'atu idâreti'l-vatan, 1. Basım, 1883.
- Hazer, Dursun. “*El-Mutenebbî'nin Şiirinde Humma Tasvîri*”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Aralık 2003), 17-36.
- Himyerî, Muhammed b. Abdülmün'im. *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Müessese-tü Nâsir li's-sekâfe, 2. Basım, 1980.

- Himyerî, Neşvân b. Saîd. *Şemsü'l- 'ulûm ve devâ'ü kelâmi'l- 'Arab mine'l-külûm*. thk. Hüseyin b. Abdullah el- 'Amrî – Mutahhar b. Ali el-Iryânî – Yusuf Muhammed Abdullah. 11 Cilt. Suriye: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1999.
- Hindî, el-Müttakî. *Kenzü'l- 'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. nşr. Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sakkâ. Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1981.
- İbn 'Abdilber. *Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis*, ts. <https://shamela.ws/book/558>
- İbn 'Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed. *el- 'İkdü'l-ferîd*. thk. Müfid Muhammed Kume-yha. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin. *Târîhu Dımaşk*. thk. Ömer b. Garâme el- 'Ammûrî. 80 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn 'Âsım, Ebû Bekir. *Hadâiku'l-ezâhir fî müstehsini'l-ecvibe ve'l-müdrikât ve'l-hikem ve'l-emsâl ve'l-hikâyât ve'n-nevâdir*. thk. Ebû Hemmâm 'Abdüllatif 'Abdülhalim. Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l Kavmiyye, 2014.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen. *el-Müctenâ*. İstanbul: Dâiretü'l-Me'ârifi'l- 'Usmâniyye, ts.
- İbn Ebî'd-Dünyâ. *el-Cû'*. thk. Muhammed Hayr Ramazan. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1997.
- İbn Ebû 'Avn, İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed. *el-Ecvibetü'l-müskite*. thk. Mey Ahmed Yûsuf. 1 Cilt. Kahire: 'Ayn li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye, 1. Basım, 1996. <https://www.noor-book.com/الاجوبه-المسكته-pdf>
- İbn Ebû 'Avn, İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü't-teşbihât*. nşr. Muhammed Abdülmuîd Hân. Matba'atü Câmî'ati Kembric, 1950. <https://down.ketabpedia.com/files/bkb/bkb-ar00026-ketabpedia.com.pdf>
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Âdâbü'ş-Şâfi'î ve menâkıbüh*. thk. Abdülğani Abdulhâlik. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- İbn Ebû 'Useybi'a. *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, ts.
- İbn Fâris. *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga*. nşr. Muhammed 'Alî Beydûn, 1997.
- İbn Fâtik, Mübeşşir. *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l-Kelim*. çev. Osman Güman. 1 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 1. Basım, 2013. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/muhtarul-hikem_551.aspx
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*. thk. İhsan 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İbn Hamdûn. *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*. nşr. İhsân Abbâs, Bekr Abbâs. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1. Basım, 1996.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb Arnavût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *Ravdatü'l- 'ukalâ' ve nüzhëtü'l-fudalâ'*. thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdu'l-Hamîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İlmiyye, ts.
- İbn Hibetullâh, Emînüddeve Muhammed b. Muhammed. *el-Mecmû'ü'l-lefîf*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2004.

- İbn Hicce, Ebü'l-Mehâsin Takıyyüddîn. *Semerâtü'l-evrâk*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Cumhûriyyeti'l-'Arabiyye, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. 21 Cilt. Dâru Hicr, 1. Basım, 1997.
- İbn Mâce. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Dârü İhyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, ts.
- İbn Receb, Şihâbüddîn. *Câmi'ü'l-'ulûm ve'l-hikem*. thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 2008.
- İbn Sa'd, Ebü Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân 'Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1968.
- İbn Sellâm, Ebü 'Ubeyd. *el-Emsâl*. Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1. Basım, 1980.
- İbn Teymiyye. *Mecmû'u Fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. Medine: Mücemme'ül-Melik Fehd li't-Tibâ'ati'l-Mushafî'ş-Şerîf, 1995.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec. *el-Kussâs ve'l-müzekkirûn*. thk. Muhammed Lütfi es-Sabbâg. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1988.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec. *Kitâbu'l-ezkiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1985.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec. *Saydü'l-hâtur*. thk. Hasan el-Misâhî Süveydân. Şam: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 2004.
- İbnu'l-Cevzî, Sıbt. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*. Şam: Dâru'r-Risâleti'l-'ilmiyye, 1. Basım, 2013.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec. *Ahbârü'l-hamkâ ve'l-mugaffelîn*. nşr. Abdülemîr Mehennâ. Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Lübnânî, 1. Basım, 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec. *Ahbârü'z-zırâf*. nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Cânî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec. *el-Müdhiş*. thk. Mervân Kabbânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1985.
- İbnü'l-'İmâd el-Hanbelî, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnâvût. Şam: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnü'l-Mukaffâ', Ebü Muhammed (Ebü Amr) Abdullah. *Kelîle ve Dimne*. Kahire: Bulak: el-Matbaatü'l-Emiriye, 17. Basım, 1936.
- İbşîhî, Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Mensûr. *el-Müstetraf fi külli fennin müstazraf*. Beyrut: Alem'ül-Kütüb, 1. Basım, 1998.
- İsfahânî, Ebü Nuaym. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Sa'âdet, 1974. Basım, ts.
- İsfahânî, Ebü Nuaym. *et-Tıbbu'n-nebevî*. thk. Mustafa Hıdır Dönmez. 2 Cilt. Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2006.
- Kallek, Cengiz. "*Dânek*". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. M. Şerafettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.

- Kayrevânî, el-Husrî. *Cem'ül-cevâhir fi'l-mülâh ve'n-nevâdir*, ts. <https://shamela.ws/book/621>
- Kayrevânî, el-Husrî. *Zehrü'l-âdâb ve semeru'l-elbâb*. thk. Yûsuf Ali Tavîl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Ketbî, Muhammed b. Şâkir. *Fevâtu'l-Vefeyât*. thk. İhsan Abbâs. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1973.
- Koçak, İnci. “*İbn Hamdûn*”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999.
- Konukçu, Enver. “*Behrâm-ı Gûr*”. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.
- Köşe, Abdullah. “*Hacamat*”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996.
- Kütübî, el-Vatvât, Ebû İshak Burhâneddîn. *Gureuü'l-hasâisi'l-vâdiha ve 'ureru'n-nekâ-izi'l-fâdiha*. nşr. İbrâhîm Şemseddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2008.
- Mağribî, İbn Sa'îd. *Neşvetü't-tarab fi târihi câhiliyyeti'l-'Arab*. thk. Nusret Abdurrahmân. Ürdün: Mektebetü'l-Aksâ, ts.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan. *el-Emsâl ve'l-hikem*. thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed. Riyad: Dâru'l-Vatani li'n-Neşr, 1. Basım, 1999.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. 1 Cilt. b.y.: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1986.
- Meydânî, Ahmed b. Muhammed. *Mecma'u'l-emsâl*. nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Müste'simî, Muhammed b. Aydemir. *ed-Dürü'l-ferîd ve beyti'l-kaşîd*. thk. Dr. Kamil Selman el-Cebûri. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2015.
- Muhavvelî, İbn Merzubân. *Zemmü's-sükalâ*. thk. Me'mûn Mahmûd Yasin. Şarika: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1991.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matba'atü Dâri İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1955.
- Nisâbü'rî, Ebü'l-Kâsım Hasen b. Muhammed b. Habîb. *'Ukalâü'l-mecânîn*. thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- Nuveyrî, Şihâbüddîn. *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1. Basım, 2002.
- Ömerî, İbn Fazlullah. *Mesâlikü'l-epsâr fi memâliki'l-emsâr*. Abu Dabi: el-Mecma'ü's-Sekâfi, 2003.
- Özsarı, Hacer. *III/IX. Asır Sûfilerine Göre Killet-i Taâmın Seyr u Sülûka etkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Râgıb el-İsfehânî. *Muhâdarâtü'l-üdebâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1. Basım, 1999.
- Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ. *el-Hâvî fi't-tüb*. 7 Cilt. Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2002.
- Safedî, Salâhüddîn Halil b. Aybek b. Abdullah. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvût - Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.

- Safedî, Salâhüddîn Halil b. Aybek b. Abdullah. *eş-Şu'ûr bi'l-'ûr*. thk. Abdürrezzâk Hüseyin. Ammân: Dâru Ammâr, 1988.
- Safûrî, Abdurrahmân. *Nüzhetü'l-mecâlis ve müntehabü'n-nefâis*. 2 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Kasteliyye, 1866.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Dürrü'l-hikem*. nşr. Muhammed İbrâhim Selîm. Kahire: Dâru's-Sahâbe, 1991.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *el-İ'câz ve'l-icâz*. Kahire: Mektebetü'l-Kur'an, ts.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *et-Temsîl ve'l-muhâdara*. thk. Abdullah el-Fettâh Muhammed el-Hulv. ed-Dârü'l-'Arabiyye li'l-kitâb, 2. Basım, 1981.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Hâssü'l-hâss*. thk. Hasan el-Emîn. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayât, ts.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Kitâbu'l-Letâ'if ve'z-zarâ'if*. Beyrut: Dâru'l-Menâhil, ts.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Lübâbü'l-âdâb*. thk. Ahmed Hasan Lebic. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Simârü'l-kulûb fi'l-mudâf ve'l-mensûb*. Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*. thk. Nebîl 'Abdurrahmân Hayyâvî. Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehl-i'l-'asr*. nşr. Mufîd Muhammed Kumeyha. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Sefârîni, el-Hanbelî. *Gizâu'l-elbâb şerhu manzûmeti'l-âdâb*. 2 Cilt. Mısır: Müessesetü Kurtuba, 2. Basım, 1993.
- Sicistânî, Ebû Süleyman. *Sivânü'l-hikme*. thk. Abdurrahman Bedevî. Paris: Dâru Bîblion, ts.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed. *Edebü'l-küttâb*. haz. Muhammed Behcet el-Eserî. Mısır: Matbaatü's-selefiyye, 1922.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *ed-Dürü'l-mensûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011.
- Şahin, Şener. "Bir Mizah Unsuru Olarak Klasik Arap Kaynaklarında 'Yellenme' Teması". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 20/1 (2011), 59-116.
- Şahin, Şener. *Klasik Arap Edebiyatında Sofra Mizahı: Tipler ve Temalar*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Şahin, Şener. *Zartoloji*. ed. Çağlayan Çevik. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 1. Basım, 2020.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Şevki Dayf. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. 10 Cilt. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1. Basım, 1995.
- Şüreşî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülmümin. *Şerhu Makâmâtî'l-Harîrî*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Tan, Tuncay. *Bir mizah kaynağı olarak Ebû hayyân et-Tevhîdî'nin Besâiru'l-hükemâ ve zehâi-ru'l-kudemâ (el-Besâir ve'z-zehâir) adlı eseri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân el-Endelüsî. *Ahlâku'l-vezîrayn*. nşr. Muhammed b. Tâvît et-Tancî. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.

- Tevhîdî, Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Besâir ve 'z-zehâir*. thk. Vedâd el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1988.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-İmtâ' ve 'l-müânese*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsu-riyye, 1. Basım, 2003.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân el-Endelüsî. *es-Sadâka ve 's-sadîk*. thk. İbrâhîm el-Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1. Basım, 1998.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi 'u's-sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Mısır: Şeriketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1975.
- Ünüvar, Ulviye. *Sünnetsiz ve Sünnetli Yetişkinlerin Beden Algıları ve Benlik Saygıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Velioğlu, Tuğba. “*Erken Dönem İslâm Tarihinde Meslek Olarak Baytarlık*”. Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi 9/18 (2022), 513-534.
- Waines, David. “*Dietetics in medieval Islamic culture*”. *Medical History* 43/2 (1999), 228-240.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemu'l-udebâ*. nşr. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1. Basım, 1993.
- Yaşaroğlu, M.Kâmil. “*İbn Âsım, Ebû Bekir*”. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999.
- Yazıcı, Tahsin. “*Erdeşîr*”. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.
- Yûsî, el-Hasan b. Mes'ûd. *Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem*. thk. Muhammed Hıccî - Muhammed el-Ahdar. 3 Cilt. Mağrip: Dârü's-Sekâfe-ed-Dâru'l-Beydâ, 1. Basım, 1981.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Komisyon. Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Şemsüddîn. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvût. 25 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn. *Târîhü'l-İslâm*. thk. Ömer 'Abdusselâm et-Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım. *el-Müstaksâ fi'emsâli'l-'Arab*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım. *Rebî'ü'l-ebrâr ve füsûsu'l-ahbâr*. thk. Abdülemîr Mühennâ. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1. Basım, 1992.